Zaman üzerine

Norbert Elias

Almancadan çeviren: Veysel Atayman

AYRINTI

ZAMAN ÜZERİNE
NORBERT ELIAS

Sosyolojik sorunlara felsefi derinlikten bakan ve düşünce gelenekleriyle hesaplaşan bir düzeyden konuşan Elias bu kitabında zaman sorunu üzerine gidiyor.

Varlığını alabildiğine somut bir şey gibi düşündüğümüz, sürekli akan ve akarken bizi de kendi tünelinden geçiren zaman gerçekten öyle somut bir şey mi? Elias zamanın “var olan bir şey” olmadığını, onun bizim toplumsal, tarihsel bir eserimiz olduğunu söylüyor. Peki zaman bizim zihnimizin bir imgesi ise, gerçekteki olaylarla, değişimlerle bağlantısı nedir? Nasıl oluyor da böyle var olmayan bir şey algımızda doğallık, somutluk kazanıyor. Bizi metafiziğin girdaplarına götürecek gibi görünen bu sorular, Elias’ın elinde tümüyle maddi açıklamalar buluyor. Zamanın izini toplumsal ilişkilerde ve tarihsel gelişim içinde süren Elias, basit gibi görünen açıklamalara uzanıyor; basit, ama günümüz toplumunun insanlarının kavramakta zorlandığı sorunlara.

Zaman incelemesi, aynı anda bir uygarlaşma incelemesi. Uygarlaşma süreçlerinin yapısı üzerinde duran ve her uygarlaşma adımının tarihsel bir sürecin kaçınılmaz kısıtlanmalarını da içerdiğini vurgulayan Elias, başka çalışmalarında genelde uygarlaşma hakkında söylediklerini, bu çalışmasında zaman olgusu üzerinden somutlaştırıyor. Bu tür bir incelemeyle modern toplum olmanın anlamı, toplumsal gelişme süreçlerinin karakteri, birey-toplum ilişkilerinin iç içeliği belirginleşiyor... Elias günümüzde tarih incelemelerinin, sosyolojinin ve genel olarak bilimsel disiplinler arasındaki yalıtılmışlığın bütünsel bakışı nasıl kısıtladığını ve naifliğimizi niçin aşılması çok zor bir duruma dönüştürdüğünü zaman sorunu üzerinden sergiliyor. Kitapta zamanın bugünün toplumu açısından yapısal özelliklerini ve geçmiş toplum formasyonlarının “zamansız” yaşamalarının ne demek olduğunu görmekle kalmıyoruz; zaman üzerine düşünmek, kendi algılarımız

üzerine düşünmek, uygarlaşma meselesine göreceli bakmak ve bireysel özgürlüğün toplumsal belirlenmişlikten bağımsız düşünülemeyeceğini görmek anlamına da geliyor.
Batılılaşma çabası içinde olan toplumumuzun işinin niçin zor olduğunu bu kitapta yapıldığı biçimiyle zaman incelemesi üzerinde düşünerek biraz daha iyi anlayabiliriz.

Zaman kavramının toplumun işleyişiyle ve bireylerin toplumsal rolüyle ilişkisi ortaya çıktıkça, Batı'nın zamanla kurduğu ilişkilerin, bizim gibi yarı feodal kültürel yapısından kurtulamamış bir topluma niçin bire bir aktarılamayacağı da daha iyi anlaşılıyor. Bu sorun, Elias'ın metninde özel bir vurgu taşımasa da bu yöndeki okumalara ve düşüncelere fazlasıyla olanak tanıyor.

NORBERT ELIAS

19. yüzyılın sonunda, 1897 yılında Breslau'da doğan Norbert Elias, 1990 yılında Amsterdam'da öldü. Yaşamının yaklaşık otuz yılını zor koşullar altında İngiltere'de sürgünde geçirdi. Almanya'ya 1965 yılında geri döndü. Önce Münster, sonra Konstanz ve Aachen üniversitelerinde konuk profesör olarak görev yaptı. 1978 yılından 1984 yılına dek Bielefeld'teki Disiplinlerarası Araştırmalar Merkezi'ni yönetti, sonra Amsterdam'a yerleşti.

Yahudi bir ailenin tek çocuğuydu. Liseyi bitirdiği yıl Birinci Dünya Savaşı başlamıştı. Sınıf arkadaşlarıyla birlikte gönüllü olarak savaşa katıldı. Babasının isteği üzerine 1917 yılında tıp öğrenimine başladı, ama daha sonra felsefeye yöneldi. Kari Jaspers'in, Edmund Husserl'in öğrencisi oldu. 1922 yılında Yeni Rantçılardan Ric- lıard Hönigsvvald'm yanında doktorasını tamamladı. 1924 yılında Heidelberg Üniversitesinde göreve başladı ve bundan sonra tamamen sosyolojiyle ilgilendi. Alfred Weber ve Kari Mannheim'le birlikte çalıştı.

K. Mannheim'in Frankfurt Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nün başına getirilmesinden, sonra Frankfurt'a yerleşen Elias, 1932 yılında doçentlik tezini tamamladı. 1933 yılında Naziler iktidara gelince Fransa'ya sığındı ve 1935 yılı güz aylarında İngiltere'ye yerleşti. British Museum'un K. Marx'ın *Das Kapital'i* yazdığı tarihi salonunda çalışmaya başladı, ve *Über den Prozess de Zivilisation (Uygarlık Süreci)* adlı iki ciltlik en önemli yapıtını hazırladı. Kitap, 1939 yılında İsviçre'de yayımlandı.

İngiltere'deki çalışmalarını burslar ve yardımlarla sürdüren Elias, 1954 yılında Le- icester Üniversitesi'nin yeni kurulan sosyoloji bölümünde göreve başladı. *Uygarlık Süreci* uzunca bir süre tanınmayan bir yapıt olarak kaldı. 1969 baskısı da bilim çevrelerinin pek dikkatim çekmedi. Ama 1976 yılında yapılan ikinci baskı olağanüstü ilgi gördü. Elias artık yalnızca belirli araştırmacıların tanıdığı bir sosyolog olmaktan çıkmış, sosyolojinin en önemli temsilcileri arasına katılmıştı. 1977 yılında

Adorno ödülünü aldı. Bu başarı seksen yaşındaki Elias için büyük bir güç kaynağı oldu ve ardı ardına yapıtlar vermeye başladı.

Elias'ın ilgilendiği konular geniş bir yelpazeye dağılmıştır. Bilgi sosyolojisinden Nazi felaketine, XIV. Louis sarayındaki yaşantıdan, kentsel yaşam araştırmalarına dek uzanır. Ama bütün bu yapıtlarında yer alan temel görüşlerinin nüveleri *Uygarlık Süreci'* nde mevcuttur.

Elias tarafından *dışsal zorunlulukların içsel zorunluluklara uzun süreli dönüşümü* şeklinde tanımlanan *uygarlığın* en önemli özelliklerinden birisi de insanın davranış, duyuş ve duygularında meydana gelen değişimlerdir. Uzun süreli bir süreç özelliği gösteren bu değişimler, akılcı bir plana uygun olarak gerçekleşemez. Elias'ın başyapıtı, "uygarlık, tamamlanmamış bir süreçtir" sözüyle başlar ve "Bireylerin ve toplumların oluşturduğu gelecek belirsizdir. Nihai ve kesin olan hiçbir şey yoktur" sözleriyle son bulur. Bu açıdan Elias öncüllerinden ve çağdaşlarından farklıdır. Bu farklılığıyla da insanlara, tarihsel gelişmeye müdahil olma umudunu sunar. Elias'ın sosyoloji yöntemine göre, o an içinde bulunulan yapının ortaya çıkmasına yol açan gelişmeler incelenebilir ve elde edilen veriler ileriki toplum biçimlerinin öngörüsünde kullanılabilir.

Özellikle Adorno ödülünden sonraki yapıtlarında, süreç kuramını geliştirmeye çalışır. Bunlar arasında, 1977 yılında yayımlanan *Zur Grundlegung einer Theorie so- zialer Pıozesse* (Bir Toplumsal Süreç Kuramının Temelleri Üzerine) ve 1983 yılında yayımlanan *Über den Rückzug von Soziologen auf die Gegenwart* (Sosyologların Günümüze Geri Çekilişleri Üzerine) adlı makaleleri önemlidir. Ama bilgi sosyolojisiyle ilgili *Engagemenl und Distanzierung* (*Angajman ve Mesafe*) ve *Über die Zeil* (*Zaman Üzerine)* gibi yapıtları da gençlik yıllarında ortaya attığı sorulara birer yanıt arayışlarıdır.

Ölümünden hemen önceki yıllarda *Etablierte und Aussenseiter* (*Sistemin Yerleşikleri ve Dışlanmışlar), Studien über die Deutschen* (*Almanlar Üzerine İncelemeler)* adlı önemli yapıdan yayımlanır. Ölümünden sonra 1991 yılında İngiltere'de *The Symbol Theory (İmge*

Kuramı), Almanya'da *Mozart. Zur Soziologie eines Genies* (*Mozart. Bir Dehanın Sosyolojisi Üzerine)* adlı yapıdan yayımlanır.

Ayrıntı: 275 *İnceleme dizisi: 151*

Zaman Üzerine *Norbert Elias*

Almancadan çeviren *Veysel Ataman*

Yayıma hazırlayan *Turgay Kurultay*

Çeviride kullanılan metinler *Uber die Zeit*
Suhrkamp-1988 Time: An Essay Basil
BlacMl-1992 Çev.: EdnumdJephcott

© Norbert Elias & Liepman

Kapak illüstrasyonu *Sevinç Aitan*

Kapak düzeni *Arştan Kahraman*

Düzelti *Sait Kızılırmak*

Baskı ve cilt
Mart Matbaacılık Sanatları Ltd. Şti.
Tel: (0 212) 212 03 39-40 Birinci basım *2000*

AYRINTI YAYINLARI

Dizdariye Çeşmesi Sk. 23/134400 Çemberlitaş-İstanbul Tel.: (0 212) 518 7619 Faks: (0 212) 516 45 77

Çeviriye dair

Elias'ın bu metninin oluşum süreci son derece karışıktır. Metin kısmen İngilizce, kısmen Almanca yazılmış, kısmen de İngilizce yazılan bölümün Almanca'ya çevirisinin Elias tarafından gözden geçirilmiş halidir. Çalışmanın ilk bölümleri (1-27 arası) 1974'te yayımlanmış, Almanca'ya ilk çeviri sırasında 28 ve 29. bölümler yazar tarafından eklenmiş ve 1984'teki yeni Almanca çeviride 30- 46 arası bölümlerin yanı sıra uzun önsöz yazılmıştır. Bizim Türkçe çeviriye temel aldığımız 1988 Suhrkampf Almanca baskı, metnin son şeklidir. Türkçe'ye çeviriye başlamadan önce İngilizce metinle Almanca metni genel olarak karşılaştırdık, ancak herhangi bir sorun yaşamadığımız için çevirimizi Almanca metni izleyerek yaptık, sadece belli noktalarda İngilizce metinden kontrol ettik.

Metnin bu karışık oluşum süreci, farklı dönemlerde Elias'ın farklı yaklaşımlar içinde olduğu anlamına gelmiyor. Okurun bu konuda kendi yorumunun önünü kesmek istemeyiz, ancak çeviri çalışmasında bu sorun üzerine düşündüğümüz için, Türkiyeli okura bu açıklamayı yapmakta da yarar görüyoruz. Özellikle önsöz en son yazıldığı için, Elias'ın arada değişen düşünce ve bilgileri veya çalışmasına gelen tepkilere vereceği cevapları yansıtacağı akla ge- lebilir. Ancak bizim gördüğümüz kadarıyla önsözün böyle bir özelliği yok. Tersine önsöz ana metinde parça parça söylenen (aforizma tarzında bölümlenmiş) düşüncelerin daha bütünleşmiş ve toparlanmış hali. Bu nedenle genel fikir edinmek isteyen okura önce önsözü okumasını önerebiliriz. Çünkü önsöz yazarın bütün tezlerini içermenin yanında, konunun çeşitli yönlerine de yer vermektedir.

Burada metnin bir diğer özelliğine de dikkat çekmek istiyoruz. Elias'ın metni hem içerikte hem anlatımda fazlasıyla tekrarlar içeriyor. Bu tekrarların birçoğu çeviride bulunmasaydı metin bir şey yitirmezdi. Ancak tekrar niteliğindeki birçok paragraf ve cümlede zaman zaman çok önemli ayrıntılar yer almaktadır ve bu ayrıntılar genel fikir edinmenin ötesine

geçmek isteyen okurun ilgisini çekecektir. Özellikle de bu çalışma zaman sorunuyla sınırlı olmayıp uygarlaşma sürecinin karakterini yansıttığı, dil olgusunun önemi ve işlevi üzerinde durduğu, dahası bilimselliği, sosyolojinin ve tarih biliminin yöntemini sorunsallaştırdığı için farklı okumalara zemin sağlamaktadır. Bu nedenle bizim çevirimizde tüm tekrarlar yerinde duruyor.

Elias'ın ilk çevirisi olan bu kitabın dil ve anlatım tarzı açısından da bir Elias'a giriş olmasını istedik. Elias'ın dilini ve anlatım perspektifini çok önemsedik, ancak terim düzeyinde kapalı bir dil kullanmak da istemedik. Bu kararımızın Elias'a da çok uyduğunu düşünüyoruz. Dili kullanımında ve düşünsel perspektifinde son derece hassas ve tutarlı olan Elias, terimlerle konuşmaktan büyük ölçüde uzak duran ve terimleştirdiği anlamları farklı anlatımlarla tekrar tekrar dile getiren bir düşünür. Elias'ın Türkiye'deki toplumsal süreçlere bakışta önemli perspektifler sunacağını ve bu çevirinin ardından gelecek çevirilerle Elias'ın Türkiye'de bilinir hale geleceğini düşünüyoruz. Biz de baştan sınırları çizilmiş bir Elias dili ve terminolojisi oluşturmak yerine bu gelişmeyi, anlama ve tartışma sürecine bırakmayı yeğliyoruz; kuşkusuz belli noktalarda vurgular yaparak ve işaretler düşerek. İyi okumalar dileğiyle.

Turgay Kurultay-Veysel Atayman

Önsöz

Bana zamanın ne olduğu sorulmadığı sürece zamanın ne olduğunu biliyorum; ama sorulduğunda bilmiyorum, demiş yaşlı bir bilge. Peki ben niçin burada bu soruyu soruyorum?

Zamanla ilgili sorunları araştırmaya ve incelemeye kalkıştığımızda, gerek genelde insan hakkında gerekse de kendimiz hakkında, daha önce göremediğimiz birçok olgu ve sorunla karşılaşıp bunları anlama ve kavrama şansımız doğar. Özellikle de teorilerin günümüzdeki yetersizliği yüzünden el atamadığımız sosyoloji sorunları ya da genel olarak insan bilimleri alanındaki bazı sorunlara da “zaman” incelemeleri üzerinden uzanabiliriz.

Fizikçiler, zamanı ölçtüklerini söylerler sık sık. Bunu yaparken matematik formüllerine başvururlar; ve bu formüllerde zamanın ölçüsü, fiziğe özgü, adı konmuş bir birim olarak kullanılır. Gelgeldim, zaman dediğimiz şey aslında ne gözle görülebilir ne de elle tutulabilir. Duyularımızla algılanamaz bir şeydir zaman. Bu durumda, zamanı bir nesne gibi ölçebildiğimizi ileri sürmek ne anlama gelebilir? Bir saatlik bir süre, somut, gözle görülebilir bir şey değildir. Cevabı verilmemiş sorulardan biri, zamanın nasıl olup da bir doğa nesnesi gibi muamele gördüğü sorusudur.

“Zaman ölçülmez” diyoruz, peki ama örneğin saat dediğimiz mekanizmalar zamanı ölçmezler mi? Kuşkusuz saatleri bir şey ölçmek için kullanırız. Ne var ki bu ölçtüğümüz şey, o görünmeyen “zaman” değil de alabildiğine somut, elle tutulabilir bir şeydir. Örneğin bir çalışma gününün uzunluğu, Ay tutulmasının süresi ya da bir koşucunun 100 metre yarışındaki hızı gibi.

Saat dediğimiz aygıtların gösterdiği süre dilimleri, eşit aralıklı tekrarlarla karşımıza çıkıp dururlar; saatler, insanların normlaştırdığı, bu anlamda sosyal düzlemde belirlenmiş süre dilimlerini temsil ederler; aynı şey dakikalar, saniyeler için de geçerlidir. Toplumsal gelişmişlik düzeyinin

elverdiği ölçüde, bu süre kalıpları bütün bir ülke genelinde, hatta birden fazla ülkede ortak ölçü birimi olarak kabul edilip kullanılabilirler. Böylelikle, saatlerin yardımıyla, dünyanın farklı yerlerinde eşit mesafeyi uçan iki ayrı uçağın hızlarını karşılaştırabiliriz. Saatleri kullanarak, sözgelimi birbiri ardına söz alan iki tartışmacının konuşmalarını eşit süreyle sınırlayabilir, birkaç ay, hafta ya da gün önceki süreçleri, senkronize süreçler gibi karşılaştırabiliriz. Doğal karakterleri gereği birbirleriyle karşılaştıramayacağımız farklı düzlemlerdeki ya da art arda süreçleri karşılaştırabilir kılıyoruz. İnsanlar böyle bir karşılaştırma yapmayı gerekli gördüklerinde, yan yana getirilip doğrudan karşılaştırılamayacak olayları dolaylı yoldan, standartlaşmış birimler kullanarak karşılaştırabilmek için, toplumsal uzlaşımla standartlaştırılmış herhangi bir olay süresini kullanmışlardır. İnsanların bunu ne amaçlarla yaptıkları ve sosyal gelişmenin hangi basamağında, belli bir standart birimi kullanarak çeşitli olayların sürelerinin ortak yanlarını, yani eşit uzunluklarını tespit etmeye, dolayısıyla da “zaman” kavramının gerektirdiği yüksek düzeyde bir sentezi geliştirmeye çalıştıkları, araştırılması gereken sorulardır. Ama bundan da az üzerinde durulmuş bir sorun, insanların nispeten daha alt sentez düzeylerinin kavramsal sembollerinden (başka bir deyişle, sosyal faaliyetlerini sürdürmek için başvurdukları daha alt düzeylerdeki sentezlerden) görece yüksek düzeyli sentezlerin araçlarına nasıl ulaştıkları sorusudur. Aşağıdaki incelemeler bu sentez sorununa da hiç değilse girmemizi sağlayacaktır.

Emin olabileceğimiz bir şey varsa, o da saatlerin, bir zamanlar benzer sosyal işlevleri yerine getirmiş olan doğa olayları gibi kullanılarak, insanların, kendilerini içinde buldukları sosyal, biyolojik ve fiziksel süreçlerin silsilesi içinde sosyal ilişkilerini ve faaliyetlerini düzenlemelerine yardımcı olduğudur. Ama saatler, insanların davranışlarını birbirlerininkine göre ayarlayıp uyumlamalarına olduğu kadar, insanın dışındaki doğal fiziksel olaylara da uyum sağlamasına imkân verirler.

Gelişmenin daha önceki basamaklarındaki insanlar, belli bir olayın ya da

olayların, bütün bir değişimler silsilesinin oluşturduğu süreklilik içindeki pozisyonunu ya da kapsadıkları süre dilimini bulma zorunluluğu dayattığında, doğal olayların akışı içinden seçtikleri -sözgelimi birbirini izleyen mevsimler ve kuşların göçü gibibelli birkaç sabit süre dilimini bir *olay akıp birimi* olarak kullanmışlardır. Diğer deyişle, aslında birbiri ardından gerçekleşen her şey gibi, bir kezlik, geri gelmez ve tekrarlanamaz olduğu halde, her ortaya çıkışı bir öncekine benzeyen ya da aynı süre kalıbını temsil eden doğal süreçlere başvurmuşlardır. Sözgelimi med-cezir olayı, insanların kendi nabızlarının atışı, ya da Ay'ın ve Güneş'in doğuş ve batışları, ardıl kalıplar (bir olay akışı kalıbı, sekans-ç.n.) oluşturduklarından, bunları gerek kendi faaliyetlerini birbirlerine göre ayarlayıp uyumlama, gerekse de kendi dışlarındaki doğal, fiziksel süreçler ile sosyal faaliyetlerini bir uyum içine sokma amacıyla kullanmışlar; daha sonraki gelişmişlik düzlemlerinde ise, insan buluşu olan saatlerin kadranlarındaki rakamların oluşturdukları sembolleri ardıl birimler olarak aynı yolda değerlendirmişlerdir. Bugüne kadar ortaya koyduğu görünümüyle, bilim sosyolojisi kapsamında bilginin, insanların sosyal faaliyet ve ilişkilerini düzenlemelerine yardımcı olan bu aracın gelişimi üzerinde yeterince durulduğu söylenemez. İnsanların içinde yaşadıkları dünyada faaliyet ve ilişkilerini nasıl düzenledikleri ve yüzyıllar içinde bunu gittikçe nasıl daha iyi başardıkları sorusuna verilecek cevap, insanların daha iyi anlaşılmasına da yardımcı olacak önemli bir sorudur. Olayların sürekli akışı içinde, neyi ne zaman, nasıl yapması gerektiğine karar verebilmek için zaman belirleme çabası ve bu konuda kaydedilen gelişmeler insanı anlamaya da yardımcı olacak ipuçları verebilir. Günümüzde fizik bilimlerinin oynadığı önemli rol yüzünden, "zaman", insanın dışındaki doğal, fiziksel alanın içinde kalan, dolayısıyla da zaten bu alanca incelenmesi gereken bir olgu gibi algılanmıştır.

'Zaman belirleme konusundaki gelişmelere ve bu belirlemenin araçlarına şöyle bir göz attığımızda, fizikçilerin ve natüralist anlayışın zaman sorunu üzerindeki hegemonyalarının oldukça kısa bir geçmişi olduğunu görürüz.

Aslında Galileo dönemine kadar “zaman”, hatta “doğa” dediğimiz şey, merkezinde insanın, insan topluluklarının bulunduğu birer olguydular. Zaman, her şeyden önce sosyal dünyada neyin ne zaman yapılacağını tayin etmenin, insanların birlikte yaşamalarını düzenlemelerinin bir aracıydı. İnsanların müdahaleleriyle standartlaştırılan doğal süreçler, olayların akışı içinde, sosyal faaliyetlerin zamansal konumlarını ya da bir olay akışının süresini belirlemek amacıyla kullanılmaktaydılar. Ancak çok sonraları, yeni çağda, kullanılmaya başlanan saatler, sosyal faaliyetlerin yanı sıra, insan müdahalesine maruz kalmamış katıksız doğal olayların sürelerini belirlemede kullanılan enstrümanlar olarak da yepyeni bir özellik kazandılar. Bu gelişmenin paralelinde, insanların öteden beri sezinledikleri bir muammanın, yani zamanın esrarengizliğinin perdesi de daha kalınlaştı. Şöyle ayaküstü değinmek istersek, burada karşımıza sosyolojinin temel sorunlarından birinin çıktığını söyleyebiliriz: İnsanların bir arada yaşamaları sonucunda ortaya, onların anlayamadıkları, kendilerine esrarengiz, bilinmez, sır dolu görünen bir durum çıkmıştı. Birer alet olarak saatlerin, insanların bir arada yaşamalarından türeyen ihtiyaç ve gerekliliklere cevap verdiklerini, dolayısıyla da çok belli amaçlar için imal edilip kullanıldıklarını anlamanın hiç de zor olmadığı ortada. Gelgelelim, “zamanın” da bir enstrüman niteliği taşıyabileceği düşüncesi, belli ki, kavranması zor bir düşüncedir. Nitekim zamanın dur durak demeden, üzerimizden nasıl akıp geçtiğini hissetmiyor muyuz? Zamanın bir enstrüman karakterine sahip olabileceği anlayışını kavramamız, dilin bazı kullanımlarından dolayı da zorlaşıyor. Dil kullanımı “zamanın” insanların ürettikleri saat denen teknik enstrümanlarla ölçülen esrarengiz bir şey gibi görünmesine yol açıyor.

Zamanın, sosyal düzlemde faaliyet ve ilişkilerimizi tayin etme ve düzenleme aracı olma işlevini inceleyip kavrama konusundaki yetersizliğin ve beceriksizliğin, insanların üzerinde uzlaşabilecekleri bir zaman teorisi geliştirme çabalarına ne çok engel ve güçlük çıkardığını, geleneksel felsefenin zaman sorununa yönelik çözüm çabalarında da görmek mümkündür. Zamanın karakterinin ne olduğunu kavramaya

yönelik felsefi tartışmaların odağında, oldum olası birbirine zıt iki görüş var olagelmişti ve bunlar belki hâlâ varlıklarını sürdürmekteler. Bu felsefi tartışmalarda karşımıza çıkan birinci anlayış “zamanın” doğal fiziksel dünyanın nesnel bir öğesi olduğudur. Bu görüşü savunanlara bakacak olursak, “zaman”, varlık tarzı bakımından, yani ontolojik bakımdan, doğanın öteki nesnelerinden farklı değildir; diğerleriyle karşılaştırıldığında, algılanamaz olma özelliğiyle onlardan ayrılır sadece o kadar. Newton, son zamanlarda gözden düşen bu nesnelci anlayışın belki de en ünlü simasıydı. Karşı kamptaki egemen anlayışa göre ise, “zaman”, olayları birlikte görme biçimiydi, bir beraber görme tarzıydı; “zaman”, insan bilincinin (ya da artık başka bir felsefi akımın tercihinde insan tininin, ya da insan aklının) kendine özgülüğünde temellenen, dolayısıyla da her türlü deneyimin önkoşulu olarak deneyimlerden önce gelen bir şeydi. 17. yüzyılda Descartes bu anlayışa rağbet etmişti. Ama felsefe tartışmalarında zaman kavramı, bu anlamıyla tam ifadesini Kant felsefesinde bulacaktı; Kant’a göre zaman ve mekân, *a priori,* yani her türlü deney öncesi bir sentezin temsilcileriydiler. Pek de sistematik hale gelmeyen bu görüşün, öteki kamptaki görüşü iyice bastırdığı anlaşılıyor. Sade bir dille söylemek istersek, Kantçı geleneğin “zamanı”, bir tür doğuştan gelen deneyimden başka bir şey değildir; yani insan doğasının mutlak, değişmez bir öğesi, bir parçasıdır.

Gördüğümüz gibi, bu birbirine zıt kutuplardaki zaman teorilerinin kimi temel varsayımları gene de ortaktır. Her iki görüş için de “zaman” bir doğa verisini temsil ediyor; fark ise şurada: Birinde “zaman”, nesnel, insan bilincinden tamamen bağımsız var olan bir doğal veriyken İkincisinde “sübjektif’ bir karakter taşıyor; yani insanın doğasında doğuştan yerleşmiş, öznel bir tasarım olarak anlaşılıyor. İşte, “zaman”ın öznelci ve nesnelci anlayışlara bağlı teorilerinin bu karşı karşıya geliş halleri, felsefenin geleneksel bilgi teorisinin temel bir yanı; her iki durumda da evrensel, kendini durmadan tekrarlayan bir başlangıç noktasının var olduğunu kabul etmemiz isteniyor; yani bilmenin bir başlangıç noktasının bulunduğu savını tartışmasız, olağan bir kabul

olarak önümüze koyuyor bu anlayışlar. Bu anlayışlara bakacak olursak, gerçeğin bilgisine uzanan insan, sosyal bir geleneğin devamı olarak değil de tek bir insan, bir özne olarak nesnelerin karşısına dikiliyor; yani bir başına, yapayalnız dünyanın karşısına çıkıyor ve başlıyor deneyim toplamaya. Böyle olunca da düşünceler oluşurken, örneğin insan olup bitenleri, olayları zaman akışı içinde tasarlarken, sorunu, öznenin doğasına mı, yoksa nesnelerin doğasına mı öncelik tanımak gerektiği biçiminde koyuyor.

Eski bilgi teorilerinin paradigmatik temel kabullerinden kesinlikle uzak durup (sadece “zaman” ile ilintili temel kabullerden değil), bu teorilerin ve savların karşısına, insan bilgisini farklı şekilde açıklayan bir teori koyduğumuzda, bu birbirine zıt geleneksel bilgi teorisi anlayışlarının ortak kabullerinin “zamanın” doğasına aykırı, yani yapay olduklarını ve bu anlayışları savunanların sonu gelmez tartışmalarının her türlü hayatiyetten yoksun, steril tartışmaları temsil ettiklerini kavrarız. İnsan bilgisinin gözlemlenebilir gelişmesine yakın duracak bir teoriye gereksinimimiz var; bu tür bir teori kendi paradigmatik varsayımlarını sınayıp doğrulayabilir ya da geri çevirebilir. Elinizdeki metin böyle bir çabaya da katkıda bulunma amacı taşımaktadır. Kanımızca, insanın bilgisi,

tek’e değil de, bütün insanlığa ait ve belli, saptanabilir bir başlangıç noktasına geri götürülemeyen uzun bir öğrenme sürecinin sonucudur. Her bir insanın bilgiye katkısı ne olursa olsun ve ne kadar yenilik getirirse getirsin, herkes istisnasız, daha önce mevcut bilgi birikiminden hareket ederek onu çoğaltır. Zamana ilişkin bilgilerimiz için de aynı saptama geçerlidir.

Örneğin gelişmiş toplumlarda, bir insanın kaç yaşında olduğunu bilmesi kadar olağan bir şey yoktur. Bu türden ileri toplumların üyeleri, kendilerininkine göre daha az karmaşık, basit toplumlarda, “Yaşın kaç” sorusuna kesin bir cevap veremeyecek kimselerin yaşamış olduğuna şaşabilirler. Ama işte, bir insan topluluğunun mevcut bilgi olanakları ve haznesi içinde bir takvim bulunmuyorsa, o topluluktaki kişilerin, geçen

yılların sayısını belirleyebilmeleri çok güçtür. Bir ömrün belli bir kesitinin uzunluğunu bir başka kesitin uzunluğuyla doğrudan karşılaştırıp buradan yaşımız bakımından bir sonuç çıkartamayız. Böyle bir karşılaştırma yapabilmek için, olay dilimlerini periyodik olarak tekrarlanan ve uzunlukları sosyal düzlemde standartlaşmış başka olaylara ve bunlardan çıkarılmış, edinilmiş birimlere, kısacası, takvim dediğimiz şeye ihtiyaç vardır. Bu takvimde, yılların bir daha geri gelmemek üzere birbirini izleyişleri sembolik olarak, gerek sosyal dünyanın gerekse doğa olaylarının akışını temsil eder. Bu yönüyle de takvim, bir araç olarak, hem doğal hem de sosyal nitelikli dünyamızın o büyük dönüşümlerinin sürekliliği içinde, zamansal konumumuzu tayin etmemize yardımcı olur. Ama öte yandan, bir takvimin aylarını ve günlerini gösteren sayılar, aslında tekrarlanamaz olan sosyal ya da doğal olaylar sırasının tekrarlanabilirlik arz eden bir modelini temsil ederler. Gelişmiş, karmaşıklık düzeyi yüksek toplumlarda, bu takvim sembollerinin hepsi birlikte alındığında, insanlar arası ilişkilerin düzenlenmesi, örneğin tatil günlerinin, sözleşme sürelerinin vb. belirlenmesi bakımından vazgeçilmez birer araçtırlar.

Böylelikle, bu tür toplumlarda gerek takvimin gerekse de saatlerin gösterdiği “zaman”, hem insanlar arası ilişkileri düzenlemenin hem de her bir kişinin kendi durumunu ve ilişkilerini tayin etmesinin, örneğin yaşını belirlemesinin aracıdır ve onları kullanan kişiler için bu durum, üzerinde düşünmeyi gerektirmeyecek kadar olağandır. Artık kimse, -daha sonraki gelişmişlik aşamalarında böyle takvimsiz, saatsiz bir sosyal hayat bu kadar imkânsızken eski, gelişmişlik düzeyleri bizimkilere göre daha aşağıda kalan toplumlarda, insanların takvimsiz ve saatsiz bir arada yaşamalarının nasıl mümkün olmuş olduğunu kendisine sormaya kalkmaz. Günleri, saatleri, hatta saniyeleri kılı kırk yararak standartlaştırmış bu aygıtların bulunup yetkinleştirilmelerine kadar uzanagelen gelişmenin üzerinde düşünme ihtiyacı hissetmedikleri gibi, aynı gelişmenin, bireyin kendi kendini kısıtlamasına, bir basıncın altına girişine, yani saatin kaç olduğunu bilme zorunluluğu hissetmesine nasıl

yol açtığı konusunda da bir fikirleri yoktur. Zaman belirlemesine dayalı vazgeçilmez ve istense de kaçınılamayan ilişkiler ağı sunan bir toplumsal yapı ile bu yapının içinde yer alan ve çok üst düzeyde bir zaman disiplinine uymuş, zaman duyarlılığı gelişmiş bir bireyin kişilik yapısı arasındaki bağıntıları anlama, bu bağıntılar üzerine düşünme gereksinimi, böyle gelişmiş bir toplumda yaşayan insanlar için, henüz kendini dayatan bir sorun durumunda değildir. Bu insanlar, yaşlandıkça, yılların, günlerin ve saatlerin baskısını daha çok hissetmektedirler. Ve bütün bu hissetmeler, onda ikinci bir tabiat oluştururlar. Zaman, itirazsız boyun eğilen bir kader gibi görünür herkese.

Ve herkesi yılların ve zamanın basıncı altına alan bu körleme süreç uzayıp gider. Hele yüksek düzeydeki sosyal koordinasyon durumlarında ve başka birçok durumda insanları birbirine bağlayan zincirlerin halka sayısı arttıkça artar; zincirler uzadıkça uzar; insanlar bu zincirlerin kesişme noktalarıdır ve bu durumların içinde yer alan insanların üzerindeki, mesleki faaliyetlerini zamana göre kesinkes ayarlama basıncı da yoğunlaşır.

Yüksek düzeyde karmaşıklaşıp sosyal faaliyet bakımından çok yönlü işlevler kazanmış bu toplumların yapısını göz önünde tutarak, bakışlarımızı bir kez daha eskinin basit toplumlarına çevirecek olursak, oralarda da, insan topluluğunun oluşturduğu makrokozmos ile tekin oluşturduğu mikrokozmosun yapılarının birbirine bağımlı ve belli ölçüde birbirlerine uyumlanmış olduklarını görerek bu ilişkiyi belki daha iyi kavrarız. Nispeten kendi içine kapalı, ada görünümü veren ve belki de zaman zaman birbirleriyle savaşan küçük köy devletlerinde (ileride metinde de örnekleri verileceği gibi) bireyler arası ilişkiler zinciri nispeten kısa, bu zincirin halkaları sayıca azdır ve çok az ayrımlaşmışlardır. Tekrarlanan doğa olaylarının, örneğin mevsimlerin bu insanların karşısına periyodik olarak çıkması, hiçbir zaman tekrarlanmayan ve geçtikten sonra bir daha karşılaşmadıkları “yıllara” kıyasla, bu insanların dünyasında ve bilgi dağarcığında önemli bir yer tutmuş olmalıdır. Ayrıca bu eski gelişmişlik basamaklarında, tek insan, mevcut kuşağın içinde

kendi bilincini ötekilerden kaba hatlarıyla bile ayırmış değildi. Tek tek kişiler, bir kezlik, kendine özgü, apayrı bir insan olarak ortaya çıkıp topluluğun bütününden kopamıyordu; yüksek düzeyde ayrımlaşmış, gelişmiş günümüz toplumlarında olduğu gibi bu anlamda bir birey olamıyordu. “Ben bu evi yaparken...” diye konuşan bir erkeğin, geçmişi kastederek büyükbabasından söz ediyor olması olağandı. Dolayısıyla, takvimden bihaber, birbiri ardından gelen tekrarlanmaz yılların sırasını gösteren kusursuz bir semboller “katalogundan” yoksun toplumlardaki insanların yaşlarını niçin bugünkü insanlar gibi kesin olarak bilmeyecekleri de anlaşılıyor böylelikle. Bu insanlar, “Ben doğduğumda o büyük deprem olmuştu” diyerek yaşlarını tayin etmeye çalışmış olmalıydılar. Ne zaman sorusuna yanıt vermek üzere burada bir ilinti noktası olarak seçilen deprem, periyodik, kesintisiz bir süreç olma özelliği taşımaz. Uğraksal, belli bir zaman noktasında olup biten bir olaydır. Tarihi belirlenmek istenen olay ile (yaş durumu ile) tarihi belirlemeye yarayacak ilinti çerçevesi (deprem), alt düzeydeki bir sentez örneği sunar. Zaman kavramının gerektirdiği sentez düzeyinin yüksekliği, bu aşamada, mevcut bilgi ve yaşantı ufkunun çok ötesindedir.

Bütün bu söylediklerimizden zaman kavramı bakımından çıkan sonuçlara şöyle bir göz atacak olursak şunu söyleyebiliriz: Zaman, nesnel olarak (bilinçten bağımsız) var olan bir akışın kavramsal yansıması olmadığı gibi, bütün insanlara özgü, her türlü somut deneyimden önce gelen bir yaşantı biçimi de değildir. “Zaman” hak-kında düşünürken karşılaştığımız bir güçlük de, sınıflandırma aracı olarak sorgulamadan kullanıp durduğumuz düşünsel çekmecelerden herhangi birine “zamanın” öyle kolay kolay uymamasıdır. Zaman sorunu, çoğunlukla fizikçilerin ya da metafizikçilerin bir sorunu gibi görünür. Bu yüzden de “zaman” üzerinde kafa yorarken ayağımızın altındaki zemini kaybederiz. Ama sağlam bir zemine basabilmek için zamanı sosyolojinin konusu olarak tanımlayıp bunun karşısına fiziğin konusu olan “zamanı” çıkarmak da (yani “sosyal zamanı” “fiziksel zamanın” karşısına çıkarmak da) yetmez. Tarih koyma, “zaman belirleme” çabaları, sosyal ve doğal/ fiziksel olarak bölünmüş bir

dünya kavrayışından veya “özne” ve “nesne”ye ayrılmış bir dünya kavrayışından hareketle anlaşılamaz. Tarihlendirme ya da “zamanı belirleme” girişimleri, bir taraftan hem insanların elinin değmediği (doğal türden) hem de insan müdahalesiyle yapay türden fiziksel güçlerin, diğer taraftan düşünce yoluyla sentez yapma yeteneği taşıyan insanların, ardıl olaylara eşzamanlıymış gibi bir bütün olarak bakabilmelerini gerektirir. “Zamanı” anlayabilmek için, “doğa” ve “insan” gibi iki ayrı yerden değil de, “doğanın içindeki insan” noktasından, daha doğrusu böyle bir insan anlayışından hareket etmemiz şarttır. Böylelikle “zamanın” ne olduğunu anlama çabası kolaylaşmakla kalmaz, bunun yanı sıra doğabilimlerin araştırma alanı olan “doğa” ile sosyal bilimlerin ya da insan bilimlerinin araştırma alanı olan “insan toplumları” biçiminde dünyayı ikiye ayıran yanıltıcı yaklaşım da (bilim alanındaki hatalı bir gelişmenin ürünü bir ayrım) ortadan kalkabilir.

Bugün “doğa” kavramı, doğabilimlerin toplum içindeki yüksek statüleriyle belirlenmektedir. Ama itibarları ne olursa olsun, doğabilimleri gene de dünyanın sınırlı bir alanıyla uğraşmaktadır. Doğal evrenin belli bir türdeki ilişkilerini odak alan bu bilimler, insan ilişkilerinin temsil ettiği üst düzeydeki bağıntıları, “doğaya” ait olmayan düzlemlerin ilişkileri sayıp ilgi alanlarının dışında bırakmaktadırlar. Gelgelelim, “doğa” kavramının ne anlama geldiğini kavrayabilmek için, sosyal işlevlerin oldukça üst bir düzlemde incelip ayrımlaştığı, insanların hedef ve amaçlarının birbirine entegre edildiği bu yüksek gelişmişlik basamağını temsil eden, günümüz insanının, o doğal evrenden çıkageldiğini unutmamak gerekir. Doğanın yönü önceden belirlenmemiş, körlemesine hareketi içinden sadece helyum çekirdeklerinin ya da Ay çöllerinin değil, sonuç olarak biz insanların da ortaya çıkabildiği gerçeğinden kaçamayacağımız gibi bu bilgiyi doğa kavramımızın içine yerleştirmemiz de şarttır. İnsanların bu gerçeği bilmekle, gerek birbirlerine gerekse de sözcüğün dar anlamında “doğaya” karşı tutum ve davranışlarında omuzlarına hangi sorumlulukların yüklendiğini burada tartışacak değiliz. Akademik dalların başvurduğu geleneksel sınıflandırmalar, “doğa” ve “toplum” diye ya da

bazen, “doğa” ve “kültür” diye ikiye bölünmüş bir dünya tasarımını körükleyip durmaktadır. Ama buna karşılık, çevreci hareketlerin bünyesinde, insanların, yalıtılmış şekilde kendi başlarına değil de, doğa denen olayın içinde yaşadıkları ve kendi insan doğalarının özgül yapısından güç alarak ya da hatta kendi hayat kaygılarından yola çıkarak bu ilişkiye müdahale etmeleri gerektiğini vurgulayan yeni bir anlayış kendini hissettirmektedir.

İnsanların, bir şeyin “zamanını” belirleyerek çözmeye çalıştıkları sorunlar, hep temel bir konuma, yani geniş ölçekli bir dünyada, yani doğal evrende yer alan insan topluluklarına işaret etmektedir: “Zaman”a başvurulan her yerde ve her durumda, gerçekten de, insanlar yaşadıkları çevreler içindeki, yani hem sosyal hem de fiziksel olayların akışı içindeki faaliyet ve işlemlerin aktörleri olarak ortaya çıkarlar. Elinizdeki bu metinde, insanların zaman belirlemenin verilerine niçin ve hangi amaçlarla ihtiyaç duydukları sorusu en genel biçimiyle sorulacaktır. Bu soruya cevap vermek kolay değildir. Konu alabildiğine geniştir. Ama bir başlangıç yapmak gerekirse, olayların sürekli akışının oluşturduğu silsile içinde birbirinin ardından gelen durumların ve süreçlerin, aynı andaymış gibi yan yana konmalarının ve birbirleriyle doğrudan karşılaştırılmalarının mümkün olmayışı nedeniyle, zaman belirleniminin verilerine muhtacız. Demek ki, herhangi bir toplumda, herhangi bir nedenle, belli bir düzlemin olaylarının genel akışı içindeki belirli olayların sürelerini, bunların zaman dilimi olarak uzunluklarını ve konumlarını tespit etmek bir ihtiyaç haline gelmişse, bu durumda, başka bir düzlemin olaylar silsilesinin içinden seçilecek belli bir süre dilimini, örneğin Güneş’in sonsuz hareketi içinde, bizim dünyamıza göre doğuşu ve batışı arasındaki zaman uzunluğunu, birim olarak kullanmak durumundayız. Gerçi bu ikinci düzlemdeki bütün değişimler de, örneğin Güneş’in doğuşu ve batışı, aslında bir kerelik, bir daha tekrarlanamayacak, tersinmez bir akış doğrultusunda gerçekleşen süreçlerdir; ama işte bu hareket bütünü içindeki tek tek değişimler, doğuş-batış örneğinde olduğu gibi, bize az çok kurallı ve birim olarak kullanılabilecek bir değişim kalıbı sunar. Güneş’in gözle gördüğümüz

hareketi, ufuktaki belli bir noktadan doğup başka belli bir noktaya ulaşana kadar geçen süre ya da saat gibi insan eseri olan teknik bir enstrümanın süresel dilimler göstericisi olarak akrep ve yelkovanın iki ya da daha fazla pozisyon arasındaki hareketleri, tekrarlanabilen süre kalıplarına birer örnektirler. Bu birim kalıpları, art arda gelen ve bu yüzden birbirleriyle karşılaştırılmaları mümkün olmayan pozisyonların ya da pozisyonlar arasındaki zamansal uzunlukların, karşılaştırma yoluyla belirlenmesini sağlar. Ölçülen olayların dışındaki bir düzlemden alınmış bu birimler, düzenleyici ve zihinsel semboller olarak zaman birimi anlamına bürünür. Demek ki “zaman” ifadesi, iki ya da daha fazla, sürekli hareket halindeki olaylar içindeki dilimlerin başlangıç ve bitiş pozisyonlarını ya da bu pozisyonlar arasındaki süreleri birbirleriyle ilişkilendirme anlamına gelir. Bu ilişki, iletişimsel özellik taşıyan sosyal bir sembol olan “zaman” kavramında ifadesini bulur. Bu kavram belli bir toplumun çerçevesi içinde yaşanabilen, yaşantımızda yer alan, ama duyularla algılanamayan bir imgeyi, yani insanların belleğinde yer alan bir imgeyi, ses dediğimiz algılanabilir bir kalıp halinde, [z/a/ m/a/n], insandan insana taşıyabilir.

Eski bilgi teorisinin alışkanlıkları doğrultusunda burada şöyle bir düşünce ortaya çıkabilir: Demek ki/ “zaman”, tek insanın kurduğu bir ilişkidir ve tek tek insanların dışında olgusallığı yoktur, var olamaz. Bu eksik çıkarsamanın nedenlerinden, daha doğrusu zaaf kaynaklarından biri, bu düşüncede, bilginin öznesi olarak bir toplumun değil de bir insanın anlaşılmasıdır. Bu bir zaaftır, zira tek kişi, “zaman” kavramını kendi yetenek ve gücüyle keşfetmiş değildir. İnsan zamanı, gerek bir kavram olarak gerekse de bu kavramla kopmaz bir birlik oluşturan bir sosyal kurum olarak çocukluğundan başlayarak öğrenir. Zamanın kavram ve kurum olarak var olduğu bir toplumda, “zaman” kavramı, felsefecilerin zihninde oluşmuş ve karşımıza felsefe kitaplarında çıkan bir düşünme enstrümanı değildir. Böyle toplumlarda yetişen herkes, “zamanı” oldukça erken yaşlarda, sosyal bir kurum olarak tanır ve öğrenir. Çok geçmeden de onu bir dış zorlama, insanın dışından dayatan ikinci bir doğa olarak hissetmeye başlar. Kişi, ilk on yılda zaman kurumlaşmasına uygun

şekilde kendini disiplin altına almayı ve kısıtlamayı öğrenemezse, yani yetişmekte olan bir insan böyle bir toplumda, olabildiğince erken bir dönemde, gerek davranışlarını gerekse duygularını zamanın sosyal kurumlaşmasına uygun bir şekilde ayarlayıp düzenlemeyi öğrenemezse, bu toplumda yetişkin bir insan konumunu temsil etmesi güç, hatta olanaksız olabilecektir.

Zamanın sosyal düzlemde kurumlaşmasından türeyen kendini kısıtlama ve zamana göre ayarlama basıncının kişinin bütün bir yaşamına yayıldığını biliyoruz. Bu ilişki bize, uygarlaşma süreçlerinin, bireyin kişilik yapısının ayrılmaz yanlarından biri olan sosyal davranış alışkanlığına damgasını nasıl bastığını gösteren belirgin bir örnektir. Sosyal düzlemdeki bu baskı, giderek bir iç baskı kurumlaşmasına, bir tür zaman vicdanının oluşmasına dönüşmüştür ve bunu unutmamamız önemlidir. (Bu zaman vicdanı her kişide aynı tepkileri ortaya koymaz ve pürüzsüz işleyen bir kısıtlama mekanizması oluşturamaz. Kişinin zaman basıncına uymaması, dakikliğe aldırış etmemesi, faaliyetlerini gerektiği gibi zaman düzenlemelerine göre ayarlamaması söz konusu olabilmektedir.) Sosyal zaman kurumlaşmasının kişiye bir dış zorlama olarak yaptığı basıncın ürünü olan zaman vicdanı, tek tek insanların, olup biten her şeyi zamanın akışı içinde gerçekleşiyormuş gibi yaşamasına neden olan şeyin, insanı olayları böyle algılamaya zorlayan doğuştan getirdikleri bilincin bir özelliği olduğu yolundaki yanlış anlayışın kaynağını anlamamıza da katkıda bulunur. Sosyal davranış alışkanlıklarımız, insan doğasının kendine özgü, öğrenilmiş olmayan bir özelliği olarak düşünülmektedir. İnsanın kendi zaman yaşantısını, kaçınılmaz ve zorunlu bir şey olarak hissetmesini yanlış bir yorumla kavrayan felsefi sübjektivizm, inandırıcılığını büyük ölçüde bu duygumuza borçludur.

Bu izi sürecek olursak, geleneksel bilgi teorisinin tuzaklarından kurtulmamızı sağlayacak adımları da atmamız kolaylaşacaktır. Burada bir karşılaştırma ya da benzetme yapabiliriz. Elbette her benzetme gibi, bu da biraz topallayacaktır. Zaman belirlemenin, insanlar için ne gibi işlevler

taşıdığı söylenebilir. Toplumsal gelişmenin seyri içinde bu işlevlerin hangi bakımlardan değişime uğradıkları da ortaya konabilir. Bu değişimler, dönerek zaman belirlemenin biçimine ve yollarına etkir; aynı zamanda bu amaca hizmet eden araç ve enstrümanlar da değişir. Oysa zamanın ontolojik statüsü, varlıklar arasındaki yeri, bugün hâlâ açıklanabilmiş değildir. Zaman üzerinde kafa yorarız; ama karşımızda ne türden bir şeyin bulunduğunu doğru dürüst bilmeyiz. Zaman, bir doğa nesnesi midir? Doğa olaylarının bir parçası mıdır? Yoksa bir kültür nesnesi midir? Yoksa, zaman sözcüğünün dilbilgisel tanımda bir isim olması, onun bir nesne olduğu yanılsamasını mı yaratmaktadır? Saatlerin zamanı gösterdiklerini söylediğimizde, aslında onlar neyi göstermektedir?

Belki zamanı, insanların tarihsel süreç içinde yarattıkları ve kendileri için çok belli başlı işlevleri yerine getiren bazı araçlarla karşılaştırmak bizi birkaç adım öteye götürebilir. Mesela bir tekneyi ele alalım. Birileri kalkıp da, teknenin denizle ya da akarsuyla aynı ontolojik statüyü paylaştığını, bunlar gibi bir varlık ya da doğa nesnesi olduğunu ileri sürecek olsa, oldukça tuhafımıza gidecektir bu. Gene biri kalkıp, tekneyi inşa eden kişinin bu çalışma sırasında, transandantal (aşkın) bir tekne tasarımına göre hareket ettiğini, bu aşkın tasarımın doğuştan, deneyle öğrenilmemiş olan doğal bir beceri olarak onun içinde mevcut olduğunu, bir taşıma aracı olan teknenin ait olduğu dünyanın ne akarsuyuyla, ne deniziyle ilgili herhangi bir deneyimin burada bir rol oynamadığını söylese, aynı yadırgamayı yaşayabiliriz. Söz konusu tekneyse, bunun insanlarca belli amaçlar için inşa edilmiş olduğu aşikârdır. İnsanların ya da onlara denk varlıkların bulunmadığı bir dünyada “zaman” da olmazdı. Ayrıca ne saat bulabilirdik böyle bir dünyada ne de takvim. Gelgelelim bunu söyler söylemez, çoğunlukla hiç farkında olmadan, zamanın bir düşünce ya da ide olarak anlaşıldığı ve temel sorunun, bu ide’nin gerçekliğin aslına uygun bir *yansıması* olup olmadığı biçiminde sorulduğu geleneksel bir düşünce (felsefe) dünyasında buluruz kendimizi. İyi ama, “zaman” akıl yürütmenin konusu olarak alındığında, insanın tasarımından başka bir şey değildir mi diyeceğiz? Aşağıda, bu soruya iyi kötü bir cevap vermeye

çalışacağız. Ama düşüncelerin dur durak dinleyecek halleri yok. Bunların ötesine geçen birkaç başka düşüncenin de yararı olacaktır belki.

Tıpkı tekneler ve saatler gibi “zaman” da, insanlar arasında birtakım belli görevlerin karşılanabilmesi ve insana özgü hedeflere ulaşılabilmesini sağlamaktadır. Olayların akışı içinde, daha önce de belirttiğimiz gibi kendi başına belirsiz kalacak durumlar, uğraklar ve süresel parçalar “zaman” yardımıyla belirlenir. Günümüzde “zamanı”, çok çeşitli ve değişik görevlerin yerine getirilmesi, sosyal ilişki ve faaliyetlerin düzenlenip birbirleriyle koordine edilmeleri amacıyla kullanırız. Ne var ki, “zamanın” insan eseri bir araç olduğunu ileri sürmemiz, zaman ile insan arasındaki bu ilişkinin altını fazlaca çizer ve zamanın *sadece ve sadece* insan tarafından belli ihtiyaçları karşılamak için icat edip geliştirilen bir şey olduğu izlenimini yaratır. Aslında bu *sadece* vurgusunun arkasında bir hayal kırıklığı yatmaktadır. Bilgi teorisinde yansıtma ilkesine yaslanan görüş bir ide’den, gerçekte var olanın yansıtılmasını bekler. Oysa burada, zamanın insana ait bir icat olduğunun söylenmesi, yine yansıtma mantığının bir sonucu olarak, zaman kavramının insanların kafasında durup dururken ortaya çıkmış bir ide olduğunu dile getirmektedir. Oysa zaman öyle insanların kafasında birdenbire doğmuş bir ide, bir fikir değildir. Bir ide olduğu kadar, sosyal gelişmişliğin durduğu yere göre farklılık gösteren bir kurumdur. Tek tek kişiler büyürlerken, kendi toplumlarının kullandıkları zaman işaretlerini anlamayı ve eylem ve faaliyetlerinde bunlara göre hareket etmeyi öğrenirler. Zamanın belleğimizdeki imgesi, yani her bir insanın sahip olduğu zaman tasarımı, bir yandan zamanı temsil eden ve iletişimde zamanı kullanan sosyal kurumlaşmaların gelişmişlik düzeyine bağımlılık gösterirken bir yandan da tek tek kişilerin çocukluklarından itibaren zaman ile kurdukları bireysel ilişkilerce belirlenir.

Gelişmiş toplumlarda saatler, önde gelen zaman temsil mekanizmalarıdır. Ama işte, saat denen mekanizma, zamanın kendisi değildir. Gerçi zaman da enstrümantal karakter taşır, ama onun bu karakteri, kendine özgü, bambaşka bir tarzda tezahür eder. Saat denen

mekanizmalar ile zamanın ilişkisini irdelemeye kalktığımızda, karşımıza ilginç bir soru çıkmaktadır: Bir zaman belirleyicisinin, örneğin bir saat mekanizmasının oluşturduğu fiziksel olay akışı ile, aynı aygıtın, zaman bildiricisi olarak gerçekleştirdiği sosyal işlev arasında ne türden bir ilişki bulunmaktadır? Aygıt, bir zaman belirleyicisi olarak, tıpkı gazete kâğıdının ve üzerindeki basılı yazıların, haberleri ve bilgileri okura taşıyan fiziksel araçları temsil etmeleri gibi, zamanı bilmek isteyen kişiye bir bildirimi taşıyan araçtır. İster saat olsun bu araç isterse de Dünya'nın çevresinde dolaştığı Güneş, zaman belirleme işlemleri, her zaman duyularımızla algılanabilir olayların akışı (akrep-yelkovanın hareketi, Güneş'in doğuşu-batışı) üzerinden gerçekleştirilir. Söz konusu yazılı ya da basılı takvim olduğunda da değişmez bu ilke. Takvim bizde zaman akışı izlenimi yaratarak aynı işlevi yerine getirir. Ama ister saatin hareketli göstergeleri olsun, ister ufukta hareket eden Güneş, isterse de takvimin birbiri ardından gelen yaprakları; bu fiziksel akışların zaman belirlemeye yaramaları için, bunların hareketli birer sosyal sembol karakteri de taşımaları ve gerek enformasyon iletici gerekse de düzenleyici birer sembol olarak, insan toplumunun iletişim döngüsü içine, yani sosyal düzleme yerleşmiş olmaları şarttır. Kaynakları ve özellikleri ne olursa olsun, zaman belirlemeye hizmet eden araçlar, istisnasız her zaman sadece insanlara hitap eden mesaj kaynaklarıdır. Saat denen mekanizmalar insanlarca düzenlenmiş olsalar bile bir yönüyle hareketli olayları, yani bir fiziksel ilişkiyi temsil ederler. Ama bunlar belli bir yoldan, örneğin akrep ve yelkovanın değişen konumlarına göre insanların semboller dünyasının, sosyal dünyanın içine yerleştirilmiş fiziksel kökenli enstrümanlardır.)

Bir saatin kadranı üzerindeki akrep ve yelkovanın ya da rakamların değişen konumları insanlara, gerek kendilerinin gerekse de başkalarının, olayların o büyük akışı içinde belli bir anda hangi pozisyonda olduklarını ya da belli bir andan bir sonrakine, bir pozisyondan bir diğerine ulaşmak için ne kadar sürenin geçtiğini gösterirler. Saatlerin kadranları üzerindeki rakamlar, insanların buluşu olan sembollerdir; takvimin değişen tarihleri

de öyle. Zaman budur. Daha doğrusu, bunlar zamandır. Şu anda saat 13:10. İşte bu, 13:10 zamandır. Elbette dili bu bağlamda kullanırken biraz dikkatli olmak gerekiyor. Saatin zamanı bildirdiğini söylemek elbette mümkündür. Saatler bunu, durmadan semboller üreterek beş boyutlu bir dünyada gerçekleştirirler; mekânın üç boyutuna eklenen zaman boyutunun yanı sıra içinde bu sembolleri anlamlandıran insanların bulunduğu dünyadır bu. Bu insanlar algıladıkları bir biçimi, kendilerine özgü tasarımlarla, belli anlamlarla ilişkilendirebilmektedirler. İşte zamanın başka hiçbir ilişkide rastlanmayacak kendine özgü yanı, bu bağlamdaki sembollerin (günümüz teknik koşullarında bunlar genellikle rakam sembolleridirler) gerek fiziksel, gerek biyolojik, gerekse de sosyal ve bireysel düzlemlerdeki olay akışlarına uygulanarak bütün bu düzlemlere ait amaç ve faaliyetleri bütünleştirmesidir.

Bu ilişkiler içinde, bir zaman aygıtının, örneğin saatin sembol yanını fiziksel yanlarından herhangi bir şekilde ve anlamda koparmak ya da ayrı ele almak mümkün değildir. Tıpkı dilde olduğu gibi, nasıl ki zihnimizdeki tasarım, fiziksel nitelikteki seslerle ya da ses birimlerinin kalıplarıyla kaynaşıp tek bir sembol oluşturmuşlarsa, üç boyutlu mekân ile zamanı bir araya getirerek dört boyutlu bir hareketi tek bir olay olarak sunan saatler, insanların birbirleriyle kurdukları iletişimi de karakteristik bir özellik olarak işin içine katarak beş boyutlu bir model oluşturur. Bu beş boyut, aynen dilsel sembolde olduğu gibi, ayrılmaz bir bütün oluşturur. Saat denen mekanizmanın temsil ettiği biçim aracılığıyla, bir insan topluluğu, tek tek üyelerinin her birine belli bir anlamda mesajlar yollar. Saat denen fiziksel aygıt, mesajların yollayıcısı, dolayısıyla da belli bir sosyal öbek içindeki davranışların düzenleyici aracı olarak işlev görecek şekilde kotarılmıştır. Saatin kadranındaki rakamların, sembol olarak ilettikleri şey, bizim “zaman” dediğimiz şeydir. Saate bakarız ve saatin kaç olduğunu görürüz, söyleriz. Sadece benim için değil, içinde yer aldığım sosyal topluluğun bütünü için geçerlidir bu zaman tespiti. Saatin kadranı üzerindeki rakam sembolleri, ayrıca doğa olaylarının akışıyla ilintili enformasyonlar da iletirler bize. Örneğin, hareketlerinin bitimsiz

akışı içinde Güneş'le Dünya'nın belli bir andaki konumunu, o anda akşam mı yoksa sabah mı, gece mi gündüz mü olduğunu bildirirler. Demek ki şu andaki sosyal gelişmişlik basamağından gördüğümüz gibi, zaman, hem bireysel, hem sosyal hem de insan dışındaki doğal düzlemlerin birbirleriyle kurdukları geniş ilişkiler örgüsünü yansıtan bir sembol olup çıkmıştır.

Bütün bunlar göz önünde tutulduğunda, ortaya çeşitli sonuçlar çıkıyor ve bunlardan biri de, birey, toplum ve doğa ilişkisinin önceki dönemlere göre artık farklı bir tablo sunuyor olması. Günümüzde hâlâ, fiziksel, sosyal ve bireysel düzlemler arasına kalın çizgiler çekerek her birini bütünün dışında tutan bir kavramlar aygıtıyla işlem yapıp duruyoruz. Özellikle de tek insanın dünyadaki yeri ve konumu böyle bir tecrit modeli içinde alındığında, bu hâkim tablo, biraz çarpık durmaya başlıyor. Tek kişi, sanki dünyaya karşı bir başına orada duruyormuş ve yalıtılmış bir varlık olarak davranıyormuş izlenimi ediniyoruz bu tablodan. Toplum ile doğa da aynı yalıtımlardan ötürü çoğunlukla kopuk, ayrı dünyalar olarak çıkıyorlar karşımıza. İşte belki zaman konusundaki akıl yürütmelerimiz ve uğraşlarımız, dünyayı yalıtılmış bölmelere ayıran bu tabloyu düzeltmeye de katkıda bulunabilir. Doğanın, toplumun ve bireyin iç içe geçerek bir bütün oluşturduğu ve karşılıklı bağımlılık halini temsil ettikleri gerçeğine gözümüzü yumarsak zaman ile olan bu uğraşımızda da ilerleme kaydedemeyiz.

Saate ya da takvime şöyle bir baktığımızda çarpıcı bir şekilde görürüz bu bağlan. 1212 yılının 12. ayının, 12. günü saat 12 ise, demek ki, hem bireysel bir hayatın hem de doğanın hareketi ve akışı içindeki belli bir an belirlenebilir. Günümüzdeki gelişmişlik aşamasında, zaman, gördüğümüz gibi, çok yüksek düzlemdeki bir sembol sentezidir; gerek toplumsal, gerek bireysel gerekse de doğal hayatın akışı içindeki peş peşe olayların zamansal konumlarını birbirleriyle ilintilemeye yarayan bir sentez.

Takvimin sembolleştirdiği zaman buna güzel bir örnektir. Aslında bir daha geri gelmeyecek yılların o sembol düzlemindeki akışı içinde sembol birimleri olarak yerleştirilmiş aylar, haftalar ve günler belli aralıklarla

tekrarlanırlar, yani geri gelip dururlar. Takvimin zaman sembolleri ile (Salı, Şubat, Temmuzun 3. haftası-ç.n.) bu sembollere bir zamanlar modellik etmiş doğal olayların sembolleri (örneğin aslında gene tekrarlanmayan, bir kezlik olan, ama periyodik bir hareket olarak sembolleştirilebilen Ay'ın, Güneş'in, yıldızların hareketleri-ç.n.) geçmişte birbirleriyle bağlantılı algılanıyordu. Bu ilişki bugün tamamen unutulmuş değildir; ancak geçmişin basamaklarında olduğu kadar sıkı bir ilişki sayılmaz artık. İnsanlar, Güneş ile Ay'ın görünürde tekrarlanan hareketleri arasındaki ilişkide görülen uyumsuzlukları bir ölçüde azaltmayı başardı. Azaltmak zorundaydılar. Çünkü olabildiğince düzenli bir zaman akışına duyulan artan ölçüdeki sosyal ihtiyacı karşılayamayacak kadar büyüktü bu uyumsuzluklar. Ama hiç de kolay olmadı Güneş'in, Ay'ın hareketlerini model olarak kullanıp bu doğal olayların dilimleri ile sosyal hayatın kesitlerini bir takvim zamanı biçiminde birbirine uyumlama işi. İnsanların takvim yapmayı öğrenmeleri birkaç bin yıllarını aldı. O noktaya gelene kadar zamanı, tekrarlanan, periyodik biçimde geri gelen zaman birimlerinin sembolleriyle temsil ve ifade edip bu birimleri sosyal olayların akışını ayarlayan araçlar olarak kullanma çabasında, bu sembollerin oluşturulmasında model işlevi gören Ay ve Güneş gibi gök cisimlerinin hareketlerinin uyumsuzluklarından doğan aksaklıklar yüzünden sürekli sorunlarla karşılaşılmış, sembolik zaman birimleri ile doğal hareket düzlemi bir türlü örtüşmemişlerdir. Gelişmiş toplumlarda zamanın bu kadar olağan karşılanmasında ve bir zamanların güçlüklerinin unutulmasında takvim gibi zaman belirleyicilerin, bugün sorunsuz ve pürüzsüz kullanılabilmelerinin payı olsa gerek.

Genellikle, tek insanın, içinde yaşadığı toplumun üyelerince oluşturulmuş ilişkiler örgüsü içinde belli ölçüde nispi bir özerkliği, serbest hareket edebileceği bir alan bulunmaktadır. İnsanlık da kendi yasalarına göre hareket eden başına buyruk doğal dünya içinde gene nispi bir özerklik alanına sahiptir. Ama işte, gerek tek tek insanların gerekse doğa karşısında bütün bir insanlığın bu serbestlik alanlarının sınırları oynaktır;

alanlar genişleyebilir veya daralabilir. Ama son söz hep doğanındır. Gene de bu hâkim doğanın içinden, bugün bilip tanıdığımız en yüksek sosyal gelişmişlik düzlemini temsil eden düzen basamağı çıkmıştır; öteki birçok yetenek ve becerilerinin yanı sıra semboller kullanarak -genlerde depolanmış olmayan, kalıtımsal olmayan, sosyalleşmeye özgü, öğrenilmiş, dolayısıyla insanlarca kotarılmış bu sembollerlebirbirleriyle iletişim dediğimiz eşi örneği bulunmaz ilişkiyi kurmuş ve gene semboller yardımıyla dünyadaki ilişki ve faaliyetlerini düzenlemeyi öğrejnmiş insanların düzenidir bu.

Burada zamanın sembol olma özelliğinden söz ettiğimiz için iletişim sorunu açısından bir noktaya kısaca da olsa değinmemiz gerekiyor. Anlattığımız iletişim tarzı, sosyal sembollerle gerçekleştirilen bir iletişimdir. Bir insan topluluğunun dili, o topluluk içinde büyüyen tek tek insanların iletişim aracına, bir birey olarak kişinin ayrılmaz parçasına dönüşür. “Çokluğu, yani çok sayıda insanın bir aradalığını” temsil eden insan toplumunun karakteristik özelliklerinden biridir bu. Başka bir deyişle, insan varlığının tezahürleri, yani somut biçimleri, sadece tek tek insanların dışında bir olgu, yani sadece bir “dış dünya” olgusu olmayıp, aynı zamanda “tek”in kişilik yapısının bir parçasıdır. Sosyal dilin, durmadan bireysel dile dönüştürülmesi, sosyal verilerin ve olguların sürekli olarak bireyselleştirilmesine verilebilecek örneklerden sadece birisidir. Bu türden dönüşümler, çoğunlukla gözden kaçırılır ya da aynı sürecin diğer parçasını oluşturan bireyin sosyalleşmesi süreci yüzünden örtülüp görünmezleşir.

Konuya bu gözle bakarsak, “tek”i merkeze yerleştiren ve “çok”u sonradan ortaya çıkmış gibi gösteren tablo kendini ele verir. Başkalarıyla birlikte yaşamayı ve bu birlikte yaşamanın gereklerini ifade etmek için kullanılan sosyalizasyon kavramı, toplumsal özelliklerin bireye sonradan eklenen bir şey olduğu düşüncesini getirmektedir. Başlangıcın bireyden, bireyin durduğu yerden yapılması, buradaki haliyle gene de nispeten ılımlı, kısmen savunulabilir bir anlayış sayılabilir. Ama “tek”le ilgili görüşler arasında hiçbir yönden benimseyemeyeceğimiz görüşler de vardır. Max

Weber’e bağlanabilecek eylem teorileri bu İkincilere örnektir. Gezegenimizi evrenin merkezine koyan geosentrik teorilerde olduğu gibi, bu eylem teorileri de, kişi kendini tek olarak nasıl yaşıyor ve algılıyorsa o haliyle, o engin dünya hakkındaki düşüncelerin çıkış noktasına koyar; teki zihin süzgecinden geçirmeden kendi başına ele alınca bu sonuç doğaldır. İnsanların toplumda nasıl bir arada yaşadıklarını anlamak için, bu tek insan düşüncelerin çıkış noktasını oluşturur. Bu türden bir sosyolojik teori yöntemi tek kişiyi, düşüncede, kendi yalıtılmış eylemlerine indirgeyecek kadar ileri gidebilmektedir. Bu durumda artık toplum, tek tek insanların yalıtılmış eylemlerinin oluşturduğu bir mozaik gibi görünecektir. İnsanın aklına Alman şairi Morgenstern’in dizeleri geliyor:

Bir diz tek başına dünyayı dolaşıyor.
Sadece bir diz, o kadar!

Bu anlayışa bağlı kaldığımızda, eylem ve davranışlar da görünürde bir başlarına dünyayı dolaşıp durmaktadırlar. Ya da aynı mantığın uzantısı olarak eylem ve davranışlar, birbirleriyle birleşerek yığınları ve böylelikle de toplumları oluşturmaktadır.

İnsanın sadece dizini değil, bütün bir insanı bile alsak, onun önce bir başına dünyada dolanıp durduğunu ve sonradan ve tamamen rastlantı sonucunda davranış ve eylemlerini, öteki insanlara bakarak onlara göre ayarladığını düşündüğümüz sürece bu çabamız insanı anlamamıza yetmeyecektir. Her insan, var olmak için, kendinden önce gelmiş ve geçmiş öteki insanların varlığını gereksinir.

Bir çocuk, ancak mevcut bir insan topluluğu ya da öbeği içinde, ona ayak uydurarak büyürse gelişebilir, insan olabilir; dolayısıyla da kendisinden önce o sosyal öbekte mevcut olan dili öğrenerek ya da dürtüleri, güdüleri, duygu ve heyecanları denetleyip onlara hâkim olmayı, onları kısıtlamayı öğreten bir uygarlık kuralları “kataloğunu” tanıyıp benimseyerek. Bunlar sadece öteki insanlarla bir arada ve birlikte yaşayabilmek için vazgeçilmez adımlar olmakla kalmazlar, aynı zamanda insanın kendisiyle yaşayabilmesi, bir insan bireyi olacak şekilde büyüyüp gelişebilmesi ve

de hayatta, ayakta kalabilmesi için gereklidirler.

İnsan özelliklerinin çokluğu ve çeşitliliği kendine özgü bir düzende yansısını bulur. İnsanların bir arada yaşamalarının o özgün, biricik olma özelliği, gene eşi bulunmaz, spesifik sosyal olguları da beraberinde getirir. İşte bunları tek'ten hareketle ne anlayabilir ne de açıklayabiliriz. Dil buna güzel bir örnektir. Bir sabah uyansak ve bütün insanların hiç anlamadığımız bir dili konuştuklarını görsek halimiz nice olurdu? Belli bir sosyal olguya paradigmatik bir örnektir dil. Bir insanlar çokluğunun, bir toplumun gereksindiği, ama aynı zamanda toplum bireylerinin sürekli olarak bireyselleştirdikleri sosyal olgulardan sadece biridir. Sosyal olgular ve dil, bir sosyal topluluğa dahil olan her yeni üyeye bir ölçüde yansır, onun kişisel davranış ve duygu matrisini oluşturur, sosyal alışkanlığına dönüşür, ama aynı zamanda bu alışkanlığın içinden, sosyal öbeğin o tek üyesini ötekilerden ayırt eden bireysel özellikler de gelişir. Bu ortak sosyal olgular, bir sosyal öbeğin her yeni üyesine kadar yayılıp sirayet eder; onun kişisel davranışlarını, duygularını yansıtan bir modele dönüşür; onun sosyal alışkanlığı, tavır alış biçimi olup çıkar. Bu sosyal oluşumun içinden, tek'i sosyal topluluğun öteki üyelerinden ayıran yanlar da türeyip gelişir. Topluluğun ortak dili de belli bir yere kadar bireysel etkilerle dönüşümlere uğrayabilir. Ama dilin bireyselleştirilmesi ipin ucunu kaçırınca, dil de artık o sosyal öbeğin bütün üyelerinin anlayabileceği bir iletişim aracı olmaktan çıkacağı için, iletişimsel işlevini kaybeder.

Gerek vicdanın oluşup gelişmesi gerekse dürtüleri ve duygusal tepkileri kısıtlamanın, bunlara hâkim olmanın, uygarlık içindeki biçimleri de aynı türden başka örneklerdir. Örnek olarak parayı ve zamanı ele alabiliriz. Gerek paranın gerekse zamanın kullanılışı ve değerlendirilişi, belli başlı kişisel davranış ve duygulanım kalıplarını, daha doğrusu sosyal alışkanlık modelini de temel yönleriyle yansıtırlar. Topluluk üyesi olarak tek kişi, parayı ve zamanı değerlendirme, kullanma biçimi açısından topluluğun öteki üyeleriyle ortak bir tavrı paylaşır ve bu ilişki, onun bireysel kişilik yapısının oluşup gelişmesinde atlanmaz bir işlev taşır. Örneğin para ilişkilerinin, en ince ayrıntısına kadar sosyal olarak

düzenlenmiş olduğu ve bu bağlamda bireyler üzerinde yoğun bir baskının bulunduğu toplumlarda, para karşısındaki bireysel tutumların farklılıkları geniş bir çeşitlilik yelpazesi oluşturur. Bu gibi örnekler, bir genel sosyal alışkanlık modelinin her bir tek (kişi) tarafından aynen uygulanmasının pek söz konusu olamayacağını gösterir. Ellerine geçen en küçük fırsatta, sağdan soldan, çok küçük miktarlarda da olsa, ödünç para alıp bunu geri vermeme gibi içlerindeki bir zorlamaya uyan insanlara rastlamak mümkündür; ya da mecburmuş gibi, “ayağını yorganına göre uzatmamakta” ısrar eden kimselere her zaman rastlarız. Benzer bir durum da, zaman bakımından bireylerin kendilerini denetleme becerilerinin yüksek bir standarda ulaşmış olduğu toplumlarda, dakik olmama konusunda adeta direnen insanlarla karşılaştığımızda söz konusudur. Belki de içinde bulunduğumuz aşamada, para ve zaman gibi konularda bir topluma egemen davranış klişelerinin, öteki deyişle sosyal alışkanlığın içinden, o bireysel davranışların, yani alışkanlıkların nasıl olup da türediklerini enikonu inceleyip kavramaktan henüz uzağız. İnsan toplumları başka hiçbir organizasyonunkine benzemeyen tipik ilişkiler sunarlar. Bunlardan biri, tek insanın, önce toplumun öteki üyelerinden öğrenme, onların (bilgilerini) alışkanlıklarını özümseme ve kendine mal etme süreçleri üzerinden mevcut sosyal alışkanlıkların klişelerini edinip buna göre kendini denetlemeye ve kısıtlamaya yönelmesi, ama bu sosyal boyuta rağmen nispeten özerk, davranışları bireysel tipiklikler gösteren, yani belli bir anlamda şu veya bu ölçüde kendine özgü, biricik bir kişilik yapısı geliştiren biri olabilmesidir. Bu olgular, kavramlarımızın mevcut gelişmişlik düzleminde henüz kolay kolay ifade edilebilecek gibi değildir. “Dil sosyalizasyonun bir aracıdır” dendi mi, bu ifadeyi anlamak herhalde kolaydır. Ama bunu söylerken bu öğrenme sürecinin kendine özgü karakteristik yanlarının hakkını tam vermiş sayılmayız. İnsanların öğrenilmemiş, doğal kaynaklı iletişim “araçları” niteliğindeki donanımı, öteki canlılara kıyasla büyük ölçüde dumura uğramıştır. Buna karşılık tek tek insanların sosyal bir iletişim aracına, zemini biyolojik olan dile yönelik bir öğrenme mecburiyeti daha doğrusu dil edinme mecburiyeti o ölçüde

artmıştır. Çok'un iletişim aracı olarak anladığımız dil, tek insan onu öğrenmeye kalktığında, her zaman öğrenilmeye hazırdır. Öyleyse bu anlamda dil kendini, tek'in onu öğrenmesiyle bireyselleştiriyor demek pek de yanlış olmaz.

İnsan toplulukları içinde kullanıla kullanıla gelişen dilsel sembollerin eşsizliği, bu sembollerin insan iletişiminde oynadıkları rolle sınırlı değildir. Sosyal düzleme özgü sembollerin işaret etmekle yetineceğim bir özelliği de, insanlar arasında, gene vazgeçilmez bir başka ilişkiler düzenleme aracı olan bilgi işlevi yüklenmeleridir. Her sosyal öbekte, orada doğan tek kişinin mevcut ve hazır bulduğu ve tıpkı dil gibi, bir kuşaktan ötekine dil sembolleri aracılığıyla aktarılan belli bir genel bilgi birikimi mevcuttur ve tek birey, sahip olduğu büyüme potansiyeli sayesinde, doğumundan önce o toplumda birikmiş bu bilgileri öğrenme yoluyla kendine mal ederken, tıpkı dili bireyselleştirdiği gibi sosyal bilgi birikimini de bireyselleştirir. İnsanların bu yolla edindikleri genel bilgilere dayanarak sosyal öbek içindeki faaliyet ve ilişkilerini tayin etmek zorunda olmaları ve tayin edebilmeleri, öteki deyişle, hem tek kişi hem de topluluk olarak ayakta kalabilmek için bu sosyal sembolleri öğrenmek zorunda oluşları, yani sosyal birikime bağımlılıkları, insanları bütün öteki gelişmiş canlılardan ayıran, salt onlara özgü karakteristik yanlardan biridir.

İnsanların toplumsal gelişmenin belli bir basamağından itibaren olayların akışı içindeki yerlerini tayin edebilmek için öğrenmek zorunda oldukları araçlarından biri de zamandır. Bu bağlamda da tıpkı dil ve bilgide olduğu gibi, sosyal bir olgunun bireyselleştirilmesinden söz edebiliriz. Eklemek gerekirse, dili bireyselleştiren tek kullanıcının kendini denetleyip topluluğun diline uyum sağlaması, bütün bir insan cinsinin karakteristik bir özelliğidir, yani homonid'ler topluluğunun geçirdiği upuzun bir evrimin sonucudur. İnsanların kendilerini zaman bakımından denetleyip ayarlamaları ise başta çok ağır aksak yol alan ve çok geç ortaya çıkan bir süreci temsil eder. Ve ancak bu gelişmenin nispeten bize çok yakın basamaklarında "zaman", artık kaçınılmaz ve her şeyi kapsayan bir dış zorlamanın, kısıtlayıcı bir basıncın sembolüne

dönüşmüştür. Bu incelemeyi sürdürdükçe, zamanın bu zorlamasının ve basıncının, “çok’un” tekler üzerindeki bir baskısı anlamına geldiği, genelin tek’i zorlaması, yani sosyal bir zorlamanın söz konusu olduğu, ama aynı zamanda kendi yaşlanmasını görmekten kaynaklanan doğal bir zorlamanın da söz konusu olduğu, belki biraz daha net ortaya çıkacaktır. Çok olandan, genel olandan tek’e doğru düşünmek, tek’i “çok’un” içinde kavramak, öteki deyişle, rolleri saptayarak düşünmek, şimdilik belki hâlâ biraz güçtür. Böyle bir düşünme tarzı, insanın kendisini kendi karşısına koyup bakabilmesini, kendisi ile arasında mesafe koyabilmesini gerektirir ki, böyle bir beceriye henüz tam olarak ulaşabilmiş sayılmayız. Özellikle de genelden, toplumdan tek’e gidilmesi gerektiğini ileri süren politik anlayışa karşı duyulan tepkiler, farklı politik tavırlar, böyle bir incelemenin yolunu tıkamaktadırlar. Evet gerçi insanları inceler ve araştırırken, çok olandan tek’e doğru yol alan bir düşünme tarzını benimsemek gerektiğine işaret eden görüşü, “toplumu” “birey” karşısında, ona göre daha yüksek bir konuma yerleştiren ve daha fazla önemseyen politik bir kanaatin ifadesi olarak anlamak mümkündür. Ama bizim derdimiz, “birey” ile “toplum” arasındaki ilişkinin nasıl olması *gerektiğini* tespit etmek değil, nasıl *olduğunu,* bunun ne türden bir görüntü sunduğunu araştırmaktır. Yani, diğer bir deyişle mevcut bir durumu teşhis etmektir.

İşte sorunu bu bağlamda anladığımızda, bu metinde geniş şekilde ele alacağımız zaman zorlamasının ve basıncının ortaya çıkması sorunu, bir sosyal olguları araştırma, dolayısıyla da sosyal olguları teşhis etme sorunu olarak görülebileceği gibi, gene bu bağlamda karşımıza çıkacak olan “toplum” ile “birey” arasındaki ilişkinin ne tarzda bir ilişk^ olduğu sorunu da çok verimli sonuçlara götürebilecektir bizi, damanın, tek’in üzerine zorlama uygulayan gizemli bir güç olarak algılanması hiç de yeni bir şey değildir. Horaz bile şöyle demişti:

> Eheu fugaces, Postume, Postume,
> labuntur anni...[1]
> (Heyhat, Postumus,

Yıllar uçarcasına kayıp gidiyor...)

1-Horaz, Carmina II, 14.

Ozanın uçucu, kaçıcı yılların akıp gidişine yakınışı, ilkçağların içinden bize uzanan, tazeliğini hiç kaybetmemiş bir serzenişin, bir çaresizliğin ifadesidir. Horaz daha o günlerde, aslında insan buluşu zaman sembollerinden biri olan “yıllara”, geçme, akma, ele avuca sığmama özelliği atfediyor; oysa aslında “yıl”, bireysel ömrün ölüme doğru yol alışının, yani bir doğal sürecin, düzenleyici sembollerle bir periyodik matris içine yerleştirilmesinin, bu anlamda doğal olanın bir tür sosyal müdahaleye uğramasının ifadesidir. Ömrün ölüme doğru yol almasının kaçınılmazlığı ve bu yolculuğun parçalarının ardışıklığı, dilimlerin birbirlerini belli bir sıra içinde izlemeleri, hiçbir zaman insanların iradelerine ya da bilinçlerine bağlı olmamıştır. İşte bu doğal akışın yıllar biçiminde düzene sokulması, insanların, kendi sosyal amaçları için yıl denen düzenleyici sembolü geliştirmelerinden sonra mümkün olmuştur!'
Üstelik antik toplumlarda zamanın belirlenmesi yönündeki sosyal ihtiyaç hiçbir zaman, ne bu antik toplumlara göre örgütlenmesi daha karmaşık olan toplumlardaki kadar ne de günümüzün sanayi toplumlarındaki kadar büyük ve her dakika hissedilen sıcak bir ihtiyaç olmamıştı. Sosyal rollerin ve işlevlerin gitgide incelip farklılaşması ve çoğalması, amaç ve faaliyetlerin gittikçe daha çok bütünleşmeleri sonucunda ortaya çıkan hızlı gelişmeyle birlikte, modern dönemin toplumlarında, farklı insanlar zaman ile ilişkilerini kendilerince farklı şekillerde kurmuş, zaman karşısında kendilerine özgü bir hassasiyet geliştirmişlerdir. Saatlerin, takvimlerin, hatta taşıt hareket saatlerini gösteren planların temsil ettiği o sosyal dış zorlama ya da baskı belli bir süreç içinde içselleştirilerek, bu toplumlarda, bireylerin kendilerini bizzat denetlemeleri ve baskı altına almaları ve faaliyet ve davranışların belli bir zaman matrisine göre ayarlanarak kendilerini kısıtlamaları sonucunu doğurmuştur. Zamanla içselleşen dış zorlamaların basıncı, nispeten dayatma duygusu yaratmayan, sıkıntı vermeyen, ılımlı, ölçülü, hatta zaman içine yayılmış,

şiddete gerek duymayan bir zorlamadır; aynı zamanda her yerde karşımıza çıkan ve kaçınılmaz bir basınçtır.

Sosyal düzlemdeki zaman düzenlenmeleri, bireyin sosyal hayatının daha ilk evrelerinde bireyselleşmeye başladığı için, yani insanlar zamanın düzenlenişinden kaynaklanan zorlamayı içselleştirdikleri için, insanların “zaman vicdanları” sağlam, sarsılmaz, güvenilir ve sesine hep kulak verilen bir vicdan niteliğine bürünmüştür. Zamanın neresinde bulunduğumuzu, saatin, günün, ayın kaçı olduğunu durmadan soran iç sesimiz, işte bu baskının hemen hiç susmayan sesidir. Böyle olunca da, insanların edindikleri bu kişilik yapısının gereği olarak bütün doğal ve sosyal düzlemlere ve kendi hayatlarına ait olay ve süreçleri, kendi doğalarının, hatta genelde insan doğasının karakteristik özelliklerinden biri gibi algılamalarında da şaşılacak bir yan kalmamaktadır. Kökleri bu kadar derinlere uzanmış, her an varlığını duyuran, ne azalan ne çoğalan, kendisiyle hep aynı kalan bu zaman vicdanı baskısı ile donanmış insanlar, kendilerinden farklı olan, zamanı sorma ve öğrenme zorlamasını kendileri gibi algılayıp hissetmeyen, dolayısıyla böyle bir zaman vicdanından yoksun kimselerin de var olabileceğini ya da bir zamanlar var olmuş olabileceğini tasarlamakta güçlük çekerler. Öyleyse, zamanın toplumsal düzenlenişi neredeyse paradigmatik bir biçim arz eder ve bir uygarlaşma sürecinin karakteristik yanlarını yansıtır.

Burada işin bir boyutuyla daha karşılaşıyoruz. Semboller, gelişme boyunca gerçekliğe gitgide daha uygun hale gelip aradaki mesafeyi adım adım kapatmaya doğru yol aldıklarına göre, insanların, sembol ile onun temsil ettiği gerçekliği birbirinden ayırt etmeleri de zorlaşıyor demektir. Örneğin, daha da pürüzsüz hale getirilebilmesi söz konusu olsa da mükemmel sayılabilecek günümüz takviminin zaman sembolleri gerçeklikle alabildiğine yüksek derecede bir çakışma sergilerler. İşte sembol ile gerçeklik arasındaki bu denklikten dolayı, birçok kimse, kendi ömürlerinin doğal, fiziksel akış düzlemi ile bu sürecin takvime yansıyışı arasında (daha doğrusu bu akan giden ömür ile takvimin günlerinin geçişi arasında) kurulmuş ilişkiyi kendi ömürlerinin akışı olarak algılarlar.

Aslında geçip giden, akan, gerçek doğal ömrün kendisi ya da doğanın ve toplumların değişimini sağlayan olaylarken, insanlar “zamanın” geçip gittiği duygusundan kendilerini kurtaramamaktadırlar.

Elbette insanların bu dünyadaki eylem ve faaliyetlerinde kararlar alabilmek, durumlarını tayin edebilmek, yapıp ettiklerini toplumun bütünüyle bir uyum içine sokabilmek için kullandıkları semboller, hatta bu sembolleri kullanma yeteneklerinin bizzat kendisi, gerçekliğin bir parçasını temsil eder. Bu yönden bakıldığında, sembolün gerçeklikle şu veya bu ölçüde örtüştüğünü söylemek zaten anlamsızdır. Ama burada konumuz bakımından sembolgerçeklik ilişkisi üzerine daha fazla gitmemiz gerekmiyor; bu kadar açıklama bize yeter. İnsanların, aslında sosyal alanın spesifik ürünleri olan semboller yardımıyla iletişim kurmalarını gene onların biyolojik donanımları gerekli ve mümkün kılmıştır. Bilginin gelişme süreci içinde de semboller kullanan dünya ile (insanın dünyası-ç.n.) sembolsüz dünyanın, metaforik bir dille söyleyecek olursak, doğanın kendi kendisiyle karşılaşmasının, bilgi olgusunda sembollerin işlevini ele alan teoriler açısından ne ifade ettiği sorusu da, burada ele almayacağımız ayrı bir sorudur. Ama açık olan bir şey var ki “öznenin” “nesneler” dünyasına yabancı bir dünyaya girermiş gibi, ontolojik bir rastlantı sonucu adım attığı yolundaki eski bilgi teorisi anlayışı artık geride kalmıştır.

Burada üzerinde durulması gereken bir konu da, gelişmiş sanayi toplumlarının insanlarında görülen karakteristik bir özellik olarak, kendini toplumsal zamana göre ayarlayıp düzenleme olgusunun arkasında yatan uygarlaşma sürecidir ve bu sürecin yönünün araştırılıp incelenmesi ayrı bir önem taşımaktadır. Kendini zamana göre ayarlama biçimindeki bu sosyal alışkanlıkları, toplumsal zaman ihtiyaçları sanayi toplumlarındakine göre çok daha az olan basit toplumların alışkanlığıyla karşılaştırdığımızda, her dakika uyanık, tetikte ve bütün topluma yayılmış bu zaman duyarlılığının, bir uygarlaşma sürecinin belirtilerinden olduğu iyice belirginleşecektir. Saatsiz ve takvimsiz insan toplulukları, bunlarsız binlerce yıl yaşayagelmiş, yok olmadan ayakta kalabilmişlerdi. Bu

toplumların üyeleri, devamlı akan bir zamana göre kendilerini ayarlayıp böyle bir dış zora uymaları için onlara baskı yapacak bireysel bir zaman vicdanı geliştirememişlerdi. Bu onların, bireysel genel bir vicdandan yoksun oldukları anlamına gelmiyordu elbette. Daha önce de insanlar, kendi kendilerini denetlemeyi ve disiplin altına almayı, aniden patlak veren duygularını, heyecanlarını ve dürtülerini bastırmayı çocukluktan itibaren, öteki insanlarla bir aradaki yaşamları içinde spesifik düzenleme, ayarlama ve duygu ifade etme kalıpları olarak öğrenip geliştiremezlerse ve bu yöndeki doğal potansiyellerini kullanmayı öğrenemezlerse, gerek tek olarak gerekse sosyal topluluk olarak ayakta kalma şansları alabildiğine azalır demiştik.

Bir uygarlaşma süreci boyunca değişen şey, insanların kendilerini kısıtlarken ve ayarlarken örnek aldıkları kalıplar ve bunların yapısıdır. Bu bağlamda, zaman bilinci modeli buna gayet iyi bir örnektir. Uygarlaşma sürecine ilişkin ortaya atılan bir modelin yüzeyselleştirilerek kullanıldığına sıklıkla tanık oluyoruz. Örneğin, uygarlaşma dendi mi, bu sürecin çekirdeğinde, bireye yönelen kendini kısıtlama basıncının sürekli artması ve yoğunlaşması anlaşılmaktadır çoğunlukla. Oysa bu yorum, yanılgılara yol açabilir. Uygarlaşma teorisini böyle anlamaya kalktığımızda, ilkel toplumlarda insanların kendilerine uyguladıkları kısıtlama ve zorlamaların istisnasız çok az, zayıf ve etkisiz olduğunu ya da zaten böyle zorlamalara hiç rastlanmadığını, heyecanların ve dürtülerin deşarjının ise sosyal alanın her bölgesinde eşit ve aynı yoğunlukta gerçekleştiğini düşünmemize yol açar. Oysa bizimkiler kadar karmaşık olmayan basit toplumların insanlarındaki davranış biçiminin karakteristik bir özelliği, zorlamanın toplumsal bölgelere yeknesak bir şekilde dağılmamış olması ve çoğunlukla da bütün bir ömür boyunca aynı yoğunlukla sürüp gitmemesidir. Bu türden zorlamalar, basit toplumların bireylerinin hayatlarının belli evrelerinde, gelişmiş toplumların bireylerinden talep edilen denetimin katılığını ve ödünsüzlüğünü katbekat aşan boyutlara varabilmektedir. Ama aynı basit toplumlar, hayatın kimi alanlarında ve durumlarında gerek dürtülerin

tatmin edilmesi gerekse de heyecanların boşaltılması bakımından öylesine müsamahalı davranabilirler ki, bu tatminler ve boşalmalar, gerek yoğunluğu gerekse kendiliğinden, denetimsiz dışavurma biçimleri, gelişmiş toplumlarda katlanılabilir ve müsamaha edilebilir bütün davranış kalıplarının çok çok ötesine taşabilirler. Basit toplumların insanlarının kendilerini denetleme ve bastırma biçimlerinin, ileri düzeyde gelişmiş sanayi toplumlarınınkilerle karşılaştırıldığında göze batan tipik özelliklerinden biri de, basit toplumlarda bu yöndeki davranış kalıplarının, sosyal alandaki heterojen dağılımıdır. Davranışların katı bir şekilde ritüelleştirilmiş ve formalitelere bağlanmış olması, bir yanda bunlara tekabül eden önlemlere başvurma ve kendini tutma gibi ödünsüz talepleri beraberinde getirirken öte yanda, heyecan, duygu ve dürtülerin, her türlü engellemeden ve biçimsel kalıplara uyma zorunluluğundan uzak, alabildiğine yoğun yaşanmasına imkân vermiştir. Davranışlara ve duygulara toplumca ne kadar serbesti tanındığı bu iki aşırı uç arasında gidip geliyordu. Gelişmenin ilk basamaklarındaki toplumlarda, bireyi kendini denetlemeye zorlayan dış baskı ile bireyin buna uyma davranışı arasındaki ilişki de bugünkünden farklıydı; çünkü o toplumlarda ruhların bütün varlıkların içine nüfuz etmiş olduğu bir dünyada yaşıyor olma anlayışı hâkimdi ve bu anlayış insanların gerek davranışlarını gerekse de duygularını bugünkünden çok farklı bir şekilde belirliyordu.

Bir ruhlar dünyasında yaşıyor olma anlayışı, bilginin gelişiminin belli bir ön basamağına işaret etmektedir ve bu aşamada canlı varlıklar ile cansız doğa nesneleri, süreçleri arasında bir ayrıma henüz gidilmemiştir ve zaten de gidilemez. Böyle bir gelişme basamağındaki sosyal topluluğun insanlarının kullandıkları sembollerde de canlı cansız birbirine geçmektedir. Doğada olup biten her şeyin bir amacı olabilmektedir sözgelimi; süreç canlı olsun cansız olsun, ruhun iradesine tabi olarak hareket edilebilmektedir. Güneş, Ay, herhangi bir ağaç, hatta bir tekne tıpkı insanlar gibi iradi davranabilmektedir. Daha sonraki toplumsal gelişme basamaklarından geriye dönüp baktığımızda, bu anlayışlar

kolektif olduğu kadar bireysel fantezinin ürünü olarak da okunabilirler. Bu anlayışa dayalı semboller, hem yönlendirici hem de düzenleyici işlevler yerine getirirler. Ama işte bu durumda, iç ile dışın buradaki ilişkisine bakarak dış zorlama düzlemi ile bireyin kendini denetlemesi, kısıtlaması biçimindeki iç zorlama düzlemlerini ayırt etmek zordur. O günlerin insanları kendilerini belli tarzlarda kısıtlayıp gemlemeyi öğrendikleri gibi, ruhlar öyle istiyor diye başkalarına şiddet ve zor da uygulayabilirlerdi. Demek ki, ruhlara inanmak bir bakıma vicdana sahip olmak, ruha vicdan işlevi yüklemek demektir. Dürtülerin itkisine ve heyecanlarına belki de kendi güçleriyle karşı koyabilecek durumda olmayan insanların, fantezi ürünü ruhsal varlıkların görünürde dıştan gelen baskılarında,'kendilerini zapturapta alma yeteneklerini ve becerilerini güçlendiren bir dış destek bulmuş olduklarını düşünebiliriz.

Tabii şunu da eklemeliyiz; ruhların ve insanın hayal gücünün ürünü olan öteki insan benzeri varlıkların, iradelerini, istek ve niyetlerini önceden kestirebilmek, gelişmenin daha ilerki aşamalarında birçok doğa sürecinde ve olayında fark edilen ya da bunlara atfedilen kurallı, düzenli, mekanik hareketlerin sonucunu kestirmekten çok daha zordur. Bu önceki toplumsal gelişme basamaklarında kişisel güvenliğin zemini zayıf, tehlike de o oranda büyüktür. Ruhlarla ve insanlarla kurulacak ilişkinin ritüellere bağlanıp formalitelerle belirlenmesi, bu bağlamda, bu yüksek tehlike düzeyinden kaynaklanan tedirginlik ve endişeleri yatıştırmaya yönelik önlemler olarak da değerlendirilebilirler. Sözgelimi bu ilkel toplumlarda, örneğin bir ziyaretçinin karşılanması ya da erkek çocukların babalarıyla ilişkileri konusunda harfiyen izlenmesi gereken ritüeller vardır ve bunlar aynı zamanda sosyal statünün sembolleri olarak da işlevseldirler. Misafire, babaya davranışın ritüellerine uymak çok önemlidir; çünkü gerek insanların birbirleriyle gerekse de doğa güçleriyle kurdukları ilişkilerde çok yüksek tehlike ve risk düzeyleri söz konusudur ve ritüellere uymama durumunda, sosyal statüyü kaybetme tehlikesi de dahil olmak üzere, her tür tehlikeye maruz kalma olasılığı çok yüksektir. Ayrıca, coğrafi hareketleri çok sınırlı olan insan topluluklarında, statü yitirme

durumu bir kez ortaya çıktı mı, artık önüne geçilemez bir şeydir.

İşte belki karmaşıklık bakımından bizimkilere göre çok basit bir düzeyi temsil eden bu toplumlarla yapacağımız bu türden karşılaştırmalar, gelişmiş toplumlarda, doğa güçlerinin o günlere kıyasla çok daha büyük ölçüde denetim altına alınmış, dolayısıyla da bu güçlerin gösterdikleri kararsızlıkların keyfiliğine olan bağımlılığın azalmış olduğunu, buna bağlı olarak da tehlike düzeyinin iyice alçaldığını ve insanların kendilerini o günlere göre çok daha fazla güven içinde hissettiklerini gösterir. Bu gelişmeler doğrultusunda, karmaşık yapıdaki ve üst basamaklardaki toplumların insanlarının kendilerini denetleyiş ve bastırış biçimleri, bu anlamdaki davranış kalıpları, basit toplumlarınkinden, karakteristik bir özellikle ayrılırlar. İlerki dönemlerin kendini denetleme ve ayarlama yollan bir orta çizgi izler, daha bir yumuşak, ılımlı, eşit dağılımlı, her yerde ve her zaman aynı denebilecek biçimdedirler; ama öte yandan -zamanın baskısına göre kendini ayarlama ve kısıtlama zorunluluğu örneğinde olduğu gibigeçmişe göre daha bir kaçınılmaz olma özelliği de taşırlar; tıpkı zaman zorlaması gibi, toplumun bütün yaşama bölgelerinde kendilerini hissettirecek şekilde oldukça eşit bir yaygınlık gösterirler. Belki sosyal ilişkilerin en özel, en kişisel alanlarında bir parça gevşer bu tür zorunluluklar; ama bir bütün olarak baktığımızda, toplumsal denetim, bireyin kendini denetlemesinde ortaya çıkacak aşırı dalgalanmalara, çeşitlenmelere müsaade etmeyecek yapıdadır. Burada bir kez daha aynı şeyi görüyoruz: Bir uygarlaşma sürecinin başlangıç evreleri ile sonraki aşamalarını birbirinden ayırt eden farklılığın karakteristik yanı, sanıldığı gibi, geçmişteki insanların kendilerini denetleme, disiplin altına alıp ayarlama gibi bir iç-zorlamayı tanımamaları, böyle bir durumun uygarlıkla birlikte sonradan ortaya çıkması değildir. Eskiden de vardı bu. Uygarlaşmanın o aşamalarından buralara gelirken değişmiş olan şey, sosyal dış zorlama ile bireyin bizzat kendine uyguladığı iç zorlama arasındaki ilişkidir; dolayısıyla da kendi kendini zorlamanın kalıpları, bu kalıpların yapısı, yani bizzat denetim modelleridir değişen.

Ama işte bunu söyleyince, bugün alabildiğine yaygınlaşıp yerleşmiş ve

büyük ölçüde saygı görüp benimsenmiş, dolayısıyla tartışılmaz niteliğe bürünmüş bir anlayışın da yetersizliğini ilan etmiş oluruz. Gelişmiş toplumların insanları kendilerindeki özdenetim karakteristiğini ve bunun uzantısı olan -iyi ya da kötü insan olmanın da ölçütünü oluşturankendilerine hâkim olma yeteneklerini, doğuştan gelen doğal özellikleri olarak görme eğilimindedirler genellikle. Oysa işte tam da bu özellikleri, yani dur durak bilmeksizin yoluna devam eden takvim ya da saat “zamanının” gereklerine ister istemez uyup hayatlarını buna göre düzenlemek zorunda kalışları, bir gerçeği çok iyi ortaya koymaktadır; insanın doğasının genetik kaynaklı davranış kalıpları insanı tek başına belirlememekte; belli bir topluma ait olma durumunun şartlandırdığı sosyal alışkanlıkların baskı ve zorlamaları da, bir insanın kişisel davranış ve alışkanlıklarının oluşup şekillenmesinde kesin bir rol oynamaktadır. Ama işte bunu söyler söylemez, modern çağın büyük düşünürler katalogunda yer alan filozofların geleneğinde hâkim bir rol oynamış olan bir insan anlayışına da ‘elveda’ demiş oluruz. Descartes’tan yirminci yüzyılın varoluşçu filozoflarına kadar, karşımıza ister natüralist isterse metafizik kıyafetler içinde çıksın, bütün düşünce modellerinde, tayin edici rol oynayan insan, hep toplumsuz, bir topluma ait olmayan insandır. Hatta çoğu zaman, doğal evrenden tamamen bağımsız, ondan hiç etkilenmeden, yani dünyasız var olduğu izlenimini veren biridir. Tuhaf, bir şekilde benmerkezci bu tek insanın çevresinde halkalanmış bir gelenektir bu.

Burada zamanı incelerken geliştirmeye çalıştığımız yaklaşım ise, bize bambaşka bir insan tablosu sunmaktadır. Bu tabloda, artık o tek insan bir başına her şeyin odak noktasını tutmaz. Doğa, o tek insanın tamamen dışında, ondan bağımsız var olan nesnelerin dünyası değildir sadece. Aynı şekilde toplum da, tek insanın tamamen rastlantı sonucu aralarına katıldığı ötekilerden oluşmuş bir alan, bir çevre özelliğiyle anlaşılmaz. Takvim zamanı bize, çok basit bir yoldan, tek’in, içinde başka birçok insanın da bulunduğu sosyal bir dünyaya ve başka birçok doğal olayın yaşandığı doğal bir evrene yerleştirilmiş olduğunu göstermektedir. Bir

takvimin yardımıyla, insan, bu sosyal ve doğal olayların seli içinde bizzat hangi zaman dilimi içine ayak bastığını tam bir kesinlikle tayin edebilir. Ayın günlerinin tekrarlayan zaman kalıpları, doğum günümüzün ne gün olduğunu, tekrar ne zaman geleceğini semboller üzerinden gösterirler. Aynı şekilde, takvimin yılları, her bir toplumun kendine göre kullandığı zaman göstergesi üzerinden o aslında bir daha hiç geri gelmeyecek, hep ileriye akan yılların hangisinin içinde olduğumuzu söyler; ister Müslümanların, ister Hıristiyanların, Yahudilerin ya da Japonların kullandıkları zaman göstergesi olsun, bu hiç fark etmez. Bunların hepsi tek tek insanların kullanımına bir dizi sembol sunarlar ve kişi, bu sembollerin yardımıyla, kendi doğumundan bu yana, Güneş'in o görünürdeki hareketi sonucunda sosyal olarak adı konmuş ve belirlenmiş belli bir konuma kaç kez geri döndüğünü, öteki deyişle ardında kaç yıl bırakmış olduğunu kesinlikle tespit edebilir. Takvim yardımıyla toplumların yaşları ya da toplumsal süreçlerin uzunlukları, bunların dönemleri de belirlenebilir. Kozmologlar, öteden beri sosyal amaçlar için standartlaştırılmış zaman birimi olan 'yılı', başka fiziksel süreçlerin hızı ya da seyrini belirlemek için kullanıyorlar. Sadece bir insanın, bireysel bir ömrün ya da bir toplumun ve sosyal süreçlerin "yaşları" değil, içinde yaşadığımız evrenin "yaşı da" ancak bir güneş yılı gibi doğal bir olayın seyriyle ilintilenerek tespit edilebiliyor. Bu belirleme, insanların içinde yaşadıkları dünyada ve evrende, zamanla ilgili olarak neye göre hareket edeceklerini tayin etmelerini ve kendilerini tehdit eden tehlikeleri daha kolay denetlemelerini sağlamaktadır.)

Kozmik evrimin ve diğer doğal süreçlerin sürelerini belirlemek için dünya merkezli bir standart sembol olan güneş yılını, dolayısıyla Güneş'in görünürde Dünya çevresindeki dönüş sayısını temsil eden bir sembolü kullandığımızı söylerken, buradaki uygulamanın aslında gerçekliğe tekabül etmediğini ima etmek istemiyoruz. Buradan çıkartılabilecek yegâne sonuç, evrenin süreçleri ile ya da ışığın hareketi ile Güneş'e atfettiğimiz hareketler arasında bu türden koordine edici ilişkiler kurmanın sadece insanlar gibi varlıklar bakımından bir anlamı ve amacı olabileceği

sonucudur. İşte ancak insanların ortaya çıktıkları gelişmişlik basamaklarında böyle bir sentez yeteneği de doğanın bu varlıklarıyla birlikte ortaya çıkabilmiş; bu sentez yeteneği sayesinde, insanlar evrenin hareketi ile Güneş'in görünürde Dünya çevresindeki dönüşlerini, kullandıkları sosyal semboller sayesinde aynı anda olup biten süreçler ve hareketler gibi bir arada tasarlayabilme ve düşünebilme imkânına kavuşmuşlardır. İnsanların, sembolleri böylesine karmaşık düşüncelere uygulayabilmek için, çok uzun bir sosyal gelişmeyi arkalarında bırakmaları gerekmiştir. Bu semboller olmasaydı, insanların böylesine karmaşık düşünceleri iletişime sokmaları, onlar sayesinde birbirleriyle iletişim kurmaları mümkün olamayacağı gibi, bizzat bu sembollerin yardımıyla zaman ile ilişkilerini belirlemeleri de söz konusu olamazdı.

Zaman, daha önce belirttiğimiz gibi, sosyal yoldan öğrenilmiş olan sentezin bir sembolüdür. Zaman alanındaki incelemelerin karşılaştıkları en büyük güçlüklerden biri, insanların bizzat geliştirdikleri ve sürekli olarak kullandıkları sembollerin, ne işleyişleri (yani nasıl etkin oldukları) ne de yapıları hakkında pek fazla bir şey bilmemelerinden kaynaklanmaktadır. Bu da onları, kendi sembollerinin ormanında yollarını kaybetmeleri tehlikesiyle karşı karşıya getirmektedir. Zaman, buna sadece bir örnektir. İnsan ürünü takvim yapraklarındaki zaman göstergeleri ve saatlerin kadranları, zamanın sembol karakterlerinin örnekleri ve belgeleridirler. Fakat zaman insanlara gene de çoğu kez muammalı görünür. İnsan buluşu sembollerin karakteristik özelliklerini ve etkili oluş mekanizmalarını gün ışığına çıkartabilmek için daha uzun çalışmalar yapılmasının şart olduğu kesindir. Bu konuda da, karınca kararınca katkılarda bulunmak bu çalışmanın önüne koyduğu görevlerden biridir. Dolayısıyla da çalışma, gündelik konularla pek ilgilenmiyor. Ne tatile, dinlenmeye, eğlenceye ayrılan boş zamanla, ne çalışma, iş saatleri ile. Aktüel sorulara da hemen hiç girmeyen bir metin bu. Belki de bu çalışma, birçok özelliğinin yanı sıra insanların bir arada yaşamalarından doğan ilişkileri ve sorunları, gündelik hayatın sorunlarından tamamen uzak düzlemlerde ele almanın da yararlı

olabileceğini ve bu çabanın anlamlı olabileceğini gösteren bir örnek olarak da anlaşılabilir.

Yine belirtmek isterim, sosyal sembollerin anlaşılmasını sağlamak için söylediklerim oldukça sınırlı kalıyor; burada sembol konusunu sadece bir yönüyle ele alarak, zaman konusunda insanların neler düşündüklerini, zaman kavrayışlarını, geleneksel felsefi alternatifler arasından, sübjektivizm ve objektivizm; nominalizm ve realizm arasından geçirerek, zamanın düzenlenmesinden belli şekillerde etkilenen insanların gerek kendilerini gerekse de insanların konumlarını daha iyi anlayabilmelerini sağlayacak kadar değindim.

Bu kitabı okuyup bitiren biri, burada zaman incelemesinin bir parçası olarak, oldukça geniş açılı ve çeşitli sorunlara odaklanan bir sosyoloji teorisinin de geliştirildiğini fark edecektir. Burada zaman sorunu örnek alınarak geliştirilen temel sorunlardan biri, bilgi kuramının kendisidir.[2] Burada bir bilgi sosyolojisinden söz etmek gerekir, çünkü bilginin öznesi, bizim incelememizde artık geleneksel felsefelerdeki gibi o tek insan değil, insanların oluşturdukları kuşaklar silsilesidir ya da başka türlü söylersek, gelişen ve kendini geliştiren insanlıktır. Burada karşımıza çıkan güçlük, bir soruna bakış açısının böyle radikal bir şekilde yön değiştirmesiyle birlikte, birçok yerleşik kavramın ve modelin işe yaramaz hale gelmeleri ya da önemlerini yitirmeleridir. Örneğin, “bilginin tarihi” ile “bilginin” sistematiği biçimindeki ayrıma temel oluşturan tanım ve kavramlar, tam da bu anlamdaki bir bakış değişikliği sonucu geçersizleşmiştir. Başka birçok belirtinin yanı sıra -insan topluluklarının zamanı belirleme ve bir deneyim olarak yaşama alışkanlıklarındaki değişmede ifadesini bulan öğrenme sürecini, ne başlıbaşına bir bilgi tarihiyle ne de bir başına bilgi sistematiğiyle kavrayabiliriz. Aynı şekilde, bilgi edinim süreçlerini incelerken kavramsal araçlarımızı, tek bir insanın nasıl öğrendiği, bilgiyi nasıl edindiği sorusundan değil de, insanlığın bilgiyi elde edişi sorusundan hareketle geliştirirsek, (yani sosyal sembollerin bize yön veren araçlar olarak gelişme sürecinde insanlık açısından bir sıfır noktası bulunduğunu kabul edersek) “pozitivist” ya da “transandantal” gibi

kavramlar da anlam ve önemlerini yitirirler.

2 Felsefi geleneğin penceresinden bakıldığında "bilgi kuramı" kavramından söz edilirken, sosyolojinin penceresinden "bilgi sosyolojisi" kavramından söz edilir. Bu iki geleneği birbirinden ayıran temel bir nokta, kullanılan iki ayrı kavramda "bilgi"nin iki ayrı yönünün öne çıkarılmasıdır. Birincisi "dünyayı bilebilme" (yani gerçeğin bilgisini edinme) anlamında bir bilgiden söz ederken İkincisi "bilgi birikimi" (yani dünya hakkında bildiklerimiz) anlamındaki bilgiden söz etmektedir. Gerçi söylemek bile fazla, ama bunlar birbirinden bağımsız şeyler değil: Dünyayı bilebilme yönündeki adımlar elbette ki toplumsal olarak sahip olunan bilgi düzeyinden bağımsız değildir. Bilgisi olmayan kişi yeni bir bilginin de öznesi olamaz. Anlaşılacağı gibi ben burada Kant geleneğinden özellikle uzak durdum, çünkü bu iki bilgi kavramı birbirinden kopuk gösterilmektedir.

Böyle bir bakış açısı değişikliğini gerçekleştirdiğimizde, insana özgü bu öğrenme sürecinin karakteristik yanları arasında, insanların bilginin nesnelerine karşı aldıkları tutumların da çok spesifik dönüşümler geçirmiş olduklarını görürüz. Bu dönüşüm, insanların, zaman gibi araçların, yani sembollerin, gerek yapılarının gerekse de biçimlerinin kaydettikleri değişimlerde ifadesini bulur. "Gökgürültüsü ve yıldırımları yapan kimdir?" sorusu yerine "Gökgürültüsü ve yıldırımların sebebi nedir?" sorusunun öne çıkması, bu değişimin açık belirtilerinden ve örneklerinden biridir. Bu dönüşüm, buradaki teorik yaklaşıma uygun bir belirlemeyle, insanın olup bitenle kendi arasına mesafe koyması, kendini olayların içinde görmesi anlamındaki "angaje olmak" durumundan çıkıp olaylarla kendi arasına mesafe koyması yönündeki bir değişiklik olarak anlaşılmalıdır.[3] Uzaklaşma, kopma ile buradaki anlamıyla "angaje" olma (içinde yer alma-ç.n.) arasındaki dengedeki değişimler, öteki sosyal faaliyetlerin sembollerinin yapısal değişimlerinin, yani

3 Bu konuyla ilgili bkz. N. Elias, Engagement und Distanzierung. Arbeiten zur Wissenssoziologie I, Ed.: Michael Schröter, Frankfurt/M, 1983. (Kitap başlığının Türkçesi: İçinde

Yeralma ve Mesafeli Durma, (ç.n.)

bilginin ve öğrenmenin sosyal dönüşümlerinin teşhisinde bize yardımcı olabilir. Bu değişimler, araştırmacıya yol göstererek, insanların gerek birbirleri, gerek kendileri karşısında gerekse de -mesafe koymanın sonucu olan ve görece gelişmiş, yüksek bir basamağa denk gelen bir kavram olarak“doğa” karşısında aldıkları tutumlarında görülen değişim ve dönüşümlerin yönünü tayin etmesinde yararlı olabilirler. Doğanın bir ruhlar âlemi olarak algılandığı ve kavrandığı o ilkel anlayış, üst düzeyde bir angaje olma, kendini dış dünyadan soyutlayamama halinin karakteristik örneğini yansıtır. Doğanın doğa olarak algılanması, diğer deyişle yaşantılarını değerlendiren insanın kendisiyle doğa arasına mesafe koyması ise doğaya angaje olmaya göre daha yüksek derecedeki bir “dışta kalabilme” basamağını temsil eder. Gelgelelim bu türden denge değişimleri, ters yönde de gerçekleşebilir. Doğa olaylarının ve süreçlerinin algılanışında ve bunların denetlenmesinde, doğayla insan arasına mesafe koyma alışkanlığının esas olarak ileriye doğru bir gelişme yönü izlediğini söylemek mümkün olsa bile, insanlığın dilinin, düşünce ve bilgisinin sosyal sembollerinin üst düzeyde bağımsızlaştığı dönemlerin ardından, yüksek düzeydeki duygusal bir bağımlılığın ağır bastığı sosyal sembollerin yeniden egemen olduğu bir tarihsel konuma geri düşmesi de pekâlâ mümkündür. Böyle bir gelişmenin örneğini, Roma İmparatorluğu’nun gitgide dağılıp çöküşe doğru yol aldığı süreçte buluruz. Kaldı ki, doğayla yani dış dünyayla algı arasına mesafe koyma eğiliminin adım adım geliştiği dönemlerde bile, ara sıra ve sınırlı da olsa, ters yönde araya girmelere tanık oluruz. Öte yandan “mesafe koyma” ile “angaje olma”, aynı dönemdeki bilginin farklı alanlarında dengesizlikler gösterebilmektedir. Örneğin günümüzde, doğa süreçlerinin öğrenilmesinde, bunlara ait bilgilerin toplanmasında ve bu süreçlerin algılanmasında söz konusu olan mesafe, sosyal süreçlerin incelenme durumunda söz konusu olan mesafeye göre çok daha büyük ve belirgindir. Gerek bu iki durum arasındaki ilişkiye bakarak, gerekse başka ölçütler kullanarak -ister aynı insan topluluğunun çerçevesi içinde kalarak

isterse de değişik toplulukların temsil ettikleri, gelişmenin çeşitli basamaklarını göz önüne alarak- karşılaştırmalar yapmak ve aralarındaki çeşitli farklılıkları açık biçimde belirlemek mümkün olacaktır.

İnsanın bilgi dağarcığının gelişmesinin insanlık açısından oynadığı rol, günümüzde belki biraz gerektiğinden az takdir edilmektedir. Tam da bu nedenle, bilginin gelişmesi meselesine biraz daha fazla önem vermemiz yerinde olur. Bunu yaparken, öğrenme, bilgi edinme süreçlerinin gelişme yönü, ister gerçeklikle aradaki mesafenin büyümesi, sembollerle gerçekliğin birbirine karışmışlık halinin ortadan kalkması, sembolle gerçekliğin iki ayrı düzlemde yer almaları, isterse de tersine, bu mesafenin azalması, bağımlılığın artması, dolayısıyla da semboller içinde fantezinin -duygusal bütünleşmenin payının büyümesi yönünde olsun, bütün bu gelişmelerin, insanların birlikte yaşamalarından doğan ilişkilerin biçimindeki ve yapısındaki değişim ve dönüşmelerden ayrı düşünülemeyecekleri unutulmamalıdır. Bu anlamda, bu türden süreçlerle, krizlerin, açmazların yapısal özellikleri ve bunların üstesinden gelme biçimleri, sözgelimi hayati maddeleri, besini, giyim kuşamı temin etme, bölüştürme ya da hayatta kalmak için gerekli her şeyi paylaştırma biçimleri arasında kopmaz bağlar vardır. Öteki gelişme doğrultuları gibi, sosyal alandaki bilgilerin artması yönündeki gelişme, toplumun her öbeği ve üyesi için hayatta kalma şansını artırıcı önem ve işlevler taşır: Bilgi birikimleri insanların gelişimine edilgen bir katkı yapmakla kalmaz, bu sürece etkin olarak katılırlar.

Sosyal alışkanlıkların uygarlık süreci içindeki gelişimleri için de aynı şeyleri söyleyebiliriz. Uygarlaşma süreçlerine bakarken, merceğimizi, kabilelerin ya da devletlerin, yani hayatta kalmayı mümkün kılan birimlerin bir bütün olarak gelişmelerine odaklayabileceğimiz gibi, uygarlaşmayla atbaşı giden bir oluşum olarak dürtüleri ve duyguları denetim altına alma konusundaki gelişmelere de tutabiliriz. Bu ikinci türden gelişmeyi incelemeye yöneldiğimizde, insanların birlikte yaşamalarındaki gelişmelerle, bu insanların her birinin kişilik yapısındaki değişme ve gelişmeler arasındaki kopmaz ilintiyi -hemen her zaman

oldukça geç de olsa-fark etmekten doğan bir sorunla karşılaşırız. Dışarıdan, başkasından gelen zorlamaya karşılık, bireyin içselleştirdiği ve özdenetimle kendini kısıtlama biçimindeki zorlama ve bunlar arasındaki ilişki söz konusudur burada.

Her insan, belli bir dereceye kadar kendini idare edip yönlendirir. Gene her insan, gerek ötekilerle birlikte yaşıyor olmaktan gerek içinde yaşadığı toplumun yapısının geçirdiği değişimlerden ve gerekse de kendisinin ve öteki insanların biyolojik, fizyolojik ihtiyaçlarından ötürü (örneğin yeme içme ya da soğuktan, sıcaktan korunma mecburiyeti) zaten belli bir ölçüde zorlamalara maruz kalmaktadır. Bu zorlayıcı nedenler ve kaçınılmazlıklar arasında insanların karar alabilme bakımından kendilerine kalan alan, diğer bir deyişle onların özgürlüğü, son tahlilde, zorlayıcı çeşitli erkler arasında kurulmuş olan az çok esnek ve değişebilir bir dengeyi, şu veya bu biçimde kurma imkânlarıyla belirlenmiş bir alandır. Bu nedenle de, insan araştırmaları kapsamındaki her sondaj, insanların maruz bırakıldıkları ya da bizzat boyun eğdikleri zorlayıcı nedenleri ve mecburiyetleri dikkate almadığı ölçüde, boşa gidecektir. Kimi araştırmacılar bu mecburiyetleri yok sayarak insanın özgürlüğünün yolunun döşenmesine katkıda bulunacaklarını düşünmüşlerdir. Ne var ki, dikkate alınmamakla, yolumuzdan çekilmiş, ortadan kalkmış olmaz bu zorlama ve mecburiyetler. Çeşitli zorlama türlerinin birbirleriyle olan ilişkileri, aralarındaki dengeler ve birbirlerine göre konumları, insanlığın gelişiminin değişik basamaklarında olduğu kadar aynı basamaktaki sosyal sınıf ve katmanlar arasında da farklılıklar gösterirler; dolayısıyla da insanların, gerek tek başlarına gerekse bir sosyal topluluk halinde karar alma imkânları, yani özgürlükleri de farklı farklıdır.

Bireyin özdenetimle kendisine zorlama uygulaması ile sosyal dünyanın ona dayattığı zorlamanın ilişkisi sorunu, ilk önce uygarlaşma süreci üzerine yaptığım inceleme sırasında karşıma çıkmıştı.[4] Zamanı incelerken bir kez daha karşılaşıyoruz bu sorunla. Böylelikle belli bir anlamda çember kapanmış oluyor. Bir yanda uygarlaşma süreci açısından doğayla, yani dış dünyayla iç içe olma durumuyla öte yanda

araya mesafe koyma durumunun birbirleriyle ne türden bir ilişki kurdukları sorununun incelenmesiyle zamanın incelenmesi, birlikte yürüyen çalışmalardır ve çoğu yerde aynı sorunları farklı yönlerden tekrar tekrar karşımıza çıkarmaktadır. Daha önceki çalışmamda, uygarlaşma süreçlerinin gelişme yönü konusunda ayrıntılı ampirik argümanlarla inceleyip ortaya koyduğum bulgular, bu kitabın hem önsözünde hem de metninde, zaman ele alınırken, dış zorlama ile kendi kendini zorlama biçimlerinin spesifik yanları hakkında söylenenlerle doğrulanmaktadır. Büyük ölçüde bir kendi kendini zorlamaya, bir özdenetime dönüşmüş olan sosyal nitelikteki dış zorlama, gelişmiş toplumlarda sık sık rastlanan ve uygarlaşmayla bağlantılı zorlama tiplerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Zamanın söz konusu olduğu yerde kendimizi zamana göre ayarlamamız ve kararlar almamız anlamındaki iç zorlamanın tezahürlerini, bu toplumun bireyleri, bizzat kendi üzerlerinde gözlemleyebilirler. Gene uygarlaşmaya bağlı başka tip disipline etme ve zorlama biçimleri, zaman konusundaki zorlamalar kadar kolay gözlemlenemese de kişinin kendi üzerinde tespit edebileceği olgulardır.

4 Krş. N. Elias, über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische undpsycho- genetische Untersuchungen, Frankfurt a.M. 1976, özellikle 2. cilt, s. 312 vd. [Uygarlık Süreci Üzerine. Sosyogenetik ve Psikogenetik incelemeler.] (ç.n.)

Daha önce de değindiğimiz gibi, dilsel öğe olarak sosyal semboller sorunu, bu metinde, zaman sorununun anlaşılması bakımından gerekli görüldüğü ölçüde ele alınmıştır. Birçok başka sosyal sembol gibi, zaman sembolü de, aynı anda başka işlevler taşıyabilir. Zaman sözcüğü ile kavramının oluşturduğu birlik, iletişimsel bir sembolün taşıyacağı niteliklere bir örnektir. Toplumdan topluma farklılıklar gösteren belli seslerden oluşmuş bir kalıp, örneğin Almancada Z/e/i/t, İngilizcede t/i/m/e, Fransızcada t/e/m/p, [Türkçede z/a/m/a/n,] bu toplumların her üyesinin zihninde mevcut, öğrenimle edinilmiş bir anı kalıbıyla bağlantı kurar. Bizim “anlam” dediğimiz şey işte budur. Aynı dil topluluğunun üyeleri arasındaki uzlaşma sonucu, örneğin z/a/m/a/n seslerinden oluşmuş birimin göndericisi (konuşan/yazan) bu mesajı alan (dinleyen/

okuyan) aynı dil topluluğu üyesinin de kendisindeki anı kalıbını (anlamı) bu birimle ilintilemesini umma hakkına sahiptir. İnsanların kullandıkları sembollerin iletişimsel işlevlerinin sırrı da burada yatmaktadır.

Bu semboller, bu işlevlerinin dışında, kişinin kararlar almasına, olayların akışı içindeki yerini tayin etmesine de imkân verir. Örneğin fizikçiler zaman denen sembolü bu şekilde kullanırlar -ama işte her istasyon saatinin rakamları gösteren kadranı, karşımızda sosyal düzlemde kurumlaşmış bir aracın bulunduğunu da göstermektedir. İstasyon saatinin hep belli bir şekilde işleyen mekanik akşamı herkese, kurumlaşmış görsel bir mesaj yollamaktadır ve o kişi bu görsel modeli ya da kalıbı belleğindeki, sosyal olarak edinilmiş ilgili kalıpla irtibatlar, böylece ona bir anlam verir. Ayrıca bütün bunlardan da öteye zamanın, bir sembol olarak, yön verici işlevinin yanı sıra buna eklenen bir başka işlevi daha bulunmaktadır. İnsan davranışlarını ve duygu tepkilerini yönlendirip ayarlama işlevidir bu. İstasyon saatinden aldığı mesaja göre, kişi hızla hareket edebileceği gibi, istasyondaki bir lokantaya çöküp uzun süre beklemeye karar verebilir. Bu ilişkide, dış ayarlama ile kişinin kendisini ayarlaması çok özgül bir şekilde birbiri içine geçmektedir. Zaman, çok karmaşıklaşmış toplumlarda çok işlevli bir karaktere sahip olduğu için, kullanım alanı da geniş ve çeşitlidir.

Bitirmeden, belki de pek ummayacağınız bir noktaya değineceğim. Zaman bir yandan, doğal, fiziksel evrenin bir boyutu olarak anlaşılırken, nasıl oluyor da bu özelliği onun sembol karakterli oluşuyla bağdaşıyor diye sorabiliriz. Burada yaptığımız gibi, beş boyutlu bir evrenden bahsettiğimizde daha da şaşırtıcıdır bu ilişki. Bu beş boyutlu evrende, zaman sanki kendine özgü bir tür çifte varlık özelliği göstermektedir. İnsan da dahil algılanabilen her şeyin, üç boyutlu mekân ve öteki boyut zaman olmak üzere dört boyutlu evren içinde bir konumu bulunmaktadır; ama zaman bir yandan da bir sembol olarak düşünülüp tasarlanır, böylece beş boyutlu bir dünyanın bir öğesine dönüşür. Zamanın bu karakteristik özelliklerinin birbirleriyle ilişkileri nedir; bir yandaki algılanabilir her şeyin bir boyutu olma özelliği ile öte yandaki insanların

bir arada yaşamalarıyla gelişen süreçlerle birlikte ortaya çıkmış bir sosyal sembol olma özelliği nasıl ilintilenirler?
Bu soruların kısa cevabı şudur: Her durumda zamanın ve mekânın sembol karakteri mutlaka algılanacaktır denemez. Algılayanın olaylara sembol karakterinden bağımsız bakması da mümkündür. Böyle bir algılama durumunda, algılayanlar “bilinçli” değildir ve bu bilinçsizlik durumunda, algılanabilir süreçleri, zaman ve mekân içinde olup biten olaylar olarak algılamazlar.Yani olayları zaman-mekân bağlamında tasarlayacak bilinç ve sentez düzeyine henüz ulaşmamışlardır. Ancak daha sonra, bilincin döner merdiveninde bir basamak yukarıya tırmanıldığında bu imkân doğar. Dört boyut içindeki olaylara beşinci boyutun halkası eklenir, yani bu beşinci boyutun temsilcisi olarak, olup biteni mekân ve zaman içinde algılayan ve işlemden geçirip değerlendiren insan ortaya çıkar. Gözlemleyiciler bir anlamda kendilerini, zamanı ve mekânı algılayan insan olarak bu merdivenin bir alt basamağında görürler. Kısacası karşımızda insan iki kez iki ayrı basamakta gözlemci durumundadır. Gelişmenin bir alt basamağında üç boyutlu mekânı ve zamanı, toplam dört boyutlu bir olgu olarak algılarken, bu dört boyutlu dünyanın sembol karakterini fark edip ona göre kararlar almayı, hareketlerini ayarlamayı becerir; bu basamakta da o insanın sentez yeteneği devreye girmektedir ve -daha önce de söylediğimiz gibi- doğada hiçbir zaman yan yana olmayan, aslında peş peşe dizilen olayları, kendi tasarım ve düşünce dünyasında, yan yana hareket eden olaylar gibi düzenleyip aynı anın içinde yaşayabilir. O dört boyutlu olaylar akışını gözlemleyen insanın sentez yeteneğinin sonucudur bu. Ancak toplumun kendisi, yani sosyal düzlem, bilginin öznesi, yani algılayan ve bilgi edinen özne olarak devreye girince, bir kez daha bir üst basamağa çıkmış oluruz. Bu durumda, o bir önceki basamakta sadece doğanın bir boyutu olarak mekânın üç boyutuna eklenmiş zaman boyutu -toplumu bilmenin öznesi olarak gözlem alanına soktuğumuz andan itibaren insan yapımı sembol olarak belirir ve gerçekliğe daha üst derecede bir uygunluğu temsil eder. Zamanın, evrensel bir boyut karakterine

bürünmesi, var olan her şeyin durmaksızın hareket içinde olduğu deneyiminin sembollerle ifadesinden başka bir şey değildir. Zaman, olayların konumlarını, aralıkların sürelerini, değişimlerin hızını ve başka birçok şeyi, bu hareket seli içinde belirleyen insanların, kendi hareketlerini tayin etmeye çalışmalarının bir ifadesidir. Demek ki, yukarıda ortaya attığımız soruya cevap verebilmek için, gözlemlerini değişik bilinç basamaklarından, bu basamaklara karşılık gelen perspektiflerden yapan insanın farklı konumlarını ayırt eden modellere ihtiyacımız var. Dört boyutlu bir evrenden söz ederken, bilincin bu algı basamağında, insan o dört boyutlu evrenin içinde yer alırken, bilmenin bir üst basamağına geçtiğimizde, dört boyutlu evreni gözlemleyen özne konumuna, dolayısıyla da beş boyutlu bir evrene geçeriz. Diğer bir deyişle o dört boyutlu evrenin sembol olma özelliğiyle yüz yüze geliriz.

Zaman üzerine

Aşağıdaki çalışma zaman üzerine bir çalışma olmakla birlikte, onun ötesine de geçmektedir. Kolayca görüleceği üzere ele aldığı sorun daha geniş kapsamlıdır. Çünkü birbiri ardına farklı zamanlarda gerçekleşen olayların “zaman içindeki bir sıralılık” olarak algılanması, önce olanı hatırlayan ve bilinç gözünü kullanarak daha sonra olacak olanla ve şimdi olanla birlikte tek bir imge olarak zamanın algılanması, birleştirici birimlerin (insanı kastediyorum), birbiri adına gerçekleşen A, B, C olaylarını bir arada tasarlayan zihinsel bir görüntüyü kurarken, bunların aynı anda gerçekleşmediği bilgisine de sahip olmasını gerektirir. Dolayısıyla bu durum, sentez yapma yetisine* sahip canlıların bu yetilerinin deneyimle harekete geçirilip yapısal özellikler kazanmasına bağlıdır. Bu tür bir sentez yetisi insan türüne özgüdür; insanların davranışlarının belirleniş biçimi, bu anlamda türsel bir özellik gösterir. İnsan türünün davranışları, tanıdığımız tüm diğer canlılardan farklı olarak, öğrenilmemiş tepkilere daha az bağlıyken, daha önce öğrenilmiş ve deneyimle kazanılmış bilgilerin (üstelik tek tek bireylerin değil insan kuşaklarının oluşturduğu uzun zincir boyunca kazanılan deneyimlerdir söz konusu olan) etkisindeki algılarına daha fazla bağlıdır. İnsanın bu kuşaklar ötesi öğrenme yeteneği, yani bir kuşağın deneyimini ötekine aktarması olgusu, yüzyıllar içinde insanın çevresiyle ilişkilerinde daha ileri ve daha kapsamlı ilişkiler kurarak sorunlarını çözmesini sağlamıştır.

*Yeti: Türkçe’de yeti, yetenek gibi sözcüklerin kullanımı çokça karışsa da, konunun öneminden dolayı “yeti” sözcüğünden vazgeçmek istemedik. Burada yeti, “doğuştan gelen, biyolojik yapıda yerini bulan özellik veya sorun çözme olanağı” anlamıyla kullanılmıştır. Bu sözcüğün anlamı, sonradan öğrenilen, toplumsal birikimin sağladığı veya bireyin gelişme süreci içinde kazanılan beceri ve yeteneklerden ayrı tutulmalıdır, (ç.n.)

İnsanın “zaman” olarak algılayıp yaşadığı şey tam da budur, çevresiyle ilişki ve sorun çözme aracıdır. Bu araç uzun bir süreçte, kazanılan

deneyimlerle ve kuşaklar ötesi bir öğrenmeyle yavaş yavaş gelişmiştir. Olayların bugün bizim “zaman” diye sembolleştirdiğimiz biçimiyle ilişkilendirilmesinin insanlığın tüm zamanlarında görülen bir davranış olmadığını gösteren çok sayıda veri vardır. İnsanın sentez potansiyelinin bu aşamaya gelene, yani insanlar zamanın ardıllığı biçimindeki zihinsel imgeyi oluşturana kadar, harekete geçirilmesi ve yapısal Özellikler kazanması gerekiyordu; diğer bir deyişle kuşaklar boyu süren bir deneyim süreci gerekiyordu. Bugün “zaman” diye nitelediğimiz insan deneyimi geçmişte değişime uğramıştır ve bugün de bu değişim sürmektedir; ve bu değişim, gelişigüzel değil, açıklanması mümkün olacak biçimde, belli yapılar ve hedefler çerçevesinde gerçekleşmektedir. İşte bu çalışmanın amacı, bu değişimin yapısını ve yönünü çeşitli bakımlardan ele almak ve bu sürece nasıl bir açıklama getirilebileceğini bir ölçüde göstermektir. İşin özüne bakılırsa bu programın önemli noktaları alabildiğine basittir.

1

Descartes'tan Kant'a ve Kant sonrasına kadar uzanagelen oldukça yaygın bir hipoteze göre, insanlar doğuştan, olayları birbirleriyle ilintilemenin spesifik biçimleriyle donatılmışlardır ve bu biçimlerden biri de zamandır. Başka sözcüklerle, olayları zaman sekansları (sıralı parçalar) halinde sentezleme yetisi, insanın algılama faaliyetlerini her türlü deneyimden önce belirlemiştir ve bu sentez becerisi, bu özelliğiyle belli bir toplumun elindeki bilgilerinden bağımsız, öğrenme yoluyla elde edilmeyen bir beceridir. İnsanda böyle *a priori* bir sentez yetisinin bulunduğu varsayımı, insanların, olaylar arasında ilintiler ve bağlantılar kurma bakımından *genel* ve herkese özgü bir yetiye sahip oldukları anlamına gelmekle kalmıyor, aynı zamanda, onları olaylar arasında *spesifik* bağlar ve ilintiler kurmaya zorlayan doğuştan gelme bir yapıyla donanmış oldukları, dolayısıyla, "zaman", "mekân", "töz", "doğa yasası", "mekanik nedensellik" ve benzeri kavramları da oluşturmaya mecbur bırakıldıkları ileri sürülmüş oluyor. Bu durumda da bu kavramların, öğrenmeyle edinilmemiş, değişmez mutlak sabitlikleri temsil ettiği izlenimi yaratılıyordu.

Bu hipotezin çürüklüğünü göstermeye çalışacağım. İnsanlar doğuştan, doğal donanımlarının bir parçası olarak, genel bir sentez yapma "potansiyeliyle", yani olayları, süreçleri birbirleriyle bağlama, ilintileme yetileriyle donanmışlardır; gelgelelim gerçekleştirdikleri bütün o insana özgü bağlantılar, gerek konuşmalarında gerek düşünürken kullandıkları, bu ilintilemelere karşılık gelen bütün kavramlar, doğuştan gelme yetilerin ürünü olmayıp sosyal öğrenmenin ve deneyimin sonuçlarıdır; insan kuşaklarının oluşturdukları o upuzun zincir boyunca öğrenilmiş genel bilgileri ve bilgiyi bir kuşaktan ötekine aktaran zincirin sonuçlarıdır, zira tek insanın ömrü, yüksek bir sentez düzeyini temsil eden, "neden", "sonuç", "zaman" vb. kavramları, bunlarla ilintili spesifik ilintileri bir başına öğrenemeyeceği kadar kısadır. İnsanların, *"a priori* bir sentezin" gücüyle

ve kendiliklerinden, yani herhangi bir öğrenme birikimine ihtiyaç duymadan, olayları “zaman” kalıbının biçimi içinde birbirleriyle ilintiledikleri yolundaki felsefi görüş, diğer deyişle bu sentezi, doğuştan bir aklın yetisine bağlayan anlayış, Descartes’ın, Kant’ın ya da ötekilerin, adım adım izledikleri ve dönemlerinde hazır buldukları gerçeklik bilgilerinin sınırlılığından olduğu kadar bu düşünürlerin deneyimi kavrayışlarından da kaynaklanıyordu: Onlar, deneyimden söz ederken gözlerinin önünde hep özerk, tam bağımsız bir birim olarak anladıkları insan vardı; insanların yüzyıllar boyunca birbirleriyle kurdukları ilişkilerle deneyimlerinin arttığını ve düşünme araçlarının ve yollarının çoğalıp yetkinleştiği gerçeğini tamamen gözardı ediyorlardı.

2

İçinde yaşadığımız toplumlarda, zaman sekansları* olarak yaşadığımız olaylar dizisini, insanlığın oldum olası bizim gibi, bugün geçerli olduğu tarzda, yani düzenli, periyodik, tek biçimli ve kesintisiz bir akış olarak yaşadıkları düşüncesi, gerek geçmişin gerekse bugünün olgularına yönelik yapabileceğimiz sayısız gözlemle tam bir çelişki oluşturmaktadır. Einstein'ın, Newtoncu zaman kavramında yaptığı düzeltme, zaman kavramının nasıl değişebileceğine modern bir örnektir. Einstein, Newton'un, zamanı bütün bir fiziksel evrenin içine yeknesak bir biçimde yayılmış, tek- biçimli bir süreklilik olarak kavrayışındaki küsuru apaçık gözler önüne sermiştir. Gözlerimizi, insanlığın toplumsal gelişmesinin ilkel başlangıç aşamalarına çevirmeye üşenmezsek, bugün "zaman" dediğimiz şeyin gerek deneyim olarak yaşanmasında gerekse de kavramlaştırılmasında tıpkı Einstein örneğindeki gibi dönüşümlerin ve değişikliklerin sık sık yaşandığını gösteren bulgular ve kanıtlarla karşılaşırız. Bizim bugünkü kullanımımızda "zaman", çok yüksek bir genelleme ve sentezleme düzeyine tekabül eden bir kavramdır** ve bu kavram zaman sekanslarını ölçme yöntemleri ve bu dizimlerin kurallılıkları konusunda çok geniş bir sosyal bilgi birikimine dayanır. Daha önceki ilkel gelişmişlik aşamalarında, insanların böyle bir bilgi birikimine sahip olmaları söz konusu değildi. Elbette onların bize göre daha az "akıllı" olmalarından kaynaklanmıyordu bu yetersizlik. Sadece, bu bilgi birikiminin ortaya çıkabilmesi, doğal olarak uzun mu uzun bir zaman süresini gerektiriyordu.

* *Zaman sekansları: Zamanın bir olaylar dizisi olma hali. Burada "sekans" kelimesi diziselliği ifade ediyor, (ç.n.)*

** *"Soyutlama düzeyinden" bile bile söz etmiyorum. Zaman kavramı nereden, nelerden "soyutlanarak" elde edilmiş olabilir ki?*

En eski zaman ölçekleri olarak Güneş'in, Ay'ın ve yıldızların

hareketlerinin kullanıldığını söylemiştik. Bugün, bu gök cisimlerinin hareketlerinin düzeni, birbirleriyle ilişkileri ve kuralları konusunda tüm ayrıntısıyla tanıdığımız bir tabloya sahip bulunuyoruz. Atalarımızın, böyle bir şansları yoktu. Hatta daha da gerilere, geçmişin derinliklerine yeterince daldığımızda, insanların, gök cisimlerinin çok çeşitli ve alabildiğine karmaşık hareketlerini birbiriyle bağdaştıran, az çok bütünleşmiş bir model içinde toplama konusunda iyice çaresiz oldukları gelişme basamaklarına rastlarız. Bu basamaklardaki insanların tanık oldukları şey, bir sürü tek tek kopuk doğa olayıydı; ama bunların arasındaki bağlantılar konusunda açık seçik bir fikirleri yoktu ya da hayal gücüne dayanan oldukça sallantılı, dengesiz ilintiler kuruyorlardı bu olaylar arasında. Olayları zamansal yönden belirlemeye yarayacak standartlaştırılmış sabit birimleriniz yoksa, bizimki gibi bir zaman kavramınız da olamaz. Ayrıca insanlar, gelişmenin eski basamaklarından birinde, bugün sık sık altı çizildiği gibi, bize göre daha “somut” kavramlarla iletişim kuruyor ve düşünüyorlardı. Ama aslına bakacak olursak, bir kavram için “somut” demek mantıken çelişkilidir; dolayısıyla da “somut kavram” yerine “tekilleştirici” veya daraltıcı sentezlerden, diğer deyişle “düşük bir soyutlama düzeyinden” söz etmek daha doğru olacaktır. Örneğin, insanların bizim bugün “gece” dediğimiz yerde, “uyku” kavramını, bizim takvim “ayını” kastettiğimiz yerde, onların gökteki “Ay” kavramını zaman birimi olarak kullandıkları gelişme basamakları vardı.

Bizim “yıl”dan söz ettiğimiz yerde, onlar “hasat” kavramına başvururlardı. Zaman konusundaki araştırma ve incelemelerde karşılaştığımız güçlüklerden biri, insanların soyutlama yeteneğinin gelişmesini açıklayan bir teorinin, veya daha doğru deyişle, sentez yapma yeteneğinin evrimini modelleştiren bir teorinin yokluğundan kaynaklanmaktadır. İnsanlığın, tekilleştirici, somuta indirgeyici sentez basamağından genelleştirici sentez basamaklarına doğru kaydettikleri ilerlemenin adımları, bu bağlamda karşılaştığımız en önemli gelişmelerden biridir. Ne var ki, burada bu gelişme üzerinde durmaya yerimiz müsait değil. Ayrıca bugün,

takvimlerimiz ve öteki zaman düzenleyici araçlara uygun bir şekilde birbirlerini tamamlayan, “saat”, “gün”, “hafta”, “ay”, “yıl” gibi zaman birimlerinin, geçmişte her zaman bu kadar pürüzsüz bir bütün oluşturmadıklarını biliyoruz. Gerçekten de saatleri, birbirini tamamlayan, kesintisiz yıllık takvimler gibi nispeten bütünlük gösteren matrisleri, dahası “İsa’dan sonra 19. yüzyılda yaşıyoruz” türünden çağları kapsayan zaman göstergelerini bulmamızı mümkün kılan etmen, sosyal hayatın zaman belirleme alanında kaydettiği gelişmedir. Bu gelişmeyle birlikte, zamanın yaşanılması, düzenli akan bir su gibi tek biçimli bir bütün olarak algılanabilmiştir. Bu gelişmenin yaşanmadığı yerde bu türden bir duygu ve yaşantı da mümkün olamaz.

Zaman kavramlarının gelişmesini temsil eden bir model ortaya konursa, insan toplumlarının doğadan gittikçe bağımsızlaşmalarını ve doğa karşısında nispi özerkliklerinin gittikçe büyümesini daha iyi kavrayabiliriz. İnsanlık tarihinde, insanların doğanın içinde kendilerine açtıkları sosyal alanın henüz çok dar ve sınırlı olduğu gelişme basamaklarından geçildi. Doğanın göbeğindeki bu sosyal adacıkların gerek kendi aralarındaki gerekse bu adacıklar ile bizim bugün kendimizi insan-merkezci bir mantıkla dünyanın ortasına koyarak “bizim çevremiz” dediğimiz olgu arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkileri, eski dönemlerde henüz tereddütsüz ve doğrudandır. Sosyal alanları oluşturan insan toplulukları ile insanın dışındaki doğa arasındaki iktidar ve hâkimiyet dengesi eski toplumlarda doğa lehine değişir. Ayrıca sosyal olayların dönemlerini, tarihlerini belirleme girişimleri de insanın dışında kalan periyodik doğal olayların ve süreçlerin gözlemlenmesinden elde edilen sonuçlara bağımlıdır. Doğanın göbeğindeki sosyal adacıkların kapladığı alanlar genişleyip, bunlar doğa karşısında kentleşme, ticaretin gelişmesi ve üretimin mekanikleştirilmesi süreçleriyle birlikte nispi özerkliklerini artırdıkça, bu sefer de, bizzat insan yapısı olan zaman ölçücü ve düzenleyici aygıtlara duyulan ihtiyaç ve bağımlılık da tırmanmaya başlamış, buna paralel olarak da Ay’ın periyodik hareketleri, mevsimlerin değişmesi ya da med-cezir dönemleri gibi, doğal zaman ölçütlerine duyulan ihtiyaç ve bağımlılık da azalmıştır. Günümüzün geniş ölçüde kentleşmiş ve sanayileşmiş toplumlarında, doğal mevsimlerle takvimin gösterdiği birimlerin akışı arasındaki bağıntı, tamamen yok olup gitmemişse de, daha dolaylı, daha gevşek bir ilişkiye dönüşmüş, ama takvim ayı ile gökteki Ay’ın hareketleri arasındaki bir zamanlar var olan bağıntı, hemen hemen kaybolup gitmiştir. İnsanlar artık, kendi yarattıkları sembollerin kol gezdiği bir dünyada, bu sembollere büyük ölçüde yaslanan bir hayat gerçekleştirmektedirler. Bir zamanlar doğanın

ortasında kendilerine açtıkları nispi bağımsızlık alanlarının özerkliği, doğa ile bu sosyal alanlar arasındaki bağımlılık ilişkisi mutlak bir özerklikten söz edebileceğimiz ölçüde tamamen yok olmamış olsa bile, muazzam boyutlara ulaşmıştır. Şunu da eklemek gerekir, doğa karşısında gittikçe daha bağımsız sosyal alan yaratma yönündeki bu gelişmenin, tersinmez, yani geriye işlemeyen bir süreç olduğunu ileri sürmek zor olduğu gibi, bu sürecin dümdüz bir çizgi izlediğini söylemek de mümkün değildir. Bu gelişme içinde geriye atılmış adımlara, tekrarlara, dolambaç ve zikzaklara rastlayabiliyoruz. İnsanların yaşadığı süreçler, çeşitli ve çok yönlüdürler; dolayısıyla insanlık daha geniş özerkliklere ve bağımsızlıklara doğru yol alırken, gelişme sürecinin içinde daha önceki aşamaların tekrarlandığı, eski dönemlerin yeniden karşımıza çıktığı olur. Örneğin 19. yüzyıldan önce ve sonra, insan buluşu olan zaman ölçme enstrümanlarının hiç bilinmediği ya da çok az bilindiği, yapısal yönden birbiriyle eşdeğerli sosyal gelişim basamaklarına rastlayabiliyoruz.

İnsanların doğa karşısında oluşturdukları sosyal alanların özerkliğinin artabileceği, ama bu özerkliğin, doğanın çemberi içindeki bu özgürlüğün, gene de nispi bir artma olarak kalabileceği gerçeğini anımsatmamız, aramızda çok yaygın ve bizi müthiş yanıltabilen bir düşünme tarzına da karşı çıkmamızı sağlıyor. Biz, sanki “özne” ile “nesne”, “toplum” ile “doğa” birbirlerinden bağımsızmışlar izlenimi veren kavramlarla düşünüp konuşuyoruz genellikle. İçinde yaşanılan çağın ötesine bakabilen, uzun erimli bir perspektifle bertaraf edilecek bir yanılgıdır bu.

4

Zaman sorunu üzerinde düşünürken, “zaman” sözcüğünün isim biçimi, kafamızı karıştırıp bizi yanlış yerlere yollamaktadır. Başka bir yerde de, nesneleştirilmiş isim sözcüklerle konuşmanın ve düşünmenin, olayların bağıntılarını algılamamızı son derece güçleştirebileceğini söyledim.* Bu konuşma alışkanlığı, bugün hâlâ öyle tamamen ortadan kalkmamış olan bir eğilimi, eskilerin, soyutlukları kişileştirme eğilimini anımsatmaktadır. Adaletli davranmanın, Tanrıça Justitia kişiliğiyle sembolleştirilmesi gibi. Sosyal olarak standartlaştırılmış bir dilin, toplumun tek tek bireylerine, nesneleştirme içeren isim sözcüklerle konuşmayı dayatmasına sayısız örnek verilebilir. “Rüzgâr esiyor” ya da “Nehir akıyor” gibi cümleleri düşünün yeter. İyi ama, “rüzgâr”, aslında “esme hareketinden” başka bir şey mi? Ya da nehir, “akarsu”, akan sudan farklı, ayrı bir şey mi? Esmeyen bir rüzgâr, akmayan bir akarsu ya da nehir düşünebilir miyiz?

*Norbert Elias, Was İst Soziologie?, München 1971, s. 73.

Aynı durum “zaman” kavramı için de geçerlidir. Örneğin İngilizcedeki fiil halini gösteren “timing” gibi bir fiil hali Almancada olsaydı, yani zamanlama ya da zamanlaştırma gibi “zaman”ın anlamını eylemleştiren bir sözcük bulunsaydı, “saate bakma edimi”nin, iki ya da daha fazla olayın akışı içindeki sekans ve pozisyonları birbirine uyumlama, “senkronize etme” anlamına geldiğini kavrar, anlardık. Bu durumda, zamanın ya da “zaman- laştırmanın”, araçsal karakteri gözden kaçmayacak kadar be- lirginleşirdi. Oysa örneğin Alman dilinin mevcut imkânları, “zamanı belirlemek”, “zamanı ölçmek” gibi ifadeleri gerek konuşmanın gerekse bu konuda düşünenin karşısına çıkartıp durur. Böyle olunca da, sanki ölçülebilecek, belirlenebilecek nesnelerin, örneğin “zaman” diye bir nesnenin var olduğu izleniminden kurtulamayız. Demek ki bu örnekte olduğu gibi, bir toplumun dilsel uzlaşımları, alışkanlıkları, konuşanı ve düşüneni, yanlış yola da sevk edebilmektedir. Bu alışkanlık, herhangi bir anlamda burada olan, var olan, nesne gibi varlıksal özellik

taşıyan, insanların duyularıyla algılamadıkları bir şey bile olsa, ölçülüp belirlenebilen bir “zaman” anlayışına yol açıp, zaman konusundaki mitosu tazelemektedir. Böyle olunca da, zamanın bu kendine özgü varoluş biçimi üzerinde yüzyıllar boyunca felsefe yapıp durabilirsiniz artık. Gerek kendinizi gerekse de başkalarını o esrarengiz varlık üzerindeki, zaman üzerindeki spekülasyonlarla oyalayıp durur ve ortalıkta herhangi bir sır ya da esrarengiz durum olmadığı halde, sırların ustası olarak kasılabilirsiniz.

Sonunda Einstein zamanın öyle bir nesne olmayıp sadece bir ilişki biçimini temsil ettiğini ispatladı. Newton’un sandığı gibi, Tanrı'nın yarattığı, o gözle görünür nehirler ve dağlara benzeyen, onlardan tek farkı görünmezlik olan, ama yine onlar gibi insandan bağımsız nesnel bir oluş değildi. Ne var ki Einstein da bu müdahalesini gerektiği kadar derinleştiremedi. Kendisi de dilin sözcüklerinin fetişleştirici baskısından tam kurtulamadı ve nesne özelliği taşıyan zaman mitosu anlayışına, kendi kavlince bir destek vermeden edemedi. Zamanın belli koşullar altında hız- lanabileceğini ya da yavaşlayabileceğini söylerken, bize karşımızda genleşen ya da büzülen bir nesne olduğu izlenimi verdi. Kısacası o da, zamanı, bir fizikçinin kısıtlı uzmanlık alanı çerçevesi içinde tartıştı. Oysa zaman kavramını eleştirel bir değerlendirmeden geçirmek, fiziksel zaman ile sosyal zaman arasındaki ilişkiyi, diğer deyişle sosyal alanda ve doğada zamanın belirlenmesi arasındaki ilişkiyi kavramamızı gerektirir. Ama işte, bu zaten Einstein’ın görevi olmadığı gibi, fizikçilerin uzmanlık alanı içine giren bir görev de değildi.

İnsan toplumlarının, yani sosyal adaların, dünyanın insan dışı ‘‘doğal” alanının çemberi içinde gitgide genişlemesi, yukarıda değindiğimiz gibi, “toplum” ile “doğanın” ayrı ayrı bölgelerde yer aldığı izlenimini veren bir dile ve konuşma tarzına yaramıştır. Doğa bilimleri ile sosyal bilimlerin gittikçe birbirinden ayrılan yolları da bu izlenimi güçlendirmiştir. Ancak fiziksel zaman ile sosyal zaman, birbirinden bağımsız incelendikleri sürece, zaman olgusunu doğru dürüst kavramamız yine zaman olgusunun yapısı gereği olanaksızdır. “Zaman” sözcüğünün bu isim halini, fiil biçimine çevirip zaman belirleme sorununu çözmeye çalışırsak, sosyal olayların zaman belirleme faaliyeti ile fiziksel olayların zamanı belirleme faaliyetini birbirinden ayrı ele alamayacağımızı görürüz. İnsan yapımı zaman ölçerlerin gelişmesiyle birlikte, sosyal düzlemdeki zaman belirleme girişimleri yaygınlaşıp nispi bir özerklik kazanmaya başlamış, Güneş’in, Ay’ın hareketleri gibi, insan dışı doğal araçları kullanarak zaman belirleme alışkanlığı gerilemeye yüz tutmuştur. Doğal hareketler ile sosyal zaman belirleme faaliyetlerinin iki ayrı düzlemi arasındaki bağlantı doğrudanlığını kaybetmeye doğru evrilmiş, ama hiçbir zaman tümden kopmamıştır. Gerçekten de nihai bir kopuş zaten imkânsızdır. Ama çok uzun bir süre, insanların toplumsal ihtiyaçları, onları “gök cisimleri”nin zamanını belirlemeye itmiştir. Sosyal alanda zaman belirleme yönündeki gelişmeler her ne kadar sosyal gelişmelerden etkilenmişse de, kolayca gösterilebileceği gibi, bu, doğal alandan bağımsız değildi ve bu bağımlılık sürmektedir.

Evrenin fiziksel düzlemleri ile sosyal düzlemleri arasındaki kopmaz bağlantıları gözden kaçırdığımız sürece, başka deyişle, insan toplumlarının ortaya çıkışını ve gelişmesini, insan dışı o büyük doğal çemberin *içinde* kalan bir süreç olarak görmeyi beceremediğimiz sürece, zaman sorununun çok önemli bir yanını kavramamız olanaksızdır. Zamanın bu özelliğini, kabaca şöyle belirleyebiliriz: Gerek fiziğin gerekse

de felsefenin hâkim geleneğinin çerçevesi içinde, zaman, çok gelişmiş bir sentez düzeyinin ürünü bir kavram olarak görünmektedir. İnsanların toplumsal pratiğinin alanına döndüğümüzde ise -hani önemli bir randevuya geç kaldığımızda hemen fark edebileceğimiz gibi- mecbur kılıcı gücü olan bir düzenleme ve ayarlama mekanizması olarak karşımıza çıkar zaman. “Doğa” ile “toplumu” birbirinden koparan, dolayısıyla da fiziksel ve sosyal zaman sorunlarını, bunları birbirinden tamamen bağımsız tutarak çözmeye kalkan geleneksel eğilim, ortaya paradoksal diyebileceğimiz bir sorun atmaktadır; zaman tartışmalarında genellikle sessiz sedasız geçiştirilen bir sorundur bu;.. Öyle ya, genellikle üstünde düşünüldüğünde çok üst düzeydeki bir sentezleme düzleminin kavramı olarak görünen bir şeyin, insanlar üzerinde böylesine güçlü bir baskı yapması, onları böylesine zorlaması nasıl mümkün olmaktadır? Zaman sosyolojisi üzerine araştırmalar bugün hâlâ yok denecek kadar azdır. Bunun nedenlerinden biri, zaman sorunlarının, hâlâ -hatta sosyologlarca bile- geleneksel felsefenin alışkanlıklarına göre tartışılmasıdır. Bir başka neden sosyal gelişmeyi, dar, kısa erimli bir perspektifle ele alma alışkanlığıdır. Gelişme süreçlerini izleyen ve farklı dönemleri karşılaştıran bir yaklaşım temel alınmadığı sürece, zamana yönelik sosyolojik araştırmalardan pek hayır gelmez.

Dediğimiz gibi, yabancısı olmadığımız birçok dil alışkanlığı ve deyim, bizde, zamanın tıpkı ağaç gibi, akarsu gibi, fiziksel bir nesne olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Zamanı "ölçtüğümüzü" söylediğimiz an, gerçekten de zamanın tıpkı bir dağ ya da akarsu gibi ölçülebilecek fiziksel bir nesne olduğu izlenimi doğar. Ya da "aradan geçen zaman boyunca", "bu zaman süresi boyunca" gibi deyişlere bir bakın; sanki insanlar ya da bütün dünya, zamanın oluşturduğu bir akıntı içinde yüzmektedirler. Gerek bu örneklerde gerekse başka durumlarda, zaman kavramının bu "isim" hali, "zaman ve mekân" içinde zaman diye bir nesnenin bulunduğu yanılsamasının oluşmasında büyük pay sahibidir. Oysa örneğin dilimizde *zamanlaştırma* ya da zamansızlaştırma vb. gibi eylem halleri bulunsaydı, hem zamanı belirlerken hem de iki süreci koşut kılmada bir insan faaliyetinin söz konusu olduğunu, ama dışımızda zaman diye bir nesnenin bulunmadığını kavramak kolaylaşırdı. Bu tür bit insan faaliyeti belli amaçlarla, sadece bir ilişkinin değil, bir şeyi ilişki içine sokmanın da söz konusu olduğunu anlatır bize. Asıl sorulması gereken şudur: Kim, neleri, hangi amaç ve niyetlerle ilişkilendirmektedir?

Bu sorulara cevap vermek için atılacak ilk adım nispeten basittir. "Zaman" sözcüğü, bir insan topluluğunun, yani anımsama ve sentez yapma gibi biyolojik verilerle ve becerilerle donanmış bir canlılar öbeğinin iki ya da daha fazla olay akışı arasında ilişki kurmasını ve bunlardan birini öteki olay ya da olaylar için kıyas, karşılaştırma ölçüsü olarak standartlaştırmasını temsil eden bir semboldür.

Bu türden hareket akışlarına, med-ceziri, Güneş ile Ay'ın doğuşu ve batışını örnek verebiliriz; bu gibi olaylar zaman belirleme amacıyla kullanıldığında, sosyal bakımdan "standartlaşmış değişimler dizisi" niteliği de kazanmışlardır. İnsanlar, bu türden doğal hareket dizisini zaman belirleme amaçları bakımından yetersiz bulduklarında kendi eserleri olan daha kusursuz, daha hassas ve güvenilir hareket akışlarını ölçü birimi

olarak belirleyip diğer olayların akışını bu birimlerle ölçmüşlerdir. İşte saat budur. İnsan buluşu ve yapımı olan, yapay yoldan fiziksel hareket üreten saatler, birer değişimler dizisi olarak, doğal, fiziksel ve sosyal değişimlerin kurdukları öteki süreklilikler içindeki dilimleri ölçmeyi sağlarlar.*

**Bu bağlamda sık sık niçin değişimlerin kurduğu süreklilik biçiminde bir tanıma başvurduğumu kısaca açıklamak istiyorum. Bunun nedeni, birçok değişim sürecinin temelinde, bütün bir süreç boyunca kendiyle aynı kalan, değişmeyen herhangi bir tözün bulunmayışıdır. Sürecin birliğini kuran bu türden değişmez bir töz değil de, bu değişimlerin kurduğu sürekliliktir. Sürecin birliği bu sürekliliğin içinde yatıyor; kesintisiz bir sıralanış biçiminde birbiri içinden çıkan dönüşümlerin oluşturduğu süreklilik. Sözgelimi 15. yüzyılın Hollanda'sı ile 20. yüzyılın Hollanda'sını örnek olarak alalım. Bu ikisini birbirine bağlayan herhangi bir özden, özdeki bir çekirdekten söz etmemiz mümkün değil. 15. yüzyıl Hollanda toplumunu 20. yüzyıldakine bağlayan şey, değişimlerin kurdukları zincirdir, diğer deyişle sürekliliktir. Bu süreklilik hatırlanan bir şey olmasıyla daha da güçleniyor, yani herhangi soyut bir töz değil, insanların belleğinde kurulmuş bir süreklilik söz konusudur. Ya da bir insanı örnek alalım. Hume, bir keresinde, o sıralarda temsil ettiği yetişkin kişinin, bir zamanlarki küçük çocuk ile "aynı" şey olduğunun, yani onun bir devamı olduğunun ne anlama geldiğini kavrayamadığını söylemişti. Bu örnekte de, "kendi olma"nın bir töz değil de değişimlerin, dönüşümlerin sürekliliğinin oluşturduğu birlik anlamına geldiği, insanı bir basamaktan ötekine tırmandıran bu değişimlerin aynı kişinin kimliğini kurdukları görülüyor; bu süreklilik de hatırlama koşulunu içeriyor. Evrim bağlamında "hayvanlar âlemi" dediğimiz şey de bir değişimler, dönüşümler sürekliliğidir; balıkları insanlarla birleştiren bir değişimler silsilesinin sürekliliğidir evrim. Aynı şey fiziksel evren için de geçerlidir. Örnekler bitmek bilmez. Bütün bu örneklerde, bir sonraki basamağı bir öncekiyle birleştiren şey, değişimlerin sürekliliğidir.*

Öyleyse farklı olay düzlemlerini ve bu düzlemlerdeki dilimleri birbirleriyle ilişkilendirerek “zaman” denen şeyi oluşturmak için üç tür sürekliliğin arasında bağ kurmaya ihtiyaç vardır: Bunlardan biri ilişkiyi kuran insandır; diğer ikisi ise, biri diğerinin ölçüsü olarak seçilecek iki (veya daha fazla) hareket dizisidir. Bu türden bir belirleme toplumlara özgüdür ve belli bir toplumun tek bir üyesi kendini bu tür bir bağlantı ölçüsü olarak aldığında da, yani kendi ömrünü başka olayların ölçülmesinde standart birim olarak kullandığında da aynı şey geçerlidir. Bu durumda bile karşımızda üç kutuplu bir düzlemler ilişkisi bulunmaktadır. Söz konusu insan, kendi ömrünün değişimlerinin kurduğu sürekliliğin içinde edinilmiş standartları, başka düzlemler ile karşılaştırıp, onların zamansal sürelerini belirleyen biri olarak, “zamanı ölçen” biri olarak anlaşılır. Gene aynı kişi doğum ile ölüm arasındaki değişimlerin kurduğu sürekliliğin bütününü temsil ettiği ölçüde, bir standart sürekliliğin kendisidir ve nihayet bu kişinin temsil ettiği değişimlerin kurduğu sürekliliğin standart olarak başka olaylara uygulanması durumunda karşımıza çıkan öteki süreklilik dizileri, üçüncü kutbu oluştururlar.

Yanlış anlaşılmaları önlemek için, kişinin kendi ömrünü başka olayların akış süresinde kullanılacak standart bir süreklilik olarak değerlendirme imkânının, ancak oldukça üst düzeyde bireyselleşmiş toplumlarla sınırlı olduğunu anımsatmakta yarar vardır. Bu türden toplumlarda o tek kişi, ötekilerden çok farklı tek ve biricik bir birey olarak belirgin bir şekilde öne çıkmakla kalmaz (örneğin bir kahraman, bir önder, bir misyon lideri vb.) bütün bunların ötesinde, bu tür toplumlarda toplumun her bir bireyi kendi ömrünün spesifik bir değişimler dizisi olan zaman içindeki devamlılığını, dışındaki bir başka, sosyal olarak standartlaşmış değişimler dizisine, sözgelimi takvim yıllarına göre de tamı tamına belirleyebilecek durumdadır. İnsanlar ancak toplumun oldukça geç gelişim aşamalarında çağları gösteren takvim geliştirme sorunuyla karşılaşmış ve az çok işleyen bir takvimi de geliştirebilmişlerdir. Örneğin eski Yunanlılar olimpik oyunların tekrarlarına göre olayların tarihini belirlemeye çalışmışlar.

Romalılar aynı amaçla Roma kentinin kuruluşunu *(ab urbe condita),* İ.Ö. 753'ü, yılların sayılmasında esas almışlar, Hıristiyanlar ve Museviler de benzer yollardan zamanı hesaplamışlardır. Böyle uzun erimli dönemleri kapsayan bir takvimin kullanılmadığı, yani yöneticilerin, rahiplerin denetlediği bir standart sürekliliğin kıyas aracı olarak bulunmadığı yerde, insanların doğum yıllarını ya da yaşlarını, topluluğun ortak hatırladığı olaylara başvurarak tespit etmekten, “o büyük fırtına patladığında” ya da “şef ölmeden az önce” gibi tekil olaylara bel bağlamaktan başka çareleri yoktu. Bu durumda, insanların her biri kendi başına birer değişimler sürekliliğini temsil ettikleri için, ortalıkta sosyal anlamda standart bir süreklilik ölçütü bulunmamaktadır. Oysa bizimki gibi toplumlarda, kendi bireysel ömrünü, dışındaki değişimlerin zamanını belirlemekte kullanmaya kalkan biri kendi ömrünün dilimlerini zaten takvime göre belirlemiş olduğu için, sosyal olarak geliştirilmiş ve standartlaştırılmış bir değişimler dizisini, yani yılları gösteren takvimi, kendi ömrünün akışına uygulamış olur.

Görüldüğü gibi, zaman çevresinde odaklanan ilişkiler alabildiğine karmaşık, çok katmanlı ilişkilerdir. “Zamanı” bir nesne gibi gösteren malum metaforlardan ya da hatta “zamanın” ancak felsefi fantezilerin oyuncağı olabileceğini, zaman hakkında kesin bir şeyler söylemenin olanaksız olduğunu ima eden yaygın anlayışlardan uzak durmak zor olabilir. Geniş kapsamlı bakıldığında, “zamanı”, ağır ağır gelişmiş bir sentez olarak, diğer deyişle çeşitli türden olay ve süreçlerin, alabildiğine karmaşık bir ilişkiler yumağı oluşturacak şekilde birbirleri ile ilintilendirilmelerinin kavramsal sembolü olarak anlayan bir inceleme tarzını benimsemekte yarar vardır.

Öyleyse “zaman belirleme”, en sade ve temel biçimiyle, tekrarlanan ya da tekrarlanmayan, bir değişimin, öteki değişimlerden önce mi, onlarla aynı zamanda mı, yoksa onlardan sonra mı gerçekleştiğini tespit etmek demektir. Karşımızda bir değişimler dizisi varsa, bu değişimler arasındaki zamansal uzunluğun ne olduğu sorusuna yanıt vermek demek, örneğin

iki hasat arasındaki ya da iki yeni ay arasındaki zaman aralığının uzunluğunu, sosyal uzlaşımla benimsenmiş birer standart olarak bu değişim dilimlerine uygulamak demektir. Ya da daha karmaşıklaşmış bir toplumsal düzen aşamasında, bir 100 metre koşusunun, bir iktidar döneminin, bir insan ömrünün uzunluğunu ya da örneğin “ilkçağ” ile “modern çağın” başlangıçları ile bitişleri arasındaki mesafeyi, sosyal uzlaşımla benimsenmiş ve standartlaştırılmış bir değişimler dizisiyle ilintilendirerek bunlar için “zamanı belirlemek” demektir^ İnsanların olayları “zaman” olarak yaşayıp yaşamamaları, zaman belirlemeyi gerektiren sorunları çözmek durumunda olup olmadıklarıyla ve bir değişim dizisini başka değişim dizilerinin ölçüsü olarak kullanmalarını sağlayacak bilgi ve toplumsal örgütlenme düzeyine sahip olup olmadıklarıyla bağlantılıdır.

7

“Ne zaman yapıyoruz?” Bu soru, insanların yanıtlayabilmek uğruna zaman belirleme serüvenine giriştikleri temel sorudur. Sorunun çıkış noktası, yani belirlenmek istenen şey, hele en eski gelişme aşamalarında, bir sosyal topluluğun ya da öbeğin en başta kendi faaliyetleri ve davranışları olmuştur hep. Belli bir anlamda insanlar faaliyetlerinin zamansal ilişkisini belirlemeye başladıkları gelişme aşamasında, “ne zaman” sorusu, bugünkü gibi, açık seçik ve kesin bir belirleme talebi anlamına gelmiyordu henüz. Gelişmenin bu basamaklarında, zaman belirleme, edilgen bir girişimdi. Bu aşamada, kimse, olup biteni bir zaman belirleme olarak ne yaşama ne de kavrama durumundaydı ve sınırlı bir ölçüde, bu edilgen zaman belirleme bugün bile hâlâ sürüp gitmektedir. Örneğin, kişi faaliyetlerini az çok kendi biyolojik, fizyolojik dürtülerine göre iyi kötü “zamanlayabilir”. Açken yemek yer; yorgunken uykuya yatar. Bizimki gibi toplumlarda, daha çok biyolojik, animalik nitelikli bu döngüler, karmaşıklaşmış bir sosyal organizasyon ile uyum içine sokulmuş ve yapılandırılmıştır; böylece insanlar, belli bir noktadan sonra, kendi ihtiyaçlarının fizyolojik saatlerini, sosyal saate göre ayarlamaya ve bastırmaya zorlanmışlardır. Oldukça basit toplumlarda, böyle bir duruma pek rastlanmaz. Bu toplumlarda fizyolojik saatin ayarlanması ve yapısının kurulması (hani bir “ayarlama” halinden söz edebilirsek eğer) insan ihtiyaçlarının, insan dışı doğa tarafından (bazen de, eğer avlanan durumundalarsa diğer insanlar tarafından) ne ölçüde karşılanabildiğine çok daha doğrudan bağlıydı. Bu toplumlarda, insanlar ihtiyaç duyar duymaz ava giderler ve doyar doymaz avı falan unuturlardı. Bu edilgen zaman belirlemenin geçerli olduğu basit toplum aşamasından biraz daha gelişmiş evrelere geçildikçe, insanlar artık iyice uykuları gelmeden, örneğin hava kararınca yatmaya ve güneş doğunca uyanmaya başlamış olmalılar. Ama gene de herhalde düşünürken ve konuşurken “gece” sözcüğü yerine, “uykuyu”

kullanmış olmalıdırlar. Demek ki insan toplumlarının gelişmesinde, kendi sosyal öbeklerinin faaliyetlerini evrendeki öteki değişimlerle etkili bir biçimde senkronize etmelerini gerektirecek bir belirleme ihtiyacını hemen hiçbir zaman hissetmedikleri, “gece”, “gündüz” gibi sözcükleri tanımadıkları basamaklar vardır.

Gelgelelim insanlar avlayıcı ve toplayıcı olmaktan çıkıp besinlerini kendi aktif faaliyetleriyle üretmeye başladıkları anda, sahne de değişmeye yüz tutar. Buna iyi bir örnek, tarım, daha doğrusu ıslah edilmiş bitkilerden yararlanma anlamındaki gelişmedir. Bu basamakta (hâlâ zamanı edilgen bir şekilde yaşama alışkanlığı bir yandan sürüp giderken) aktif bir müdahale ile zaman belirleme, dolayısıyla da gerek sosyal gerekse de kişisel alanın etken bir şekilde denetlenmesi iyice önem kazanır. Çünkü bitkiler dünyasına hâkim olup bitkilerden yararlanmaya başlayan insanlar daha önce hiç tanımadıkları ve besinlerini sağladıkları ekin bitkilerinin gereklerinden kaynaklanan bir disipline, düzenlenişlere tabi olmak zorunda kalmışlardır. Geçen yüzyıldan, küçük bir Afrika kabilesinden kalma bir örnek, bu söylediklerimizi kafamızda canlandırmamıza yardımcı olabilir. Bu örnek, geçmişin ilk çiftçilerinin, zamanı aktif müdahalelerle belirleme biçimleri geliştirmek zorunda kaldıklarında, karşılarına çıkmış olan sorunlardan birini göstermektedir.

> Rahibin sabit görevleri arasında yer alan bir başka iş de bütün halka, buğday ekmenin ve bayram şenliklerinin zamanını bildirebilmek için, mevsimleri tespit etmekti. İlk amaca ulaşabilmek için rahibin doğu yönünü gözleyebileceği bir noktaya tırmanması gerekmişti. Böylece her sabah, güneşin doğuşunu izleyebiliyordu. Doğuda, dimdik yükselen bir dağ olduğu söyleniyordu. Ve Güneş tam bu dağın ardından yükselirken görüldüğünde, o hafta yağacak ilk yağmur, ekin için yeterli sayılıyordu. Rahip yağmurun hemen ertesi günü bir alarm verdi. Bu alarm bütün bir dağ köyünde kısa sürede

yayıldı. Hemen ardından bütün köy halkı, kadın erkek demeden ellerinde kazmalar, küfeler ve sepetlerle, hep birlikte çalışmak üzere dağdan aşağıya indiler.

Rahibin verdiği alarmın sözleri şöyleydi:

Sefaletten kurtulun
Açlık bitti,
Artık, ne geceyken
ne de gündüzken
ağza alınmayacak.
Ama yollansın diye açlık
Acılar ülkesine,
- Ben anıyorum şimdi onu.

İnsanlar bu uyarı şarkısını ekin işi sürdüğü müddetçe söyleyebiliyordu; ama daha sonra, açlığın acılar ülkesine sürülüp atılmasını sağlayacak büyülü formül anlamına gelen bu şarkıyı ağza almak kesinlikle yasaktı; kurala uymayan ağır şekilde cezalandırılıyor, hatta başka kabileye köle olarak veriliyordu.

Kabile halkına şenliklerin ve eğlencelerin gününü tamı tamına bildirebilmek için de bir başka kayanın üstüne çıkıyordu rahip ve batıya dönüp, yeni ayın her görünüşünde, önündeki kâseye bir kabuk ya da işaretli bir taş atıyordu. Rahipten ve onun yardımcısından başka kimsenin bu kâseye el sürmesine müsaade edilmiyordu...*

**N.A.A. Azu, Adangbe History, Accra 1929, s. 18.*

Bu alıntı, oldukça eski bir tarım aşamasına tekabül eden canlı bir örnek sunuyor. Pratik sosyal ihtiyaçların gerektirdiği bir zaman belirleme bu. Bu anlamda, kesinlikle araçları bakımından tamamen içe, ben'e, daha doğrusu zamanı belirleme sorunuyla karşı karşıya kalmış bir sosyal öbeğe dönük bir faaliyet. Rahip, Ay'ın, Güneş'in hareketlerini astronomiye meraklı olduğu için gözlemlemiyor; konumlarını sürekli

değiştiren bu ışık kaynakları ve onlar üzerinden de belki birtakım görünmez güçler, o ilkel insanların rahibine, halkının ekine *ne zaman* başlaması gerektiğini, ayinli, kurbanlı, belki de şarkılı danslı törenlerin vaktinin gelip gelmediğini bildirmektedir; böylelikle besin maddelerinin üretiminde ve muhtemel tehlikelerin savuşturulması ya da önlenmesinde tanrıların yardım ettiği, bunu da rahip üzerinden yaptıkları düşünülmektedir. Gelişmenin bu aşamasında, besin kaynaklarının üretimi ile kült eylemleri sımsıkı bir bağ kurmuşlardır. Her ikisi de bir arada insanları, aktif müdahaleyle zaman belirleme zorunluluğunun getirdiği sorunlar ile buluşturmaktadır. Oysa zaman belirlemede, kişinin ve sosyal topluluğun edilgen olduğu durumlarda ve aşamalarda birtakım aktif kararlar alma ve müdahalelerde bulunma zorunluluğu yoktur henüz. Buradaki kritik nokta, sosyal faaliyetlerin sürekli döngüsü ile doğadaki değişmelerin sürekli döngülerinin birbirleri ile koordine edilmeleri zorunluluğunda ortaya çıkar. Örneğin, kurak aylar için ayrılmış son ekin, umulandan önce tüketilmiş olabilir. Av eti ya da yabani köklerden oluşturulan yedek besin bir yere kadar açığı kapasa da, ambarları doldurmak için gene de öteki hasada kadar bekleme mecburiyeti vardır. İnsanların yönlendirme ve denetleme imkânından yoksun oldukları mevsime bağlı döngüsel hareket ile onlara göre daha kolay denetlenebilir olan bitki yetiştirme süreçlerinin, daha doğrusu büyüme süreçlerinin hızlarını göz önünde tuttuğumuzda, karar alabilmek için sorulacak tek bir soru bulunmaktadır: Ekin ekmeye ne zaman başlamalıyız? Soruyu Batı Afrika'nın koşulları ile irtibatlayarak soracak olursak, kurak dönemin yerine ne zaman yağışlı dönem geçecektir sorusuna dönüşür. Yağan yağmur, büyük yağmurların habercisi mi, yoksa aldatıcı bir işaret midir? Bu soruya, Güneş, rahibin ağzından yanıt vermiştir: "Evet, ekine başlayabilirsiniz!" Kabile halkı sevinç çığlıkları atmaktadır. Kendileri, rahibin bu cevaba nasıl ulaştığı sorusuyla herhalde pek ilgilenmemektedirler. "Zamanın" geçen, soyut bir şey olduğu duygusuna henüz yabancıdırlar. Onları ilgilendiren, doğrudan pratik sorunlardır; örneğin besin rezervlerinin azalması sorunu gibi. Kuşkusuz, bu türden

pratik deneyimlerin, nispeten yüksek düzeyde gelişmiş bir sentez yeteneğinin, öteki deyişle soyutlamanın ürünü olan “yıl”, “ay” ya da “zaman” gibi kavramlarla özümsenip yoğunlaştırılamadığı gelişme basamaklarına tekabül eden eski toplumlar vardı. Bu toplumların kavramları, somut ihtiyaçlarının periyodik döngüleriyle çok daha sıkı bağlantılanmıştı. İhtiyacı anında giderme zorunluluğunun hemen ardından yeni bir ihtiyacın baskısıyla birlikte, yeniden bu ihtiyacı giderme yollarının aranması, bu somut ihtiyaçlar döngüsünü ifade ediyordu.

Gelişmenin bu basamağında, zaman belirlemek demek, gökteki kerameti olmayan bir ‘saate’ bakmaktan çok, bir kehanette bulunmak anlamına geliyordu. Ve ancak adım adım, zaman belirleme zorunluluğu bu iki kutup arasında bir yerde anlamını ve yerini bulacaktı. Öte yandan, bu dönemlerin insanları sadece sayıların yardımıyla soyut sayma işlemi yapabilecek durumda pek değillerdi henüz; ya da böyle bir beceriden tamamen yoksundular. Dolayısıyla rahip, yeni ayın belli bir kerteriz noktasından her geçişinde, kâseye bir kabuk atıp, kuru, yağışsız havaları getiren rüzgârdan bu yana yeni ayın gökyüzünden kaç kez geçtiğini anlamaya çalışır. Birikmiş kabuk sayısı değil de, kabuk yığınının büyüklüğü, törenlerin başlama zamanının yaklaşıp yaklaşmadığını söylemektedir ona. Bizim tanıdığımız anlamdaki soyutlayıcı sayıların bilgisinden yoksun insanların yaşamış oldukları sosyal gelişme basamaklarını kafamızda, gözümüzde canlandırmak bize zor gelebilir; tıpkı zaman belirleme ve tarih tespit etmeye yarayan, dolayısıyla da “zamanı” devamlı, kesintisiz bir akış olarak yaşamamızı mümkün kılan tekniklerin henüz geliştirilmemiş olduğu basamakları tasarlamamızın zor olması gibi. Gene de kendimizi zorlayıp hayal gücümüzü işletmek için çalışmaya değer.

Küçük bir dağ kabilesinden alınan bu öykü, zaman sosyolojisi bakımından anlam ve önemi büyük birçok yapısal özellik içermektedir. Sosyolojik açıdan incelediğimizde, zamanın koordine edici ve bütünleştirici bir işlevi bulunduğunu görürüz. İnsanlığın gelişmesinin eski dönemlerinde, koordine etme ya da faaliyet, amaç ve eylemlerin bütünlüğünü sağlama işlevlerini genel olarak bellibaşlı merkezi otoriteler ya da figürler, örneğin rahipler ya da krallar yüklenmişlerdir. Özellikle de belli faaliyetlerin “zamanı”nı bilerek, sosyal ilişkileri gerektiği gibi koordine edip uyumlama görevi, uzun yıllar rahiplerin sosyal görevlerinin başında gelmiştir. Bu örnekte gördük bunu. Bu görevi yüklenmiş rahiplerin, bu aşamada beslenme ihtiyaçlarını gidermek için kendilerinin doğrudan ekine, hasada katılma mecburiyetleri ortadan kalkmıştır. Sürekli değişen gökteki ışık kaynaklarının hareketini gözlemleyebilmek için bol bol vakitleri vardır onların. Bu. küçük Afrika köyü örneğinde bile, rahip, “uygun ve doğru zamanı” bilmesini sağlayan gizli güçleri sayesinde, topluluğunun üyelerine, kolektif tohumlama faaliyetlerinin ya da yıllık, periyodik kült törenlerinin başlama zamanını bildirebilmek için gerekli olan otoriteye ve iktidar gücüne sahiptir.

Öyle özel, başlı başına bir örnek değildir bu kesinlikle. İnsan toplumlarının o uzun gelişme süreçleri boyunca, rahipler, hemen her yerde ve hep aktif müdahaleyle zaman belirleyen uzmanlar olagelmişlerdir. Sosyal evrimin daha ilerki aşamalarında, daha büyük ve karmaşık yapılı toplumlar doğup ortaya çıktığında, rahipler, önemli sosyal faaliyetlerin zamanlarını belirleme biçimindeki sosyal işlevlerini, zaman zaman gerginlikler de yaşayarak, dünyevi otoritelerle paylaşmışlardır. Ve rahipler ile krallar arasındaki bu çekişme, İkincilerin lehine nihai olarak sonuçlandıktan sonra, gerek zaman belirleme gerekse paranın basımı yetkisi, devletin tekeline geçen faaliyetlerden biri olup çıktı.* Ama işte bu merkezileşme doğrultusunda atılmış tayin edici adıma rağmen, rahipler

daha uzun süre, zaman belirleme yöntemlerinin uzmanları olarak kaldılar. Örneğin Asurlularda rahipler sınıfından gözlemleyiciler, bu gözlemleri sırasında ne zaman bir yeni ay gördüklerini krala bildirmek zorundaydılar. Çünkü o dönemlerde, Ay'ın hareketini soyut hesaplamalar ile önceden kestirebilmek konusunda insanlar henüz yerlerinde sayıyorlardı. Atina'da Hieromnemones denen, en üst hükümet görevlisi konumlarından birini temsil eden kişi, her yıl, takvimin düzeltilmesinden sorumluydu (Herhalde Aristophanes, yeni atanmış Hieromnemones'e, getireceği yeni sosyal takvimdeki günlerin, periyodik sayılan Ay hareketleri ile seleflerine göre çok daha iyi bağdaşmasına dikkat etmesi gerektiğini söylediğinde büyük alay konusu olmuş olmalı.) Sezar eski takvimi iyileştirmek istediğinde, Pontifex Maximusa başvurdu. Sezar, bu takvimin gök cisimlerinin gözlemlenebilen hareketleri ile bağdaşmadığını görmüştü; belli ki Sezar, bir hükümdarın görevinin, bütün kamusal işlerde güvenle kullanılacak bir zaman belirleme ve tarihleme çerçevesi sunmayı da içerdiğini düşünüyordu.

** Bu tekelin kullanılmasına günümüzden bir örnek, resmi "kış saatinden" "yaz saatine" geçiştir.*

Mantıken, düzenli ve uyumlu bir zaman hesaplama sistemi geliştirme ihtiyacı, devlet birimlerinin gelişmeleri, büyümeleri ve çökmeleriyle, bu devletlerin halklarının ve topraklarının birbirleriyle bütünleşmişlik derecesiyle ve nihayet ticari ve endüstriyel ilişkilerin oluşturdukları zincirin karmaşıklık ve uzunluk derecesiyle orantılı olarak değişip durmaktaydı. Örneğin devletin hukuk kurumlan, halletmek zorunda oldukları vakaların, düzenlemek durumunda oldukları sosyal ilişkilerin karmaşıklığına ve çeşitliliğine uygun düşecek, kendi içinde uyumlu, tutarlı zaman ölçülerine muhtaçtılar. Artan kentleşme ve ticaretle birlikte, yoğunlaşan ve karmaşıklaşan insan faaliyetlerini zaman düzleminde birbirine uyumlamak, diğer bir deyişle senkronize etme ve düzenli işleyen, tekbiçimli bir zaman kalıbını, bütün insan faaliyetlerinin ve eylemlerinin ilintilenebileceği ortak çerçeve olarak kullanma ihtiyacı da

artmaya başladı. Merkezi nitelikteki gerek dünyevi gerekse dinsel kuramların görevlerinden biri, bu ihtiyaçlara cevap verecek bir zaman modeli ya da kalıbı hazırlamak ve bunu kullanıma sunmaktı. Vergilerin, faizlerin ve ücretlerin periyodik aralıklarla düzenli ödenmelerinin yanı sıra başka birçok sözleşmenin, anlaşmanın ve yükümlülüğün yerine getirilmesi açısından da vazgeçilmez bir ihtiyaçtı bu zaman kalıbı; çalışmanın yorgunluk- luklarından kurtulup dinlenmek isteyen insanların tatil günlerini tespit etmek için de lazımdı böyle bir çerçeve. Bu ihtiyaçların yarattığı baskının altında, zaman belirleme tekelinin temsilcisi olan kilisenin ve devlet otoritelerinin, bu görevlerini yerine getirebilmek için büyük zorluklardan geçtiklerini tahmin etmek güç değildir. Örneğin, aynı devletin sınırları içinde bile, kimi örneklerde, yüzyıllar boyunca, bir yılın başlangıç ve bitişi konusunda, yerel, geleneksel farklılıklar olabilmiştir. Örneğin, bilgilerimizin ışığında, 1563 yılında birkaç toplantının ardından, Fransız toplumuna yılın başını bildirecek tutarlı bir takvim sunabilmek için 1 Ocak gününü yılbaşı olarak tespit eden Fransa Kralı IX. Charl'dı. 1566 yılında yürürlüğe giren buyruğu, yılın başlangıcını paskalyaya bağlayan az çok resmi sayılacak geleneğe son vermişti. Bu eski takvime göre, 14 Nisan'da başlayan ve 31 Aralık'ta biten yıl, sadece 8 ay 17 günden ibaretti. Eski Roma takvimine göre, Mart'tan başlayan ve adlarından da anlaşılacağı gibi, yedinci (September), sekizinci (Ok- tober), dokuzuncu (November) ve onuncu (Dezember) ayları temsil eden birimler, bu kez, dokuzdan başlayarak 12. aya kadar uzanıyorlar, eski Roma takvimine göre 7. ay olan September (bize göre Eylül) biraz saçma bir şekilde, bu yeni Fransız takviminde 9. ay oluyordu. O günlerde bu değişiklik büyük tepki ve direnç gördü. Oysa bugün, farkında bile değiliz bu kaydırmanın. 1 Ocak'ın yılın ilk günü olmasından daha doğal bir şey yoktur bizim için. Yılın, birim olarak, sosyal bir işlev taşıdığını, doğal bir gerçeklik ile ilintilenmiş sosyal bir gerçeklik olduğunu, ama doğal gerçeklikten tamamen farklı olduğunu unutup dururuz. Yılı, bir doğa verisi, bir nesne gibi algılama eğilimimiz baskındır. Bir başka örnek: Papa XIII. Gregorian, 325 yılındaki İznik Konsülü'nün toplantısında yapılan

düzenlemeden beri, Paskalya Bayramı'nın günlerini belirleyen ve aradan geçen yüzyıllarda ilkbahar günlerindeki kaymalarla sorunlar yaratan Julianus takviminin gözden geçirilip düzeltilmesine karar verir. Uygulamadaki takvime göre, 21 Mart, gerileye gerileye 11 Mart olup çıkmıştır çünkü. Papalıkça yayımlanan bir bildiriyle, 1582 yılının 10 günü eksiltilir ve 4 Ekim'den sonra 5 değil 15 Ekim'in geldiği ilan edilir. Eski Roma takvimine Sezar'ın yaptığı reform müdahalesinden sonra, Gregoryan kilisesince gerçekleştirilen bu son reform, yüzyıllar boyunca "doğal yıldan pek sapmayan bir takvimin" oluşturulmasını sağladı; başka bir deyişle, gözlemleyici ve kıyas noktası olarak merkezinde insanların yer aldığı bir ilişki sistemine göre, Güneş'in, gene insanlarca doğuş noktası olarak belirlenmiş bir noktaya geri dönüşüne kadar geçen sürelere uyumlanmış, bu bağlamda doğal yıl ile az çok örtüşen yıllık bir sosyal takvim sistemi oluşturma doğrultusundaki son girişimdi bu.

Kendi içinde sürüp gitmeyen politik veya başka türden oluşumlara rağmen (buna yukarıda değişimler dizisi de demiştik) gerçekleşen sürekli bir gelişmeye örnek olarak verebileceğimiz takvimin sosyal bir zaman belirleme çerçevesi olarak ortaya çıkması öğreticidir. Bu örnek, "zaman" dediğimiz şeyin, oldukça karmaşık bir ilişkiler ağı oluşturduğunu anımsatmakla kalmaz, ayrıca da zaman belirleme faaliyetinin özünde bir sentezleme, bir bütünleştirici, sürekli faaliyet olduğuna işaret eder. Bu durumda insanlar, o nispeten hızla yol alan sosyal değişimlerin ölçülmesi amacıyla gökteki değişimlerin oluşturdukları ve ilk bakışta sosyal değişimlere göre hemen hiç değişmiyormuş izlenimi veren doğal değişimleri, bunların sürekliliğiyle oluşan çerçeveyi kullanmışlardır. Güneş'in belli bir konumunun (örneğin öteki yıldızlara göre) belirlenmesi ve bu konumun bu anlamda az çok keyfi bir müdahaleyle sabitleştirilmesi sayesinde, zaman belirleyici bir birimin başlangıcını ve sonunu, örneğin bir yılı tespit etmek mümkün olmuş, böylelikle insan faaliyetlerinin kendi aralarında, sosyal ilişkiler olarak senkronize edilme imkânı doğmuştur. İnsanların ancak yüzyıllarca süren bir serüven sonucunda, nispeten iyi

sayılacak ölçüdeki, fiziksel değişimlere ayak uyduran ve devletler ve toplumlar olarak bir araya gelmiş insanların (hatta bugün global bir devlet organizasyonu örgüsünün) ihtiyaçlarını karşılamaya elverişli, kademelenmiş, tutarlı bir senkronizasyon ölçüsü, yani takvim niteliğinde bir zaman göstergesi geliştirebilmiş olmaları, bu görevin ne kadar zorlu bir iş olduğunu göstermektedir.

Görünen o ki, yüzlerce, binlerce yıllık dönemleri kapsayan; yaşayan kuşaklara, kuşaklar zinciri ve sırası içindeki yerlerini kesinkes ve kusursuz belirleme imkânı veren bir çağlar göstergesi oluşturmak bundan da daha fazla zorlamıştır insanları. Böyle, *bir daha geri gelmeyecek* yılları, dönemleri gösteren bir zaman cetveli, bir kıyaslama modeli oluşturma zorunluğu, çözümü güç, temel sorular koymuştur insanoğlunun karşısına. Çözüm girişimlerinin ilk biçimlerinden biri, birbirini izleyen yıllar silsilesini, kralların, hükümdarların ailesi ile, onların iktidar yılları ile karşılaştırıp tespit etmekti. Günümüzde, yılları ve yüzyılları İsa'nın doğumundan önce ve sonra olmak üzere, bu noktaya göre nerede bulunduklarına bakıp tespit eden bir zaman cetveli kullanılmaktadır. Uzun ve artık bir daha tekrarlanmayacak dönemleri, uzun sekansları ölçmeye yarayacak bir cetvelin geliştirilmesini mümkün kılan etmen, devlet ve kilise gibi sosyal birimlerin, uzun erimli bir süreklilik niteliği kazanmalarıdır ve bu sürekliliğin içinde yaşayan sosyal öbeklerin, özellikle de egemen beylerin, bu kuramların kalıcılığı düşüncesini, kesin ve net bir yoldan canlı tutmayı bu kuramların çıkarları uğruna gerekli görmüş olmalarıdır. İlkçağda en uzun ve en tanınmış dönemler cetveli, Babil kralı Nabonassar'ın iktidar yıllarından başlayarak ölçü olarak kullanan cetveldi. Zamanı birbirini izleyen hükümdarların iktidar dönemlerinin uzunluğuna göre hesaplama girişimi ilk kez Kaldeon-Babil geleneğinde resmi devlet amaçları için devreye girmiş, ama bu girişim, sosyal ilişkilerden edinilmiş bir değişim sekansının bu kez doğadaki değişimler sürekliliğine uygulanmasına, örneğin Ay tutulması gibi olağanüstü doğa olayının tekrarı arasındaki zamansal mesafenin, tamamen betimleyici yoldan, yani yılları gösteren eldeki rakamlar sayesinde tespit edilmesine fırsat vermişti. Daha sonra Batlamyus, bilip tanıdığı bu en eski ve en uzun zaman cetvelini, fiziksel evren modelini kurarken kullanmıştı. Batlamyus örneği, sosyal ve fiziksel zaman

standartlarının birbirine sarmaşmış gelişimine ışık tutmaktadır. Bugün filozoflar ve hatta belki bir ölçüde de fizikçiler, sık sık, “zamanın belli bir yönde aktığı ve zamanın bu yönünün tersinmez olduğu” varsayımını tartışmaya bile gerek görmeden kullanmaktadırlar; Einstein’ın teorisi, bir yandan zamanın peş peşeliği düşüncesine bağlı kalmakla birlikte, fizikçilerin bu anlayışını tartışılır hale getirmiş olsa da. Yılların, yüzyılların hatta bin yılların bir daha tekrarlanamaz şekilde akıp giderken kurdukları sürekli sırayı kesinkes belirlemeye imkân veren sosyal zaman ölçerlerin tarihi içinde o ağır ağır ve zahmetli ortaya çıkış ve gelişme süreçleri olmasaydı hep ileriye doğru akan, tersinmez bir zaman akışı anlayışını fizikçiler kendi başlarına geliştiremezlerdi. Uzun ömürlü ve nispeten dayanıklı, kalıcı devlet birimlerinin doğuşu zamanı hep ileri doğru akan bir su gibi yaşamamızın ve algılamamızın önkoşullarından biridir.

Zamanı belirleme yolundaki gelişmenin izlerini, o Afrika kabilesi örneğinin izinde, geçmişin tarım toplumlarının yaşama koşullarına geri giderek sürmeye çalışırsak, o aşamalarda, ne tekrarlanan olaylarla ilişkilendirilmiş yıl gösterici bir takvim sisteminin ne de uzun dönemleri kapsayan ve “zamanı” sürekli, tersinmez bir akış olarak anlama ihtiyacını karşılamanın önkoşulu olan zaman cetvellerinin ortaya niçin çıkmamış olduğunu da kavrarız. “Aylar” ya da “yıllar” gibi, zaman birimlerine taksim edilmiş sosyal faaliyetleri belirleme bakımından kusursuz bir zaman çerçevesini gerektiren sorunlar henüz çıkmamışlardır ya da çıkmışlardır, ama henüz çözümü olanaksızdır bunların. Onlarca yüzlerce yıla yayılmış sorunlar ise ya soylar, hanedanlar silsilesine ilişkin sorunlar olarak algılanmakta ya da tek’in görüş ufkuna hiç girmemektedirler. Bir rahip, gördüğümüz gibi, Güneş’in hareketini sabit yıldızlar ile ilintileyerek zamanı belirleme gibi bir dert taşımamakta, Yeni Ay’ın doğuşunu yeryüzündeki bir kerteriz noktasına göre tespit ederek bu anlamda “doğru zamanı” bulmakta, ama halkının, kabilesinin eylemlerini ve faaliyetlerini, bütün bir yılı kapsayan bir takvime göre ayarlama yerine, bu “doğru zamanı” somut, belli olaylarla, örneğin ekin, hasat faaliyetlerinin

ya da törenlerin, şölenlerin başlamasıyla ilişkilendirip bırakmaktadır.

Zaman belirleme faaliyetlerinin ve zaman ölçerlerinin izlediği bütün o gelişme yolunu doğru bir perspektiften takip edebilmek için Afrika kabilesinden çok daha gerilere gidebiliriz. Aslında bu gelişmenin başlangıcı olarak alınabilecek bir nokta yoktur. Bu gelişmenin temelindeki, çoğu bizim için hâlâ meçhul olan ya da henüz anlaşılmamış evrimsel değişmelerin akışının oluşturduğu süreklilik içinde bir bağlantı noktası bulabilmek için varsayımımızı işletebileceğimiz bir senaryo yazıp hayali bir başlangıç noktası oluşturmamız şarttır. Öyleyse, biyolojik donanımları bakımından, aynen bizim kadar, ortak işaretler aracılığıyla birbirleriyle iletişim kurma potansiyeline sahip bir insan topluluğunu kafamızda ve gözümüzde canlandıralım. Elbette burada, kimsenin doğuştan getirmediği, yani deneyimlerini oluşturan her şeyin sembolik temsili anlamına gelen işaretleri kastediyoruz. Dolayısıyla da bu tür işaretler, öğrenilebilecekleri gibi, değiştirilip düzeltilebilir ve sonraki kuşaklara aktarılabilir olma özelliği taşırlar. Şimdi bu varsayımsal insan öbeğinin kendisi, önceki kuşaktan, bu türden hiçbir sembol ya da işaret devralmamış olsun. Senaryomuz gereği, bir önceki kuşaktan ve elbette geçmiş kuşaklardan ve atalarından herhangi bir bilgi veya kavram mirası kalmamış olsun. Söz konusu durum, bir tür stratejik, belli bir sınır durumu temsil eden bir modeldir. Çizginin bu tarafında, organizmaların, spesifik işaretleri temel iletişim ihtiyaçlarını gerçekleştirecek şekilde kullanmalarını mümkün kılan biyolojik adım atılmış, o zamana kadarki dört boyutlu evrenden bir beşinci boyut daha çıkmış; insan buluşu olan öğrenilebilir, geliştirilebilir ve çoğaltılabilir sembollerle iletişimin gerçekleştirilebileceği sosyal bir evren yaratma biçimindeki insana özgü serüven başlamıştır. Ama sadece sosyal olana doğru adım atılmış, henüz bu türden iletişim sembollerine geçiş yaşanmamıştır. Bu kuşak, bir öncekilerden, hatta anne-babalarından, olaylar arasında bağ kurmalarını sağlayacak kavramsal araçlar öğrenmemişlerdir, dolayısıyla olayları

birbirinden ayırt edebilecekleri araçlardan da yoksundurlar. Bizim anladığımız anlamda, “nesne” diye bir şey bilmemektedir bunlar. Yani her şeye, ta en baştan, *ab ovo* başlamak zorundadırlar senaryonun gereği. Aslında milyonlarca yıl sürmüş ve normal olarak doğrusal bir gelişme olarak kavranıp tanımlanması gereken bir süreci, yoğunlaştırıp anlık bir durum içinde toplamak; bu uzun sosyo-biyolojik değişmeler sürecinin bütün karmaşık sorunlarını bir yana bırakıp, biyolojik bir çerçeve içinde sosyal sembollerle ilişkili sorunlar üzerinde yoğunlaşabilmeyi mümkün kılmaktadır. Çünkü bu biyolojik çerçeve, hiç değişmemekte, daha doğrusu, sosyal dönüşümlere oranla ihmal edilebilecek ölçüde az değişmektedir. Öte yandan, bu senaryodaki insanların böyle bir ortamda ve o koşullar altında dünyalarını nasıl yaşadıklarını, nasıl algıladıklarını gözümüzde canlandırmamız da oldukça zordur. Bu bakımdan da bugün çok olağan bir şekilde, bütün o olaylar curcunası içinde üzerinde hiç düşünmeden kurduğumuz bağlantıların hangilerinin bir bilgi gerektirmeden o varsayımsal toplumda da mümkün olduğunu sormak ve karşılaştırmaya bu yönden yaklaşmak daha kolay olabilir. Örneğin o topluluğun insanlarının, sıfırdan başlayarak, birkaç kuşağın ömrü içinde, sözcükler gibi, iletilebilen işaretler geliştirebilmeleri, buradan da -şu filozofların nereden geldiklerini ve ne yoldan kazanıldığını düşünmekten bıkıp usanmadıkları- en yüksek sentez düzeyini temsil eden, “sebep ve sonuç”, “doğa ve doğa yasaları”, “töz” ya da “zaman ve mekân” gibi kavramları (işaretleri) geliştirmeleri mümkün müdür?

Bu sosyal öbeğin üyeleri başlangıçta kavramlardan tamamen yoksundur, ama bugünkü insanların sahip oldukları biyolojik doğuştan sentez potansiyelinin tümüne aynen sahiptirler; ancak algılanan olayları birbirine ilintileme yeteneğine potansiyel olarak sahip olmakla birlikte, olayları *nasıl* ilintileyebileceklerine ilişkin bilgiden yoksundurlar. Belli bağlantıları kuracak bütün sembollerin önce bir bir bulunması, işlenip geliştirilmesi gerekmektedir. Gene bu insanlar, tıpkı bizler gibi, öğrenilmiş işaretleri, olası bütün deneyimlerin sembolik temsillerini, birbirlerine

iletmeyi öğrenme yeteneğine sahip oldukları gibi, “gülmek”, “ağlamak”, “iç çekmek” gibi, duygu ifadelerine yarayan ve doğuştan getirilmiş biyolojik temele dayalı - evrimin basamaklarından aşağıya doğru indikçe iletişim aracı olarak önemleri alabildiğine artan - bedensel hareketler ve tepkileri de yine işaretler olarak birbirlerine aktarma yeteneğine sahiptirler. Ama bu yeteneğe sadece sahiptirler o kadar. Bir potansiyel durum vardır karşımızda; yoksa bunları onlara öğretebilecek kimse yoktur meydanda. Biyolojik düzlemde sınırı aşan temel adım atılmış, bir sonraki düzleme geçilmiştir. Sözcüğün tam anlamıyla insandırlar bu sosyal öbeğin üyeleri. Gelgelelim kavramsal düzlemle birer *tabula rasa* özelliği taşırlar. Elde edebilecekleri bütün bilgileri her türlü genel bilgiyi, öğrenme yoluyla zamanla kazanacaklarını ve geliştirebileceklerini varsaydığımız bütün işaretleri, sembolleri, kendi deneyimlerine dayanarak kendileri bulup geliştirmek durumundadırlar. Bu insanların olaylar arasındaki bağlantıları, tekrarlanan ya da tekrarlanmayan zaman dilimleri ya da sekanslar şeklinde ampirik düzlemde tespit etmeleri mümkün müdür? Bu insanlar, “akıllarının” *a priori* herhangi bir verisi sayesinde, yani deneyim öncesi hep varolmuş bir özelliği sayesinde herhangi bir zaman ölçer ya da zaman belirleme sistemi geliştirmiş olamayacaklarına ve bu kısacık varoluş süreleri içinde biriktirdikleri deneyimlerin zemininde de hemen bu türden ölçme sistemleri geliştiremeyeceklerine göre, her şeyi, kendiliklerinden algılamaları söz konusu olabilir mi? Ya da hemen orada ve o anda olmasa bile, o bir tek kuşak içinde bu yönde ne kadar ilerleme kaydedebilirler?

Tabula rasa ifadesi burada öylesine kullanılmış bir ifade değil. İnsanların doğuştan, her türlü deney öncesini temsil eden ideleri beraberlerinde getirip getirmedikleri sorusunda ifadesini bulan geleneksel tartışmada, önemli bir rol oynamış bir ifadedir *tabula rasa.* “Zaman” deneyimi ve zaman kavramı sık sık “zaman” sanki doğuştan beraber getirilmiş bir ide imiş gibi kullanıldığı için, bu, herhangi bir zaman bilgisi bulunmayan, zaman kavramı hakkında da hiçbir fikri olmayan insan topluluğu senaryosunu, biraz daha kurcalamak yerinde olacaktır. İnsan “aklı” ya da “dili” üzerine tartışmaların yapıldığı her yerde, her zaman, fark edilmeden, arka kapıdan, insana özgü doğuştan ide’ler anlayışı tartışmaya dahil edilmektedir. Listeye girenler değişip dururlar gerçi. *“A priori”*den, “insan deneyiminin değişmez, mutlak koşullarından” tutun da “dilin derin yapısı”, mantığın “düşüncenin ebedi, mutlak yasaları"na kadar uzayıp gider bu liste. Bu kavramları savunanların kendileri bile, çoğu zaman, insanın doğuştan donanımına ait olan biyolojik yapılardan söz ettiklerinin farkında değillerdir, çünkü düşüncenin ve dilin, tüm bu kendine özgü yapılarına dikkat çekerken bunları, bütün insanlarda ortak, sosyal öğrenme edimlerinden tamamen bağımsız, öğrenilmemiş, öylece var olan özellikler olarak anlarlar. İyi, ama dilin ve düşüncenin kaynağını açıklamanın başka ne gibi imkânları bulunmaktadır. Bir insan hem pastasını yiyip hem de nerede benim pastam diyemez. Eğer kalkıp bir ide, bir düşünce, bir kavram, “a *priori"dir* diyeceksen, -dolayısıyla insan varlığının ya da anlama yetisinin değişmez, mutlak karakteristik özelliklerindendir, her türlü deneyimden önce gelen, ebediyen geçerli bir kategoridir, yani öğrenilmemiş, evrensel niteliktedir, diyeceksen- biyolojik anlamda doğuştan verili yapılarla karşı karşıya olduğumuzu da kabul edeceksin.

Herhangi bir kavramdan yoksun o sıfır noktasındaki varsayımsal insan öbeğine dönersek, bu sorunu biraz daha kolay netleştirebiliriz. Gene

ortaya bir soru attığımızı varsayalım: Bizimle aynı biyolojik donanımı paylaşan o senaryo toplumunun insanları, herhangi bir bilgiden yoksunsalar ve deneyimlerin birleşip çoğalması, karşı karşıya gelmesi, çatışması, kaynaşması, bunlara bağlı kavram oluşturma gibi süreklilik gerektiren kuşaklar üstü süreçlerin sonucu ve özümsenmesi olarak, bir önceki kuşaktan herhangi bir bilgi ve miras devralmamış olduklarına göre, dünyayı nasıl algılar, dünyaya nasıl bakarlardı? Yaşadıkları olayları, zamanın ya da mekanik nedenselliğin kavramlarına göre anında birbirleriyle ilişkilendirip birbirlerine bağlayabilirler miydi?

Şimdi bizim senaryonun kavramsal mirastan yoksun insanı ile Kartezyen (Descartesçı) senaryonun insanı arasındaki farkı hemen görüyoruz. Descartes senaryosunda görünürde zamandan arınmış, tek başına bir ben, toplumun ve dünyanın tamamen dışında, tam bir yalıtılmışlık içinde, kendi "aklı" üzerinde meditasyon yapan, aklını, zihnini, zekâsını, bütün deneyim bilgilerinden, öğrenilmiş bütün kavramlardan arındırıp, nihai, tartışılmaz doğrulukta bir çıkış noktasına ulaşmaya çalışan insan vardır. Bütün yanılsamalardan kurtulup, her şeyden şüphe ede ede, o hiç şüphe edilemeyecek olanı bulmamızı sağlayacak bir başlangıç noktası arar. Bulduğu şey, bilgi teorisinin dilinde, bu anlamda bir *tabula rasa,* bomboş, dümdüz bir levha, bir yüzeydir; çünkü deneyim yoluyla edinilmiş her şey, bilme adına, bilgi adına ne varsa, dolayısıyla öteki insanlardan öğrenilmiş kavramlar da, şüphe duyularak bir yana bırakılmıştır. Bu anlayışta "akıl", değişken içeriklerinden arındırılabilen, içi boşaltılabilen ve bütün insanlarda mutlak tıpatıp aynı olan değişmez bir tür kalıba benzer. Uzun bir filozoflar silsilesi, Descartes'ın izinden gitmiş, bu senaryoyu benimseyip geliştirmiştir. Bunu yaparlarken, insanların evrensel genel geçerli sentez yapma *potansiyeli* ile (bu anlamdaki ilişkilendirmeler yapma, bağlantılar kurma yeteneği ile) doğuştan belli idelere sahip olduğu varsayımı arasındaki farkı ("insanın" doğası gereği, yani sosyal bir öğrenme sürecine bağlı olmadan, olayları, doğuştan sahip olduğu, "sebep", "sonuç", "töz", "mekân", "zaman" gibi kavram ya da

ideler sayesinde, ancak insanda görülebilecek çok yüksek bir düzeyde ve tarzda olayları birbirleriyle ilişkilendirebilme yeteneğine sahip olduğu varsayımı arasındaki farkı) pek açık seçik görememişlerdir. Bu tür kavramlar bu varsayımda, doğuştan varolan ve insanları bu özel tarzda olayları birbirleriyle bağlantı içine sokmaya zorlayan, her türlü deney ve öğrenme faaliyetinden bağımsız bir sentezin belirtileri olarak anlaşılmıştır. Böyle olunca da, zaman, mekân, töz gibi kavramlar, bütün çağlar boyunca her türlü insan deneyiminin önceden belirlenmiş ve değişmez koşulu olarak görünmüştür.

İnsanın bu anlayışa göre aslında ne yaptığını düşündüğümüzde bu Descartesçı senaryonun bizi memnun etmeye yetmeyen yanı da ortaya çıkar. İnsan, kendi aklı üzerinde iyice yoğunlaşınca, düşüncesinin belli bir katına, derinliklerine doğru iner ve kendi döneminin hiç tartışılmadan, hiç sınanmadan benimsenmiş bir dogmasına ulaşarak, bu karşılaştığı düşünce basamağını, gerek kendisinin gerekse de öteki insanların deneyimlerinden tamamen bağımsız, hiç öğrenilmeden edinilmiş bir veri olarak kavrar. Ne var ki bunu yaparken, (öğrenilmiş kavramları da içeren) öğrenilme yoluyla edinilmiş bilgilerden oluşmuş sınırsız bir ‘donanım haznesini’ kullanırlar. Yani bu kişi, kendi döneminin, bütün çağların değil de kendi çağının kullandığı dilin ve sahip olduğu bilgilerin vazgeçilmez ve dayanıklı repertuvarında yer alan kavramlarını, hem kendi düşüncesinin hem de başka bütün düşüncelerin öğrenilmemiş, doğuştan gelen özelliklerinin belirtisi olarak yorumlar. Oysa bunlar, elbette kesinlikle bütün zamanların değişmez mutlak kavramları olmadıkları gibi, uzun bir kuşaklar silsilesinin pratik ve teorik çabalarının ürünü olarak, o belli dönemdeki biçimlerine ulaşmışlardır.

Örneğin Kant, insanlık yolculuğunun kendi durağının bir temsilcisi olarak, “zaman” kavramını tam da bu döneme uygun bir biçimde kavrayıp yorumlamış, bu kavramın anlamını, döneminin fiziğinin ve tekniğinin temsil ettiği gelişmişlik basamağının çerçevesi içinde tanımlayıp, kavramı bu çerçeveyle uyum içinde kullanmış ve -şu işe

bakın ki- tam da bu kavramı hem kendi bilgisinin hem de “bütün insanlığın bilgisinin” öğrenilmemiş, *a priori* bir biçimi olduğu keşfini yapmıştır! Kant, kendisini bir deneyim nesnesi gibi gözlemleyerek, aceleci bir adım atmış ve kendi deneyimlerinin ve kendi zaman kavramının insan deneyiminin kayıtsız şartsız, mutlak koşulunu temsil ettiğine karar vermiş, bunu yaparken, insanın böyle bir varsayımı test edebileceğini, doğru mu, yanlış mı diye yoklayabileceğini, insanların, tarihin her aşamasında ve her yerde gerçekten de hep aynı sentez düzlemini temsil eden bir zaman kavramına sahip olup olmadıklarının sorgulanabileceğini göz ardı etmiş; bu zaman kavramını, bütün insan deneyimlerinin gerçekleştirilmesinin hiç değişmez önkoşulu ilan etmiştir.*

** Bugün de aynı tutum sürdürülüyor; argümantasyonun özünü değiştirmeden, kullanılan terimlerin yerini başkaları alıyor. İnsan deneyiminin “a priori” bir önkoşulundan söz etmek yerine, “mantıksal” koşuldan söz ediliyor. Bu kavram son zamanlarda oldukça geniş, genel anlamlarda da kullanılmaya başlandı. Örneğin insan düşüncesinin, her türlü deneyimden, öğrenilmiş, sosyal olan her şeyden önce gelen, bütün bunlardan bağımsız kurallılığını ifade ediyor. “Mantıksal” sözcüğünün bu genişletilmiş anlamının, matematiğin kıyılarında yer alan ve belli başlı salt formel ilişkilerle, verimli, saygı duyulacak sonuçlar ortaya koyacak şekilde uğraşan formel mantığın “mantıksal” kavramıyla pek bir ilgisi yok. “Mantıksal” kavramı, formel mantık ile herhangi bir ilişkiyi ima ediyor gibi görünse bile, büyük ölçüde, bir argümanın kendi içinde tutarlı olması gerektiğini ya da insanlar arasındaki iletişimde “A”nın hep “A” anlamına gelmesi gerektiğini söyleyen bir önermeyle ilintili. Bir zamanların prestiji yüksek terimi “mantıksal”, biraz daha eski moda olan “a priori” ya da “akla uygun” kavramlarının yerine kullanılırken eski prestijini aratıyor.*

Ya da Descartes’ı ele alalım. Argümanını, döneminin o iyice gelişmiş felsefe diliyle ortaya attıktan sonra, buluşlarını o ünlü Latince deyişte, *cogito ergo sum* ifadesinde özetlemiş ve kendi düşüncesi ile kendi varlığının dışında her şeyden şüphe edilebileceğini bu ifadeyle ileri

sürmüştür. “Düşünüyorum öyleyse varım”. Her şeyden şüphe edebilirim, ama şüphe ettiğime göre, düşünüyorum demektir, yani şüphe ettiğimden şüphe edemeyeceğime göre, düşündüğümden de şüphe edemem. Öyleyse düşünüyorum. Düşünüyorsam bir düşünen olduğuna göre, varım. Ama işte gerek bu ifade, gerekse onun açılımı ve argümanlar, Latince ve Fransızca gibi, dönemin en gelişmiş felsefe dilleriyle ve Descartes’a, tıpkı bu diller gibi, önceki kuşaklardan miras kalmış felsefe geleneği bağlamı içinde düşünülüp ifade edilmişlerdir. Kısacası, Descartes, kendisinden önceki kuşaklardan ve öteki insanlardan öğrenme yoluyla edindiği bilgilerin ve dillerin, yani onu kendi içindeki bir şeyleri keşfetmeye yönelten ve bu keşfi mümkün kılan birikimlerin içinden, kendi aygıt ve araçlarını çekip almış ve o, bu araçlar sayesinde, ama kendine kalacak olursa, “dıştan” gelmeyen, tamamen doğuştan mevcut olan, bu bakımdan da hiçbir zaman kendisinden şüphe edilemeyecek, yanılsama olma olasılığı hiç bulunmayan bir şeyi keşfetmiştir. İyi, ama Descartes’ın yaptığı gibi, deneyim sonucu olan, dıştan gelen ve öğrenilebilen bütün bilgilerden şüphe edebiliyor, bunların yanılsamalar olabileceğini ileri sürebiliyorsam, o zaman bizzat dilin kendisi ve bu dili kendilerinden öğrendiğimiz insanlar; aile, toplum vb. de niçin bir şüphenin hedefi, bir yanılsama olmasınlar? Yani, Descartes’ın şüphesi, yeterince ileri gitmiyor. Filozofların, “anlama yetisi”nin mutlak bağımsızlığından ve özerkliğinden kesinlikle emin olup bu inanışlarını bir felsefi aksiyom olarak korudukları noktaya vardığında, bu aksiyomu sarsacağı anda şüphesine “dur” diyor. Oysa bu noktada takılıp kalmadığımız zaman, sorun da tamamen bambaşka bir görünüm alıyor.

Burada önerdiğimiz öteki senaryo, atalarından herhangi bir kavramsal miras devralmamış, sınır çizgisindeki topluluğun öyküsünü temsil eden model, Descartesçı senaryonun gizli çelişkilerini gün ışığına çıkarır. Kendilerinden öncekilerden herhangi bir bilgi devralmamış, ötekilerden herhangi bir şey öğrenmemiş bir insan öbeğinin temsil ettiği *tabula rasa* hipotezini işleme koyarsak, o kurmaca sıfır noktasından işe başlayan bu insanların, hiçbir bilgi öncesi bulunmayan bir "aklın" ya da "anlama yetisinin" bir lütfu sayesinde ya da insan "tininin" evrensel, genel geçer bir yeteneği sayesinde, olayları, sözünü edegeldiğimiz biçimde birbirine bağlayabileceklerini ve bu ilişkileri, "düşünme", "rasyonel akıl yürütme" ya da "her türlü deneyimden önce gelme" gibi ifadeleri haklı çıkaracak kavramlarla karşılamayı becerebileceklerini ileri sürmemiz hâlâ mümkün mü? Ayrıca yalıtılmış tek bir insanın yerine, sıfır çizgisinde duran ve sadece biyolojik donanımıyla bir potansiyel oluşturan söz konusu senaryodaki insan öbeğini varsayımsal başlangıç noktası olarak alırsak, düşünürlerin pek severek ileri sürdükleri gibi "mantığın" ebedi "yasası", hatta bireysel "aklın" aksesuvarlarından biri olarak gösterilen ben kavramının, gerçekte sadece insanların, kendilerini anlayan öteki insanlara işaretler verme çabasının bir parçası olduğu anlaşılmaz mı?

Her türlü öğrenilmiş bilgi temelinden yoksun insanların pratiğini kafamızda canlandırmaya çalışırsak, bu insanların, büyük ölçüde, içinde yaşadıkları anın kendini dayatan ihtiyaçlarınca ellerinin kollarının bağlanacağını, bu ihtiyaçlara öncelik tanıyacaklarını hesaba katmak zorunda kalırız. Bu sıfır çizgisi üzerindeki insan öbeği, sentez yapma yeteneği anlamındaki potansiyelinin hepsini ve olaylar arasındaki bağlantıları öğrenme yeteneklerini, hemen hemen tamamen bu ihtiyaçların hizmetine sunacaklardır. İhtiyaçlar, gereklilikler ve dürtüler, insanların neyi ne zaman yapacaklarını büyük ölçüde belirleyecekler, dolayısıyla da zamanın belirlenmesine yönelik ihtiyaç da bu anlamda

ortaya çıkacak ya da çıkmayacaktır. Sırf bu nedenle bile, bu insanların olayların silsilesini yaşayışları, onlarla kurdukları pratik bağ, öteki deyişle deneyimleri; “zaman” kavramının belirleyiciliğinde gerçekleştirilen deneyimden çok başka türlü olacaktır. Hayal gücümüzü istediğimiz kadar zorlayalım, bu insanların, zaman gibi o çok yüksek sentez düzlemine ait kavramları (üstelik de bunlar pratik çıkarları bakımından bir şey ifade etmezken ve ne olaylar ne de kişiler arasındaki ilişkiler bakımından bir işlev taşımazken) tek bir kuşağın ömür süresi içine sıkışmış deneyim dağarcığını kullanarak oluşturabilme gibi bir beceri gösterebileceklerini herhalde ileri süremeyiz.

Hatta bu kavramsal düzlemin daha alçak basamaklarında yer alan “Ay”, “yıldız”, “ağaç”, “kurt” gibi kavramlar da onların ilgi ve erişme kapsamının dışında kalacaktır. Bu kavramlardan herhangi birini, örneğin “kurt”u şöyle bir yakından ele alıp “kurt” sözcüğünün bugünkü kullanımında ne kadar geniş bir bilgi ve mesajı zımnen içerdiğini şöyle bir düşünmemiz yetecektir. “Kurt” kavram sözcüğü, bir hayvanla karşı karşıya olduğumuzu, kurdun bir dişi kurdun doğurduğu bir memeli olduğunu, normal bir hayat akışının gereği olarak bir zamanlar küçükken, olgunlaşıp geliştiğini ve yaşlanıp öleceğini söylüyor. “Kurt” olduğunu düşünebileceği bir görüntüyü algılayan herkesin dahil olduğu o bilgi bağlamı içinde yer alan bütün insanlarda, bu sözcük bu bilgileri hemen hemen kendiliğinden harekete geçirmeye yetecektir. Sözcüğü bu anlamlarıyla öğrenmiş bir insana, artık sarsılması olanaksız bir güvence içinde, bir kurdun insana dönüşemeyeceğini ve bunun tersinin de mümkün olmayacağını anlatacaktır. Oysa öğrenmenin ve bilgi edinmenin o uzun ve sürekli bağlamı içinde yer almamış olan insanlar, ne bu bilgiye hazır ne de bu tip bir güvenceye sahip olabileceklerdir. İnsanların, bu türden güvenilir bilgiye sahip olabilmek için kaç yüzyıl beklediklerini bir düşünün. Avrupa’da ‘kurt adam’ inanışının ortadan kalkması şunun şurasında üç yüz yıl öncesine uzanır, hatta belki de daha yakın tarihlerde kurtulmuştur insanlık bu inanışından. Bugün kurt adamların, insanın

hayal gücünün eseri olduğunu artık tartışılmaz görmeye yanaşmayanlar hâlâ olsa da bir noktada kimsenin tereddüdü olmasa gerek. İnsanın kurda, kurdun da insana dönüşemeyeceğinden kesinlikle emin olabiliriz. “Kurt” gibi kavramların anlamlan, kapsamları ve mantıksal içlemleri, kendi başına bir bütün olarak anlaşılamaz; çünkü bunlar, o kavramı kullanan toplumdaki insanların gelişmişlik düzeyince belirlenmişlerdir.

Bu örnek üzerinde, insanların bilgi alanında kaydettikleri ilerlemelerin “zaman” kavramını nasıl etkilediğini göstermek de mümkündür. Örneğin kurt gibi bir organizmanın temsil ettiği doğma, büyüme, yaşlanma ve ölme gibi, önü alınamaz peşpeşeliklerin birbirine ilintilenmeleriyle oluşan değişimler dizisinin öğrenilmesiyle oluşan bilgi, o zamana kadar kullanılan zaman ölçerlerine bir yenisini daha katmaktadır: Bir organizma, özellikle de insan bedeninin temsil ettiği bir organizma, nispi özerkliğinin yanı sıra içerdiği değiştirilemez ilkenin gereği olarak, doğum ile ölüm arasındaki ömür çizgisini dolduran çok spesifik bir değişimler dizisi olarak anlaşılır. Ama burada bir ömür ölçüsü olarak “biyolojik zaman”dan söz ederken, bunun zamanla ilgili nihai bir kavram olamayacağını anlamak için Einstein’ın fizik alanındaki önermesini anımsayabiliriz: Einstein’ın kurmaca uzay gemisinden Dünya’ya dönen bir insanın buradakilere göre daha az yaşlanmış olacağı tezi, biyolojik zamanla ilgili süreçlerin de nispi bağımsızlığı ve se- pesifik özellikte olduğunu göstermez mi?

“Ay” kavramının da tıpkı “zaman” gibi, mevcut bilgilerin gelişmişlik düzeyi ile ilintisine bir göz atalım. Tasarlama ve düşünebilme yetenekleri çok gelişmiş, çok geniş kapsamlı bir bilgi dağarcığı içinde hareket eden insanlar, binlerinin birkaç gece göğe baktıktan sonra, gökte önce bir orak gibi beliren, daha sonra küçük bir kayık görünümü alan kimileyin de tostoparlak bir surata benzeyen şeyin, tek ve aynı nesnenin farklı görünümleri olduğunu kısa sürede kavramakta güçlük çekebileceklerine akıl erdirmekte zorlanacaklardır. İnsan öncesi bir basamaktan aniden insanlık basamağına sıçramış varsayımsal bir insan topluluğunun, herhangi bir bilgi devralmadan, öyle birkaç gün ya da birkaç hafta göğe

baktıktan sonra, bir süre önce gökte gördükleri uzun, ince, kayığı andırır ışığın, o an karanlık gökten kendilerine bakan toparlak surat ile aynı şey olduğu düşüncesini oluşturabilmeleri mümkün müdür? Hele, bu tek ve yalıtılmış nesneyi gözlemledikten sonra, kendiliklerinden bir sentez yapma yoluna gidip, gökteki bu değişik şekilleri tek bir kavram altında, “Ay” kavramında birleştirebileceklerini, böylelikle bu şekillerin bizim “ay” kavramında olduğu gibi, sosyal düzlemde kabul gören ve herkesçe anlaşılan bir ölçme işareti oluşturabileceklerini söylemek mümkün mü? Şu birkaç gün ya da hafta evvel gökte gördükleri ince uzun, kıvrık ışığın oluşturduğu görüntü işareti ile o gece gökte gördükleri tepsi gibi ışıldayan ışık işaretinin aynı nesneyi temsil edip etmediklerini sorma ihtiyacı ne zaman doğmuş, bu soru insanlar için ne zamandan başlayarak önem kazanmıştır?

Bugün “Ay” kavramı bütün anlam ve içlemleriyle aşikâr gelebilir bize ve günümüz insanı, şöyle gözünü açıp göğe bakar bakmaz, o ışığı gördüğünde, “Ay” kavramını bütün boyutlarıyla kafasında kurabildiğini sanabilir. O önceki bilgilerden yoksun insan topluluğu senaryosu, çeşitli duyu algılarını uyumlu tek bir kavram altında birleştirici bir kavramın bile, şu bizim “Ay” kavramında olduğu gibi, upuzun bir kuşaklar silsilesi çalışmasının ürünü olduğunu kavratmaktadır bize. İş buralara kadar varmadan önce upuzun bir öğrenme sürecine, çoğu tekrar tekrar kazanılmış ve kuşaklar boyunca yeniden hatırlanmış deneyimler zincirine ihtiyaç vardır. Bizim o sıfır çizgisindeki senaryo topluluğumuz, doğrudan ihtiyaçlarını gidermek için önemli olan bağıntıları kurmuş olsalar bile, bunlar daracık bir alana sıkışmışlardır; dolayısıyla da böyle, kavramlardan yoksun bir topluluğun gece gökteki Ay’ın şekillerine bakarken algılayıp yaşayacağı deneyim, kararsız, devamlılıktan yoksun işaretlerden oluşmuş bir kargaşa; kaleidoskopu andıran bir dönüşümler görüntüsü; herhangi bir bütünleyici modele bağlayamayacakları, birtakım sembolik temsillerini iletişim amacıyla kullanamayacakları ve pozisyonlarını tayinde yararlanamayacakları bir ışık ve biçim kargaşası

olmaktan öteye, bir görünüp bir kaybolan şekiller ve benzer duyu algıları olmaktan öteye geçemeyecektir. Bu insanların deneyim dünyasında, bütün o şekiller, çok daha kolay bir şekilde, tıpkı rüyalardaki gibi, birbiri içine akıp dururlar. Hayal ürünü ve gerçeklik ürünü olarak iki alanı birbirinden ayırt edebilme bakımından, yetenekleri bizimkine göre hayli sınırlıdır. Rüya ile, hayal ile gerçeklik arasında kesin bir farklılık olduğunu ve bu farklılığın ne anlama geldiğini bilmeleri imkânsız olduğu gibi, tek bir kuşağın ömrü içinde bunu öğrenmeleri de söz konusu değildir. Bu nedenle de kendi kimliği, benliği konusunda bizimki gibi sabit bir yapı göstermez ve benliğini algılayışı, hayatı boyunca önemli ölçüde değişebilir.

Bizimki gibi toplumlarda doğup büyümüş her insanın bir canlı varlık olduğu, küçük bir çocukken büyüyüp olgunlaştığı, eninde sonunda yaşlanıp öleceği, onun kimliğini tanımlayan özellikler olarak algılanır. İnsan, kendi değişimlerinin oluşturduğu silsileyi, büyüyen, olgunlaşan ve gitgide yaşlanıp yok olan bir birey olma biçimindeki kimlik imgesini, çok geniş kapsamlı bir bilgi dağarcığına borçludur. İnsan varlığının bir benlik olarak algılanması, bilginin bugün, gerek biyolojideki gerekse başka alanlardaki ilkeler ve yasalar bakımından ulaşmış olduğu gelişmişlik düzeyini ve gerçeğe uygunluğun şu anki yüksek düzeyini yansıtmaktadır. Bu bilgi ve onun güvenilirliği olmadan, bugün yaşlanmış olan insanın, bir zamanlarki o yeni doğmuş bebek ile aynı kişi olduğundan emin olmak pek mümkün değildir. Gerçekten de bu türden ve benzer öteki değişim süreçlerinin kavramlaştırılması, insanları en çok zorlamış sorunların başında yer alır. Günümüzde toplumların gelişmesi ya da kavramların ortaya çıkması gibi uzun erimli süreçlerin belirlenmesi konusunda yaşanan güçlükler buna kanıttır. İnsanın kendi hakkındaki imajının, öteki deyişle bir kimliği, benliği olduğu duygusunun bulunmadığı insanlık gelişiminin eski basamaklarında, kimliğin hiç öyle sabit bir organizasyonu temsil etmediğini ve kaygan bir zeminde hareket edip durduğunu gösteren bir dizi kanıt gösterilebilir. O toplumların insanları belli bir sosyal

statüye kabul edilme töreninin ya da yeni bir sosyal pozisyonu işgal etmelerinin ardından, kendilerini adı değişik başka bir kişi olarak algılayıp yaşamış ve toplumun öteki üyelerince bu yeni ve değişik kimlikle algılanmış olmalıdırlar. Bu insanlar gerek kendi algılarında gerekse ötekilerin algılayışlarında kendi babaları ile özdeş tutulabilmiş ya da bir hayvana dönüştükleri ya da hatta aynı anda iki ayrı yerde birden bulunabildiklerine inanılabilmiştir.

Kendilerinden önceki çağlardan uzanagelmiş bir bilgi birikme sürecinin mirasçılığını yapmadan, olup biten olayların, değişimlerin o olağanüstü geniş ve yaygın bütünü içinde, kendisiyle aynılığını ve kurallılıkları algılamak son derece güçtür. Önlerinde bu tür kurallılıkların ve tekrarlanan aynılıkların, geniş bir bilgi hâzinesi olmadan, bugün artık büyük ölçüde hepimize olağan gelen, ama hem “nesnelerin” hem de bizzat insanın kendisinin boyun eğdiği tekrarlanan kurallılıkların ve bu değişimleri içinde hep kendisiyle aynı kalan bir kimliğin, bir özdeşliğin oluşturulması imkânsız olur; oldukça üst düzeyde güvenilir bir bilgi anlamına gelen “hayat”, “doğa” ya da “akıl” gibi çok yüksek bir sentez düzeyinin ürünü olan kavramlara ulaşmak da söz konusu olamazdı. Kendisinden önceki bir bilgi geleneğinin mirasını devralmamış bir insan topluluğunun, kendi gücüyle, bugün “Güneş”, “Ay” dediğimiz küçülen, büyüyen, değişen büyük gök cisimlerinin, hemen hemen periyodik aralıklarla gökte yitip tekrar göründüklerini, bu görüntüleri sunan iki cismin özdeş olduklarını tespit etmeleri mümkün müydü? Tek bir kuşağın ömür aralığı içinde, bu türden düzenlilikleri kavramaları söz konusu olabilir miydi? Ve deyiş yerindeyse, göz açıp kapayıncaya kadar, gerçekliği, canlı cansız ya da taş, bitki, hayvan, insan gibi sınıflandırmalar içinde toplayabilirler miydi? Ya da birtakım olay öbekleri arasında bunların uydukları kuralların ve sürekliliklerin sınıflandırıcı özelliklerini öğreten iyi kötü bir bilgi birikimini hazır bulmadan, gökteki cisimlerin hareketlerinin ve değişimlerinin kurduğu türden belli bir sürekliliği, kendi sosyal faaliyetlerinin sürelerini ölçme ve belirleme

ölçüsü olarak kullanmak insanların aklına gelir miydi?

Bir kez daha insanların ömür boyu geçirdikleri değişimlere rağmen kendileri olarak kalmalarını ve temsil ettikleri sürekliliği nasıl algıladıklarını izleyelim. Bizimki gibi toplumlarda bir insanın ömür çizgisi, kılı kırk yaran bir kesinlikle ölçülüp belirlenir. “Ben on iki yaşındayım”, “Sen on yaşında” dememizi sağlayan kesin bir sosyal yaş takvimini herkes erken yaşlardan itibaren bireysel bilgi dağarcığına katar ve hem kendi hakkındaki hem de öteki hakkındaki imajının önemli bir öğesi olarak benimser. Gene de zamanı ölçen ve değerlendiren sayıların birbirleriyle kurdukları ilişkiler, öyle bir başlarına kendi alanlarında kalarak farklı niteliklerin iletilmesi işlevine hizmet edemezler; zamanı, tarihi belirten sayılar, insanların bilinen biyolojik, psikolojik ve sosyal farklılıklarını ve değişimlerini belirten, iletilebilir sembolik kısaltmalar olarak kullanılmalarıyla anlam ve önem kazanırlar. Ayrıca uzun bir bilgi birikimi süreci içinde, bu zaman göstergesinin ilintilendiği biyolojik ve *sosyal süreçlerin,* tek bir yönde ilerledikleri ve tersinmez oldukları bilgisi de yerleşip yaygınlaşmıştır. Bu nedenle de, bizzat bu *zaman göstergesi,* sık sık, tersinmez bir sürecin zorlayıcı, kısıtlayıcı gücünü temsil eder gibi görünmektedir. Kimileyin, “yitip giden yıllardan”, “zamanın geçip gittiğinden” söz eder dururuz; aslında dışımızda bir süreç değildir geçip giden; bizzat kendi biyolojik yaşlanmamızdır kastettiğimiz; yaşlanmamızın ilerleyen, tersinmez süreci. İnsanlığın sosyal semboller evreninde sıklıkla rastlandığı gibi, günlük dilde, yüksek bir sentezleme düzeyinin ürünü olan semboller, nesneleşip somutlaşır; kendilerine özgü bir varlığa, bir hayata kavuşurlar. Sembollerin bu hipostatik, yani asli bir şey gibi kullanılma alışkanlığına en başta zaman kavramı alanında, ama özellikle de yaşlanmayla ilgili kavramlarda, başta günlük dilde bol rastlanmaktadır. (“Yıllar geçiyor, sen ne dersen de”- ç.n) Bir insanın yaşını, yaşadığı yılların sayısını veren sayılar silsilesi de aynı şekilde, biyolojik, sosyal ve kişisel anlamlarla beslenmekte, bu anlamları yüklenen sayılar, bir insanın kendi kimliği ve sürekliliğiyle ilgili duygusunu

zaman içinde ve ömür boyu belirleyip durmaktadırlar.

“24”, “62” gibi yaşı belirten sembollerin, yılların bir daha geri gelmeyeceği duygusunu daha da artırmalarının sebebi, bu rakamların tarihin akışını gösteren bir çağ çizelgesi ile kurdukları bağda aranmalıdır. Kaldı ki, yılı gösteren takvim de, sürüp giden, tersinmez bir sürece, kuşakların bayrak yarışıp işaret ettiği ölçüde, geri dönülmezlik duygusu iyice yoğunlaşır. Bireysel bir hayatın değişimlerini içeren bir ömür ve bir ömrün süresini ölçen gösterge ya da çizelgeler bir dönemin sosyal değişimlerinin süreleriyle ve bu değişmeleri belirten göstergelerle karşılaştırıldığında, olağanüstü kısadırlar. Sözgelimi, adı bir çağa, bir döneme damgasını basan bir büyüğün, bir kahramanın (İ.Ö. harfleriyle sembolize edilen tarihsel dönem örneğinde olduğu gibi) öncesi ve sonrasını kapsayan dönemler ya da hatta “Dünyanın başlangıcından bu yana”, tanımıyla belirtilen zaman süreleri yanında, bireysel ömür devede kulak kalır. Öte yandan “1989”, “1999”, “2009” ya da “2019” gibi sayılarda ifadesini bulan, dönem göstergelerimizle ölçtüğümüz toplumsal süreç, hep sürüp gidecek, ileriye doğru akacakmış izlenimi verir. Oysa bu süreklilik, o sosyal süreç ilerlemeye devam ettiği ve anımsandığı ölçüde söz konusudur. Demek ki zaman göstergeleri, somut süreçlere yansıyıp onları algılayış ve yaşayış duygumuzu belirlerken, bu biyolojik, fiziksel, sosyal süreçler ile zamanı gösteren semboller arasında ilişkiler kurup birini ötekinin yerine koyar dururuz. İnsan ömrü dediğimiz kendi aralarında eklemlenerek sosyal bütünü oluşturan ve bir zaman ölçeriyle tespit edilen bireysel süreçler, eninde sonunda bir noktada kesintiye uğrarlar. Ortalama yüz yıldan daha az olan bir insan ömrü ile binlerce yıla yayılabilen bir sosyal dönem, hatta doğabilimin her gün bir yanını gün ışığına çıkarttığı biyolojik ve kozmik evrimin devasa uzunluğuyla bir insan ömrünün uzunluğu arasındaki korkunç zıtlık “yılların uçup gittiği”, zamanın boşa gittiği, yitirildiği duygusunu güçlendirir.

Böyle bir durumu bizim nasıl yaşadığımızı, bizim gibi sürekli bir bilgi akışı mirasına sahip olmayan, dolayısıyla da çağ, dönem, yaş

göstergelerinden mahrum oldukları gibi, olayların zamanını belirleyici özel aygıtlardan ve yollardan da yoksun o sıfır noktasındaki varsayımsal topluluğun, nasıl yaşadığıyla karşılaştırsak ne görürüz? Bizden çok farklı bir durumda olan bu insanların, ne kendilerini ne de topluluğun öteki üyelerini bugün bildiğimiz, tanıdığımız şekilde algılayıp yaşamayacakları kesindir. Örneğin bu kurmaca *tabula rasa* topluluğunun, ormandan çıkalı çok olmamış bu insan topluluğunun yaşlarını belirleyebilecekleri bir gösterge ya da hatta bir zaman göstergesi oluşturmaya koyulabileceklerini düşünmek mümkün mü? Böyle bir zaman göstericisi yapmaya hangi neden itecektir ki onları? Akıllarına nereden gelecektir bu? Gök cisimlerinin düzenli, kurallı hareketlerini, kendi bedenlerinin değişimlerini ve uyduğu kuralları tespite yarayan göstericiler ya da iyi kötü kabul görmüş ve güvenilir bilgiler olmadan, bu insanların, kendi benliklerini, hep aynı kişi olduklarını algılayamayacaklarını ve genel deneyimleri yaşayışlarının bizlerden açıkça farklı olduğunu söylememiz gerekmez mi? İnsanların kendilerine yönelik imajları, kim ve ne oldukları, kısacası, kendileri hakkındaki yaşayış ve duyumsayış biçimleri, bugün oldukça yaygın anlayışın aksine, ne sahip oldukları bilgi birikiminden bağımsızdır ne de kendi dışlarındaki dünyayı yaşayış ve algılayışlarından yalıtılabilir. Bu imaj, insanın sosyal ve semboller dünyasının bütünleyici bir parçasını oluşturur ve bunlarla birlikte değişip durur. İnsanın benliği, kimliği anlamındaki imajı, bilgilerin, genel bilme düzeyinin gelişmesiyle birlikte dönüşüp durur. Bu bilgi süreci ise, olaylar arasındaki bağlantılardan tümüyle habersiz diye varsaydığımız insanlık durumundan bilgisizliğin gitgide azalmasına, insanların buldukları ve geliştirdikleri ve bağıntıları ifadeye yarayan sembollerin, gerçeklikle gitgide daha çok örtüşmesine doğru yol almaktadır.

13

“Zaman”, olayların kesintisiz akışının belli yanlarıyla ilintilidir ve insanlar bu akışın göbeğinde yer aldıkları gibi, bizzat bu sürekli akışın parçasıdırlar. Bu sürekli olay akışının zamanı ilgilendiren yanlarına, “ne zaman” sorusuyla ilintili yanlar da diyebiliriz. (Sorunun bütününü kapsamış olmasak da.) Her şey duracak olsa, artık “zaman”dan söz edemeyiz. Bunu anlamak kolay, oysa değişimlerin tek bir sıra halinde birbirini izlediği bir evrende de “zaman”dan söz etmenin imkânsız olduğunu anlamak, biraz daha zor olabilir. Böyle tek çizgili, tek sekanslı bir evrende yaşasaydık, bir şeyin *“ne zaman”* başladığını ne bilebilir ne de zaten sorabilirdik. Çünkü, *“ne zaman"* sorusu, olayların sürekli akışının oluşturduğu bir devamlılık içinde bir olayın ya da olayların, bu bütün içindeki başlangıcını ve sonunu gösteren, belli bir zaman aralığını ötekilerden ayırt eden, ya da “süre” dediğimiz özelliklerine bakarak iki ya da daha fazla olayı birbiriyle zamansal uzunlukları bakımından karşılaştırmaya yarayan sabit noktalar bulmak demektir. Bütün bunlar zamanı belirtebilmenin çeşitli yollarıdır. Tek kulvarlı, değişimlerin tek bir sekansta toplandığı bir evrende, bunu yapamazdık. Böyle bir evrende her şey birbiri ardında tek bir hat üzerinde meydana gelip sona erer; aynı anda iki ayrı değişim süreci gerçekleşemeyeceğinden, bunları karşılaştırmamız da söz konusu olamazdı. Değişimlerin izlediği tek kulvarlı, tek sekanslı silsilenin içinde iki ayrı zaman aralığı, birbirlerinden ya önce ya sonra gelirler, ama hiçbir şekilde bir arada, birlikte var olamaz, kıyaslanamaz, karşılaştırılamaz. Oysa bizim zaman göstericileri ile yaptığımız şey şudur: Bir başka düzlemden aldığımız sekansın, yani zaman aralığının yardımı ile belli bir sekansın, yani zaman diliminin içine, başlangıç ve son adını verdiğimiz nirengi noktaları yerleştiririz. Örneğin, “Saat sekizde başlayıp onda bitireceğiz” deriz. Ya da, o sürekli akışın içindeki dilimleri, öteki deyişle belli bir olayın başlangıcından son buluşuna kadar geçen zaman aralığını, kapsayıcı akışın bütünü içinde

belirlemek için onu bir başka süre ile kıyaslarız. İnsanlar “iki saat çalışıyoruz” diyebilmek için, sürekli değişimlerin gerçekleştiği başka hatlar bulmuşlar, sonraları da kendileri bu işlevdeki saatleri bulup geliştirmişlerdir ve bunları gerek kendileri gerekse de ürünleri olan toplumlarının zaman belirtme ihtiyacında kullanmışlardır. Başlangıçta, doğa olayları dediğimiz hareket ve süreçlerin süreklilik gösteren, tekrarlanan dilimlerini kullanmışlar, ardından insan yapımı mekanik aygıtlardan yararlanmış, bu aygıtların durmadan yer değiştiren konumları sayesinde, kendi varlıklarının biyolojik, sosyal ve kişisel süreçlerinin peş peşelikleri içinde, kendi konumlarını belirleme yoluna gitmişlerdir. İnsanlar, başka değişimlerin sürelerini, mutlak olamayan başlangıç ve bitiş noktalarını sabitlemek için kullanmayı, böylelikle de bizzat kendilerinin oluşturdukları o sürekli değişimlerin silsilesi içinde, eşit süreli zaman aralıklarını karşılaştırıp belirlemeyi öğrenemedikleri sürece, örneğin kaç yaşında olduklarını bilememişlerdi ve zaten de bilmelerine imkân yoktu; ayrıca da herhangi periyodik bir sosyal faaliyetin başlangıç noktasını tespit etme bakımından da, ellerinde kendi duygularından, hissetme güçlerinden başka bir şey bulunmamaktaydı.

Demek ki zaman belirlemek, insanların, sürekli değişimlerin oluşturduğu sürelerden en az ikisini birbiri ile ilişkilendirme, bunlardan birini öteki için zaman ölçüsü olarak kullanma yeteneğine dayanır. Hiç de kolay olmayan bir zihinsel sentez faaliyetinin önemli bir başarısıdır bu. Çünkü ölçü birimi ya da karşılaştırma süresi olarak aldığımız değişim dilimi, karşılaştırmayı yaptığımız, yani süresini ölçtüğümüz dilimden özü gereği bambaşka bir düzleme ait olabilir. Örneğin gök cisimlerinin sürekli olarak değişen konumları, insanların birbirleri ile kurdukları ilişkilerin biçimlerinden ilkece farklı, bambaşka tarzdadırlar. İnsanlar gene de yüzyıllar içinde, Ay’ın Güneş’in periyodik hareketlerini, sosyal hayatın faaliyet ve ilişkilerinde zaman belirtici bir birim olarak kullanmayı şu ya da bu şekilde becerebilmişlerdir. Böyle iki bambaşka düzleme ait değişim diliminin birbiriyle ilişkilendirilmesi, bu düzlemler arasında hangi spesifik

ortak özelliklerin bulunmasını şart koşmaktadır? Ya da saatlerimizi alalım: Saat, özünde durmadan hareket halinde olan minik bir makinedir ve değişimlerin kesintisiz ardardalığını, kadranın üzerindeki sayı sembollerinin konumuna yansıtır. Bu haliyle, saatleri kendi sosyal faaliyetlerinin tasnifinde ya da koordine edilmesinde bir ölçüt olarak kullanan insanların, sosyal ve kişisel hayatlarındaki değişimlerle çok az bir benzerlik gösterirler. Saat yapısı içinde kendini gösteren değişimlerin silsilesi, insanların sosyal ve kişisel alandaki değişim ve dönüşümleriyle ne türden bir ilişki kurabilmiştir? Tarz ve biçimleri farklı bu değişim sekanslarının ortak yanı nedir? Bu sorunun cevabı şaşırtıcı ölçüde basittir. Bu her iki düzlemin temsilcisi de, (hem saat hem insan) az çok düzenli, kurallı bir sekanslar düzeni oluşturup sürekli olarak değişip dururlar. (Bu kurallı düzenlilik içindeki değişimin durduğu yerde ve anda artık saate saat demeyiz, ama insan da insan olma özelliğini kaybeder.) Öyleyse “zaman” kavramı, sürekli değişimlere ait dilimlerin, karşılaştırılabilir yanlarının olmasına dayanır ve bunların özünde farklı nitelikleri bu ilişkiyi değiştirmez.

“Zaman” dediğimiz şey, en başta, belli bir insan topluluğuna, giderek insanlığa, değişimlerin oluşturduğu sürekliliğin içinde söz konusu insan topluluğunca benimsenmiş nirengi noktaları koyma ya da böyle bir değişimler akışı içindeki belli bir evreyi, başka bir değişimler silsilesi içinden alınmış bir evre ile karşılaştırma imkânı veren bir ilintileme çerçevesidir. Zaman kavramının, değişimlerin oluşturduğu çok çeşitli silsilelere uygulanabilme nedeni budur. Güneş’in Dünya etrafındaki görünürdeki dönüşü, bir Güneş yılı biçiminde standartlaştırılabilmekte ve bu standart birim, başka kozmik hareketlere, insan hayatına ya da devletlerin gelişim süreçlerine kıyas ölçüsü olarak uygulanabilmektedir. Belki bir kez daha “zaman” sözcüğünün eylem halini, bir insan faaliyeti olan senkronize etme faaliyetini düşünmek burada söylenenleri anlamamızı kolaylaştırabilir. Bir at yarışının, bir kimyasal tepkimenin, bir ziyaretin ya da bir savaşın oluşturduğu sürelerin içindeki konumları ya da

sekansları belirlemek mümkündür. Kısacası, evrenin bütün düzlemlerindeki olayları birbirleriyle senkronize edebiliriz; bunlar ister fiziksel düzlemdeki, ister biyolojik, isterse de sosyal ya da kişisel düzlemdeki olaylar olsun fark etmez. Zamanın -spesifik özellikleri ne olursa olsun- art ardalık gösteren her türlü sekansa ilişkin görülebileceğini söylemek bu anlama gelir. Ancak, hangi düzlemin sekansı söz konusu olursa olsun, elinizde sosyal uzlaşımla standartlaştırılmış belli bir süre biriminin bulunması ve bunun bu değişik düzlemlerdeki olayların akışına uygulanması şarttır. Birim olarak standartlaştırılmış sürenin fiziksel ya da tarihsel-sosyal nitelikte olması fark etmez. Dolayısıyla da zamanın incelenmesi sırasında “doğa” ile “tarih” ya da “kültür” arasında sınırlar çeken kavramsal bir ayrımın geçersiz olması, daha doğrusu artık dayanaklarım yitirmiş olması, zamanın belirlenmesi faaliyetinin burada altını çizdiğimiz düzlem farkı tanımayan bir enstrüman olma özelliğinden ileri gelmektedir. Standardı hangi düzlemden seçmiş olursak olalım, seçilen birim artık salt araçsal niteliğe bürünmekte, kendi düzleminin özelliklerinden arınmaktadır. Burada geçersizliğini göstermeye çalıştığımız yanlış kavramsal ayrımların doğa, tarih gibi alanlar arasında ne derece kesin sınırlar çizdiği, çağlara özgü bir durumdur, dolayısıyla aşılabilir niteliktedir.

Zaman sorunları ile uğraşırken işi yokuşa süren güçlüklerden biri de “zamana”, zaman kavramının sembolik yoldan temsil ettiği değişim süreçlerinin özelliklerini atfetme biçimindeki yaygın eğilimdir. Hayatımızın sürekli değişimlerine ya da toplumsal dönüşümlere işaret etmek isterken “zaman geçiyor” deme alışkanlığımız vardır. Somut değişimleri kastedecekken, bizzat zamanın ilerlediğini ifade edişimiz, zamanın fetiş karakteriyle bağlantılıdır. Zaman kavramının kendine özgü bir fetiş karakteri taşımasının nedeni, bir organizasyon yapısını temsil eden insan topluluklarının gözlemledikleri değişimlerin oluşturduğu süreklilikler arasında ya da sadece bu sürekliliklerin içindeki dilimler arasında, belli amaçlarla -kendi ömürlerinin oluşturduğu değişimler dizisini işin içine katarak ya da katmayarak- kurdukları oldukça yüksek bir sentez düzeyindeki araçsal bağlantıları temsil etmesidir. Zaman kavramı, belli bir toplumsal çerçeveyi oluşturan insanların, sürekli ‘değişimler arasında kurdukları bağlantıları içermekle kalmaz, aynı şekilde belli bir olayın geçiş süresine göre, o olaydan “önce” ve “sonra” olanı ya da olacak olanı da kapsar.

Zaman ve zaman belirleme sorununun çözümünde kullanılabilecek anahtarlardan biri, insanların, olayların sürekli akışı içinde, “daha önce” ve “daha sonra” olanı “geçmişte” ve “ileride” olanı birlikte düşünüp göz önünde tutabilme biçimindeki özgül yeteneğidir. Bir arada, aynı zamanda olmayanı, aynı anda olup bitiyormuş gibi bir araya getirmek biçimindeki tasarlama ediminde bellek tayin edici bir rol oynar. İnsanların sentez yeteneğine böylesine önemli bir rol atfederken, özellikle işaret ettiğim şey, insanların, gerçeklikte şimdi ve burada olmayan bir şeyi, gerçeklikte şimdi ve burada olan şeyle, tasarımlarında birbirine bağlayabilirle yeteneğidir. Kuşkusuz bu yetenek, insanın sentezleme yeteneğinin tezahürlerinden sadece *biridir,* ama bütün zaman belirleme biçimlerinin hepsinde tayin edici bir rol oynar. Daha iyi anlatabilmek için şöyle de

söyleyebiliriz. Aynı anda daha önce saatin iki olduğunu ve daha sonra da altı olacağını düşünmeden, “şu anda saat dört”, demenin hiçbir anlamı yoktur. “Daha önce” ve “daha sonra” gibi kavramlar, insanın aynı zamanda gerçekleşmeyen ve insanlarca da aynı anda gerçekleşiyormuş gibi yaşanıp algılanmayan olayları birlikte tasarlayabilme ve yaşayabilme yeteneğinin tezahürleridirler.

Burada, zaman sorununun, ne kadar karmaşık olduğunu gösteren bazı yanlarına biraz daha yakından bakmış oluyoruz. İlk bakışta zaman kavramının tek bir kalıptan çıkmış, nispeten basit bir şeyle ilintili olduğu, bu kavramın alanına giren olgular birkaç cümle ile anlatılabilirmiş izlenimi uyanabilmektedir. Oysa gördüğümüz gibi bu kavram, az çok belli bir düzene girmiş ve sabit insan öbeklerinin belli amaçlarla çeşitli değişim dizilerini ilintilendirmeleri anlamına gelmektedir ve bu ilintileme, değişim dizilerinin kendi içinde, iki değişim dizisi arasında olabileceği gibi, kendisi de bir değişim dizisi olan insanı kapsayacak biçimde de olabilir.

Şimdiye kadar olayların peş peşe kesintisiz akışını bir süreklilik bütünlüğü olarak sembollerle temsil eden, temsil ettikleri bu süreleri, uzun ya da kısa sekansları hep bir olaylar akışının art ar- dalığı içinde gören sentezlerden söz ettik. Bu sentezi, birbirlerini izleyen olayların kurdukları kendilerine özgü yapının mantığını oluşturan bir bağlantılandırma olarak da anlayabiliriz. Buna karşılık bu sentez tarzında, sentezi yapan insanın rolü içerilmez, yani birbirini izleyen olayları sosyal sembollerle temsil eden insanın, aynı anda bunun farkında olması gibi bir ilişki bu sembolleştirmeye yansımaz.

Oysa sık kullanılan bazı başka zaman kavramlarının oluşturduğu başka tip bir sembolleştirme vardır ve bu kavramların anlamları, insanın olanı ve olacağı bir arada düşünüp sentezleme yeteneğini de kapsamaktadır. Burada “geçmiş”, “şimdi” ve “gelecek” gibi kavramları kastediyorum. Bu kavramların anlamları ve işlevleri günümüze kadar pek iyi anlaşılamamıştır, çünkü “yıl”, “ay” ya da “saat” gibi zaman kavramları ile “geçmiş”, “şimdi” ve “gelecek” gibi kavramlar arasındaki farkları ve

ilişkileri açık seçik belirleme yolunda henüz girişimde bulunulmamıştır. “Yıl”, “ay”, “saat” gibi kavramlar, olayların dilim dilim, sekanslar halindeki akışının oluşturduğu zamansal yapıya yollama yaparlarken, “geçmiş”, “şimdi” ve “gelecek” gibi kavramlar insanın belli bir yeteneğini de (sekansların akışını ve bu akışın kurduğu zamansal yapıyı gören insanları da) birimlerin kurucusu olarak anlamlarının yörüngesi içine alır. “Geçmiş,” “şimdi” ve “gelecek” kavramlarının insan zekâsı karşısına koydukları bilmece, bunların, peş peşe akıp giden olayların zaman yapısı ile kurdukları yer değiştirtici, kaygan ilişkidir. Bugünün geleceği, yarının şimdisidir ve bugünün şimdisi, yarının geçmişidir. Aslında bilmecenin çözümü oldukça basittir; yeter ki -insanların hangi yaşantı tarzını incelersek inceleyelim- karşımıza çıkan özgül ilintileme tarzını ve bu tarzın sembollerle temsil edilebilmesi için ne türden bir kategorik aygıta ihtiyaç olduğunu düşünebilelim. “Geçmiş”, “şimdi” ve “gelecek” gibi kavramlar, bu tarzda sembolik temsillere ihtiyaç duyan kavram tipine girer. Bir dönemler göstergesinin, bir çağ takviminin 1605, 1606, 1607 gibi birbirini izleyen rakamlarıyla sembolleştirebileceğimiz değişimler silsilesine göre, “geçmişin”, “şimdinin” ve “geleceğin” anlamı durmadan yer değiştiriyorsa, bunun nedeni, bu kavramlarla ilişki kuran insanların bizzat değişimler ve dönüşümler içinde olmaları ve bu kavramların insanları ve onların deneyimlerini de işin içine katmasıdır. “Geçmişin”, “şimdinin” ve “geleceğin” ne olduğu, belli bir “anda” yaşayan kuşağa bakar. Bu üç düzlem, kuşakların bayrak yarışıyla birlikte sürekli yer değişir ve elbette anlamları da değişip durur. Bu üç kavram içinde de, tıpkı “yıl”, “ay”, “gün” gibi sıralayıcı daha basit zaman kavramlarında olduğu gibi, insanların sentez yapma yeteneği kendini ele verir, ama bu ikinci durumda, eşzamanda geçmeyen olayları eşzamanda gerçekleşiyormuş gibi yaşamaktır söz konusu olan. “Yıl”, “ay” ve “saat” gibi kavramlar ise, gene insanın sentez yeteneğine dayanmakla birlikte, insanların bu ikinci tarz sentez yeteneğinin kendisi onların anlamlarına yansımaz. Bu kavramlar sadece, farklı süresel uzunluktaki olaylar silsilesinin bu süresel niteliğini temsil eder. “Geçmiş”, “şimdi” ve “gelecek”

kavramları ise olayları yaşayan bir kişinin ya da insan öbeklerinin değişimlerin sıralanışıyla kurdukları müdahale edici ilişkinin ifadesidir; Akıp giden olaylar silsilesi içindeki belli bir uğrak, belli bir an, ancak onu yaşayan, algılayan insanın kendisiyle kurduğu ilişki sayesinde, “geçmiş” ya da “gelecek” karakterine bürünmüş öteki anlara göre, “şimdi” karakteri taşıyabilir. Bu üç ifade, kişilerce yaşanan -onların bu yöndeki sentez yeteneğini içeren- zaman birimleri sembolleri olarak “yıl”, “gün” ya da “sebep sonuç” kavramlarında olduğu gibi, bir yandan bir ardıllık durumunu dile getirmekle kalmayıp, “geçmişin”, “şimdinin” ve “geleceğin” insan deneyiminde, onun yaşantısında senkronize biçimde kendini göstermesini de sağlar. “Geçmişin”, “şimdinin” ve “geleceğin”, üç ayrı sözcük olmalarına rağmen tek bir kavram oluşturduklarını söylemek mümkündür.

Uzun dönemler boyunca, tek bir sekansın içindeki somut olayların, dolayısıyla da bu sekansla ilişkili birimlerin, örneğin ayların,haftaların, saatlerin ya da yüzyılları gösteren zaman cetvellerindeki yılların, kısacası “şimdi” kavramını kullanarak ifade ettiğimiz olayların ve birimlerin hiçbir an sabit olmayışı, aslında hiç kalıcı olmayışı ve şimdi ile gelecek arasındaki ayırıcı çizginin de durmadan yer değiştiriyor olması, insanların kafalarını karıştıragelmiştir. Deneyimlerle ilintili bu üç zaman biriminin görünürdeki paradoksuna daha ilkçağda dikkat çekilmişti. Censorinus önce “mutlak zaman” üzerinde durduktan sonra, geçmişi, şimdiyi ve geleceği şöyle tanımlar.

> Mutlak zaman ölçülemez, başlangıcı ve sonu yoktur: Hep var olan bir şeydir ve hep var olan bir şey olacaktır ve herhangi bir insana başka bir insana olduğundan daha fazla bağlı değildir. Mutlak zaman üç zamana bölünür: Geçmişe, şimdiye ve geleceğe. Bunlardan geçmişin başlangıcı, geleceğin ise sonu yoktur. Oysa ortada bulunan ‘şimdi’, öylesine kısa ve kavranmaz, ele avuca gelmez haldedir ki, bir uzunluğa sahip olmadığı gibi, geçmiş ile geleceğin bağlantısından öteye bir

> şey olmadığı izlenimi vermektedir ve ayrıca öylesine kaygan, kararsızdır ki, hiçbir zaman aynı yerde bulunmaz ve içinden geçtiği her şeyi geçmişten alıp geleceğe ilave eder.*

**Censorinus, De Dei Natali xvı, 3 f (Friedrich Hultsch, Leipzig 1867 baskısı).*

Bilmecenin Censorinus tarafından formüle ediliş biçimi biraz tuhaf olmakla birlikte, bu üç düzlemin oluşturduğu sorunları anlamamızı güçleştiren sebebi fark etmemizi sağlamaktadır. Censorinus "geçmiş", "şimdi" ve "gelecek" birimlerini, "zaman ve mekân içindeki" üç ayrı nesneyi temsil ediyormuş gibi ele almaktadır neredeyse. Censorinus bu üç birime, bugün de sık sık yapıldığı gibi, bağıntıları fiziksel düzlemde temsil eden, ama aynı bağıntıları insanların onları yaşayışı, yani deneyim düzlemindeki durumlarını göz önünde tutmayan kategorik anlamda yaklaşmaktadır.

Doğasında sentezleme yeteneği olan insanların yaşantılarını ve deneyimlerini anlamına yansıtan "geçmiş", "şimdi" ve "gelecek" tipindeki zaman kavramlarını; "eskiden", "önceden", "sonradan", "daha sonra" gibi kavramlarla karşılaştırdığımızda, birincilerin karakteristik özelliklerini belki daha iyi anlayabiliriz. "Eskiden", "daha önceleri" gibi kavramlar ile "sonra", "sonradan", "daha sonra", "ileride" gibi kavramlar birinci gruptaki "geçmiş", "şimdi", "gelecek" kavramlarının uygulandıkları sekanslara uygulanabilir. Ancak "daha önce", "daha sonra" kavramları, -Einstein'ın da ilgi gösterdiği- zaman belirleme girişiminden farklı olarak, bir başka olay grubuyla karşılaştırmaya dayanmaz. Eskiden, daha önce olmuş şey, daha sonraki şeye göre hep öyle kalacaktır. Buna karşılık "şimdi" kavramı, ister doğayı ister toplumu, isterse de bireyleri ilgilendirsin, belli bir dönemde yaşayan bir insan topluluğunun, sürekli olaylar silsilesini, bizzat kendilerinin de boyun eğdiği değişim ve dönüşümlerle ilintilendirerek zamanı belirlemesi anlamına gelir. Bu değişimlere ve dönüşümlere bağlı olarak, böyle bir insan öbeği ya da hatta her bir insan, burada ve şimdi yaptıklarını, doğrudan hissedip yaşadıklarını, "şimdi"

olarak belirleyip, hem geçip gitmiş ve artık sadece belleklerde, anılarda yaşayan hem de belki günün birinde yaşayacakları ve maruz kalacakları olaylardan, yani hem geçmişten hem de gelecekten ayırt eder. İnsanların ancak kendi yaşadıkları dönem içinde kullanabilecekleri ve bizzat onların değişimlerini de kapsayan bu üç zaman kavramının karakteristik bir özelliği de ancak üçünün bir arada belirgin bir anlam taşımasıdır.

Bir kerelik ya da tekrarlanan fiziksel olayların kurdukları, ilerleyen olaylar akışını göz önünde tutup “eskiden”, “önce”, “önceleri” ve “sonradan”, “sonra”, “ileride” gibi kavramları, “şu anda” “bugün” ya da “geçmiş”, “şimdi”, “gelecek” kavramlarıyla karşılaştıralım. Birinci tipteki zaman kavramları, aynı sekans içindeki çeşitli pozisyonların bir ilintilenmesini temsil ederler. İşin içine girebilecek bütün muhtemel insanlar için tek ve aynı sekans söz konusudur.* Oysa, “şu anda”, “şimdi” kavramlarıyla takdim edilen pozisyonlar, ilgili insan öbeği ya da kişiler değiştikçe, içinde yer aldıkları akışla beraber değişirler. Daha evvel de söylediğimiz gibi, sürekli akış içindeki olayları, geçmişteki, o andaki ya da gelecekteki olayları algılayıp yaşayan insanlar değiştikleri ya da yer-

* Burada, üzerinde çok fazla duramasam bile, şöyle bir değinmek istediğim çok ilginç bir mesele çıkıyor ortaya, Newton’un “mutlak", evrenin her köşesinde aynı olan “zamanı”na karşı çıkan Einstein’ın zamanın (ya da zaman belirlemenin) alınacak referans noktalarına göre değişebileceği teorisi, belli bir zaman türü anlayışına dayanmaktadır. Burada da fiziğin hâkim geleneği doğrultusunda, “zaman” bir tür yasa karakteri taşır; yani değişen, dönüşen her şeyin arkasında *kendisiyle aynı kalan kurallılık gibi anlaşılır. Bu anlamda bir soyutlama, ölçülebilen her şeyin, değişen her şeyin bu özelliklerinden soyutlama yoluyla çıkarılmış, arkadaki genel yasadır. Zaman diye ölçtüğümüz süreçler, bu anlamda, bu en arkadaki değişmez yasanın sonsuz tekrarlanabilen özel dışavurumlarıdır. Demek ki görecelik teorisi de tersinmez şekilde akıp giden süreçlerin soyutlanması yoluyla elde edilmiş bir teoridir ve dönerek bu süreçlere uygulanma iddiası taşır.*

Şimdi tersinmez şekilde evrende ileriye doğru akan süreçleri bu teorik çerçeve içine yerleştirmek istersek, bu kez de değişik türden zaman belirleme sorunlarıyla karşı karşıya kalırız. Bir olay akışının "önceki" ve "sonraki" basamaklarını birbirine bağlama sorunu buna bir örnektir. Soru şu: Bildiğimiz gibi evrende, bir güneş-yıldız yaşlandıkça önce "beyaz dev" tabir edilen evreden "kırmızı cüce" denilen aşamaya doğru yol alır. (Yerleşik literatürde bizde "beyaz cüce", "kırmızı dev" diye geçiyor; metnin İngilizcesi de "beyaz dev"/White Gigant şeklinde-ç.n.) Karşımızda sürekli bir değişimler dizisi bulunmaktadır kısacası; şimdi böyle bir sürecin "önceki" ve "sonraki" evrelerini belirlemeye kalktığımızda, buradaki soru, zaman belirleme sonuçlarının alınacak evrensel referans noktalarına göre değişip değişmeyeceği sorusudur. Yani belli bir referans noktasına göre, "önceki" aşama ile "sonraki" aşamanın yer değiştirip değiştirmeyeceği sorusu. Argümanın mantığına kapılıp, uzayın bambaşka yerindeki ve referans noktasındaki bir gözlemciye göre, "sonraki" aşamanın "önceki" olabileceğini ve bu varsayımsal gözlemciye göre, bizim buradan, güneşlerden birinin ölümü anlamındaki galaktik bir yolun sonunu ya da yıldız evriminin ilerki bir aşamasını, ters yüz etmemiz, sonrayı önce olarak ya da önceyi sonraki bir aşama olarak görmemiz mümkün mü? Evrensel sıralılık modelinin teorik dayanaklarına göre, böyle bir ters çevirme alabildiğine imkânsız görünüyor; aynı şekilde evrenin herhangi bir yerindeki varsayımsal bir gözlemciye göre memelilerin sürüngenlerin ataları, bunların da balıkların ataları olmasının imkânsızlığı gibi.

Şimdilik, bu tür sıralı süreçlerin basamaklarının, dolayısıyla da bu basamakların "önceki" "sonraki" zaman dilimleri olarak belirlemelerinin, referans noktasından etkilenmediklerini ve referansın konumundan bağımsız olduklarını söylemek mümkün. (Her ne kadar günümüzde art arda olaylar silsilesini açıklamak için bugün başvurduğumuz teorik çerçevenin "ilerki" bir basamakta uygun olmadığının ortaya çıkma olasılığı bulunsa da.)

Başka deyişle, günün birinde evrendeki evrimin değişen konumlarına bağlı olarak ya da uzaydaki evrimin birimsel parçalan olan galaksilere, yıldızlara bağlı değişimlerle ilintilenerek zamanı gösteren evrim saatleri gerçekleştirmek mümkün olsa, o "mutlak" dediğimiz zamana olabilecek en yakın konuma gelmiş sayılırız. Ama işte bunu söyler söylemez de "mutlak zaman" ifadesinin hiçbir anlam taşımadığını, karşılığı bulunmadığını da kavramakta gecikmeyiz. Burada bir kez daha bir isim sözcük olarak "zaman" sözcüğü bizi yanıltıyor, düşünme tarzımızı aksatıyor. "Zamana", her şeyden bağımsız bir varoluş niteliği atfediyor. Gözlemci evrenin neresinde ve kim olursa olsun, evrensel bir sıralılığın önceki ve sonraki basamaklarının sıralanış özelliklerinin gözlemcinin konumundan etkilenmediğini söyleyerek konuyu burada kapatabiliriz.

lerini birbirlerine bıraktıkları için, bu üç düzlem arasındaki ayırıcı çizgi de kayar durur. İnsanlar doğuşlarından ölümlerine kadar durmadan değişirlerken, toplumlar da kuşakların silsilesi içinde birbirlerinin yerini alıp dururlar. (Ve daha başka türden değişimler de yaşanır.) Olayların, geçmiş, şimdi ve gelecek düzlemlerindeki olaylar karakterine bürünmelerini sağlayan biricik etmen, bunların ilintilendiği insanların o an yaşayanlar olmasıdır. "İleriye doğru birbirini izleyen yılların" oluşturduğu sosyal zaman dilimi, örneğin l'den 2000'e kadar olan yıllar, kozmik ya da biyolojik evrimin büyük dilimleri gibi, bir nirengi noktası olmaksızın, sadece belli insanlarla ilintilenerek yol alırlar; ama bu bağlamda sosyal alandaki zaman dilimleri, öteki deyişle sekanslar, büyük kozmik dilimlerden, insan dışı doğal süreçlerin sekanslarından yine de biraz farklıdırlar. Söz konusu olan insan toplumları olduğu sürece, toplumun süreçsel yapısının insanlarca algılanışı ve yaşanışı, dönerek bu süreçlerin akışını tamamlayıcı, etkileyici bir rol oynar. Dolayısıyla sosyal olayların seyrinin yaşanıp algılanması, böyle bir seyrin akışının bütünleyici bir öğesini oluşturur. Oysa evrenin "doğa" adını verdiğimiz fiziksel düzleminde böyle bir etki söz- konusu değildir.

"Yıl", "ay", ya da "saat" gibi (ya da "eskiden", "daha sonra" vb.) zaman

kavramları ile “geçmiş”, şimdi” ve “gelecek” gibi kavramların o sık sık kafa karıştırıcı ilişkisini aydınlatmaya yönelik çabalar, belki de beklenmedik bir sonuca varmamıza yol açıyor. “Geçmiş”, “şimdi” “gelecek” gibi zaman kavramları, fiziksel olayların “doğa” dediğimiz düzlemine uygulanamazlar; çünkü bu düzlemde olayların birbirleri ile bağlanışı ve ilintilenişi, haklı ya da haksız, mekanik nedensellik ilkesine göre gerçekleştirilir ya da insanlar, fiziğin bu düzlemindeki olayları kendi hayatları ile ilintiledikleri ölçüde, “geçmiş”, “şimdi” ve “gelecek” de, “doğa” olaylarına uygulansalar bile şartlı olarak uygulanmış olur. “Geçmiş”, “şimdi” ve “gelecek” terimlerinin doğanın nedensellik zincirlerinin kendiliğinden hareketine uygulanabilmesi için, doğa nesnelerine ya da süreçlerine antropomorf (insan-biçimsel) dediğimiz, insansı bir kimlik atfedilmesi gerekir ki, bu da artık biraz mecazi anlamda konuşmak demektir; örneğin “Güneş’in geleceğinden” söz ettiğimiz durumlarda olduğu gibi. Yakından baktığımızda, doğa, enerji ile maddenin karşılıklı konumlarına göre gerçekleşen değişim ve dönüşümlerin sürekli bir sekansını oluşturur. Bu enerji- madde dönüşümleri silsilesi içinde Güneş’in helyum dönüşümlerinin, bir olay silsilesi olarak ya da hatta bir birim olarak insan bilincinde öne çıkmasının nedeni, bu oluşumun, insanlar için özel önem taşımasıdır. Doğa nesnelerini ya da cisimlerini yaşantılarına katan insanın bulunmadığı yerde, fiziksel evrenin doğal olaylarını; geçmiş, şimdi ve gelecek düzlemlerine ayırmanın hiçbir anlamı bulunmamaktadır.

İleride tartışacağımız sorunlardan bazılarının anlaşılabilmesi için, değişik tipte zaman kavramlarıyla çalıştığımız gerçeğinin büyük önemine bir kez daha kısaca dikkat çekmekte yarar var. Bir yanda, insanların farkında oldukları, bildikleri değişimlerin sekanslarına göre oluşturdukları zaman kavramları yer alır; ancak bunlar bu kavramların oluşumunda, tek tek insanların bilip algıladıkları, yaşantılaştırdıkları sekanslar olarak karakterize edilmez. Öteki tipe giren kavramlar ise, bu değişim dilimlerinin, sekanslarının insanlarca yaşanışı, algılanışı (ki insanlar da bu değişimlerin bir parçası olabilirler) bu zaman kavramlarının oluşumu içine alınır. Bu iki tür zaman kavramını birbirinden ayırt etmemizi sağlayacak uygun terimler bulmak pek kolay olmasa gerekir. Belki “yapıyla ilintili” zaman kavramları ile “deneyimle ilintili” zaman kavramları gibi bir tanımlama yapabiliriz. Bu her iki tip de öğrenilmiş, sosyal çerçevesi olan bağlantıların ya da sentezlerin sembolik temsilcileridirler. Gelgelelim temsil ettikleri sentez türü farklıdır. “Eskiden”, “önceden”, “önce” ya da “sonradan” “daha sonra”, “ileride” gibi ifadeler, bir dönüşümler sürekliliğinin içindeki konumların, sekans ilişkisi içinde belirlenmesi anlamındaki sentezin terimleridirler. Mekanik sebep-sonuç ilişkisine uygulanabilirler. Buna karşılık, “geçmiş”, “şimdi” ve “gelecek” de, geçmişteki ve gelecekteki olaylara uygulanabilmelerine rağmen, nedensel olmayan bir ilişki biçiminin kavramsal sembolleridirler; olayları yaşamanın belli bir tarzını, kavramsal sentezin içine taşıyan sembollerdir. “Şimdi”, değindiğimiz gibi, doğrudan yaşanabilen düzlemdir. “Geçmiş” hatırlanabilen, “gelecek” ise bilinmeyen, belki olacak olanın düzlemidir. İ.Ö. 1500 ile İ.S. 3000 yıllarını gösteren sayıları düşünelim. Bu sayılar geçmişi ve geleceği temsil etmektedirler. Bu sayıların arasında, “yaşanan an” ya da “şimdi” dediğimiz yıllar yer almaktadır; Ama bu yıllara “şimdi” diyebilmemiz için, bir geçmiş ve bir gelecek yaşantısının ilintisine ihtiyaç vardır. Olayların akışı içinde, kendi başına bu türden kesitler, segmentler bulunmazlar. Geçmiş olan, sıçramasız bir akışla şimdinin düzlemine, o da geleceğe geçer. Gelecek diye yaşadığımız düzlemin, şimdiye ve geçmişe dönüşümü düşünülürse, bu söylediklerimiz açık seçik kavranacaktır. Sadece ve sadece insanların yaşantısıyla ilintilendiğinde çekilebilir “bugün”, “dün” ve “yarın” arasına ayırıcı çizgiler.

Olayların akışını yaşayan ve algılayan insanların geçirdiği değişimlerle ilişkilendiren zaman kavramlarına örnek olan “şimdi”, “geçmiş” ve “gelecek” kavramları, evrenin beşinci boyutunun karakteristik özelliğini temsil ederler. İnsanların işin içine girmeleriyle evrenin dört boyutuna bir beşinci boyut katılır. Üç boyutlu mekânın ve dördüncü boyut olan zamanın yanı sıra insanların zamanı yaşayış ve algılayışı da bilincin, deneyimin, olayları yaşamanın ya da bu anlamdaki insana özgü niteliklerin önceki dört boyuta eklenmesi demektir. İnsanların ulaşabilecekleri alanda yer alan her şey, insan ürünü semboller sayesinde temsil edilebilir ve yaşanabilir hale gelir ve artık bunları belirlemek için dört değil beş boyutlu bir evreni esas almamız şarttır. Günümüzün zaman anlayışının da kaynağını oluşturan ve gelişmekte olan sentez yeteneği, bu beşinci boyutun karakteristik özelliğini yansıtmaktadır. Bilimsel vicdanımızın sesi, bu beşinci boyutun gerek kaynağını gerekse de başka bir şeye indirgenemez özgüllüğünü açıklığa kavuşturmamızı gerektiriyor. Gelgelelim bu beşinci boyut,

spesifik insan boyutunu temsil eden kavramların bilgi teorisi alanındaki statüsü, “geçmiş”, “şimdi” ve “gelecek” kavramları örneğinde olduğu gibi, bugüne kadar hâlâ belirsizliğini korumaktadır. Bu kavramlara yönelik tartışmalara, çoğunlukla metafizik karakterli, gözlemlenebilir nesnel olgularla ilintilenmeyen, kişinin keyfine ve isteğine göre teorik düzlemde sürdürülebilir tartışmalar gözüyle bakılıyor çoğunlukla.

Bir yanılgıdır bu. Nedeni de alabildiğine basittir. Hâkim ve güçlü bir gelenek, evrenin fiziksel basamaklarının araştırılması sırasında geliştirilen kategorik, kavramsal aygıtların ve gene bu araştırma basamaklarında keşfedilen ilişki biçimlerine tekabül eden sentez tiplerinin, özellikle de en başta mekanik sebep-sonuç ilişkisini kuran tipteki sentezlerin, bütün bir evrendeki her türlü bağlantı ve bütünleşme biçimlerinin araştırılıp incelenmesine elverişli olduğu ve bunların ötesinde başka herhangi bir “rasyonel” sentez tipinin bulunmadığı inanışını bir türlü terk etmemiştir. Oysa durum böyle değildir. Bu geleneğin gücü, hâlâ

bugün bile, bugüne göre daha basit, insan öncesi evrelerin entegrasyon basamaklarında yaşanmış olayların güvenilir fiziksel incelemelerin nesnesini oluşturduklarını; buna karşılık günümüzün o aşamalara göre çok çok karmaşık insan toplumlarının temsil ettiği entegrasyon basamaklarının bilimsel incelemelerin güvenilir müdahalesine ve incelemesine kapalı olduğu; dolayısıyla da metafizik teorilerin kaprislerine açık oldukları anlayışından çok kimse kurtulamamaktadır. Zaman sorunları da açıkça çoğu kez bu türden metafizik spekülasyonlara vesile teşkil etmektedirler. Oysa temsilini, devletlerin doğuşundan beri muhtemelen bir zaman kavramında bulan -gelişme halindeki sentez düzeyinden ayrı düşünemeyeceğimiz- zaman belirleme tekniklerindeki ve kuramlarındaki gelişme, enikonu analiz edilebilir ve spekülasyonlara pek az fırsat tanır. Bu analizde “zaman”ın ya da daha doğrusu, zaman belirlemenin -gök cisimlerinin hareketlerinin belirlenmesini de kapsayan ve adı tam konabilecek- bazı sosyal görevlerin üstesinden gelebilmek amacıyla bir araç olarak yüzlerce yıl içinde geliştirildiği ortaya konabilir.

Burada, beşinci boyut olarak tanımladığımız olgunun, kesin, eksiksiz ve güvenilir bir şekilde açıklanabilme olanağından duyulan kuşku ve güvensizliğin, modern doğa bilimlerinin başlangıç aşamalarına özgü olan ve abartılmış bir genellemeden başka bir şey olmadığını görmek genellikle zor oluyor. Bilimin o basamağında, klasik fiziğin hâkim kıldığı şekliyle, olayları birbirleriyle ilişkilendirme ve bağlama tarzının dışında kalan her türlü yolun, metafizik karakterli ve bilim dışı sayılması gerektiği anlayışının köklerini buluruz. Bilginin ve öğrenmenin gelişme sürecindeki belli bir aşamayı yansıtan bir anlayıştır bu ve bilimlerin statülerindeki üstünlük ya da hiyerarşi sırasını ifade eder; daha doğrusu, modern bilimin o gelişme basamağında ortaya çıkıp yerleşmeye başlayan -bilimin çeşitli uzmanlık bölümleri arasındaki- iktidar paylaşımı sürecini yansıtır. İnsanın deneyimlerinin alanına, sosyal alana yönelik inceleme ve araştırmaların kolayca spekülasyonlara malzeme oluşturması, mekanikçi

sebep-sonuç ilişkisine göre birbiriyle ilişkilendirilemeyen her şeyi, irrasyonelliğin cehennemine yollama geleneğinin bize kadar varlığını korumuş kamburlarından biridir.

Yukarıda, yapıyla ilintili zaman kavramları ile insan deneyimini de kapsayan zaman kavramları arasındaki farklılığı vurgulamak için söylediklerimiz, bu son konuda da mevcut anlayışlarda bir değişikliğin yolunu açmaya yardımcı olabilir belki. Günümüzde, insanların, içinde yaşadıkları dünya hakkındaki bilgilerinde çarpıcı bir dengesizlik kendini ele vermektedir. İnsanlar, şimdiye kadar evrenin fiziksel ilişkiler düzleminde güvenilir bilgi bakımından oldukça yüksek bir düzeye ulaşabilmişlerdir. Fiziksel düzlemleri inceleme ve araştırmada kullanılan sembollerin fiziğin gerçeklikleriyle örtüşme oranı iyice artmış; sembollerin temsili ile olgular arasındaki uzaklık gittikçe azalmıştır. Gelgelelim iş, hele hele insanların bizzat içinde yaşadıkları, yani kendi temsil ettikleri öteki düzlemlere gelince, durum değişmektedir. İnsanların yaşama alanını oluşturan sosyal düzlemlerde kullandıkları kavramsal sembollerin, fizik düzlemindekilere kıyasla, temsil ettikleri gerçeklikle örtüşmeleri yetersiz kaldığından, bunlar araç olarak da o ölçüde güvenilir olamamaktadırlar. Bu, insansal düzlemlerin araştırılması ve burada karşılaşılan sorunlarının üstesinden gelinmesi girişimlerinde insanların geliştirdikleri sembolik temsilcilerin gerçekliğe uygunluğu, gerçeklik düzlemiyle örtüşme derecesi, doğa düzleminde kullanmayı öğrendikleri sembollerle karşılaştırıldığında, sınıfta kalır. Dolayısıyla da insanın söz konusu olduğu düzlemde durumlarını tayin etmek aracıyla kullandıkları bilgiler de sınırlı olmaktan kurtulamamıştır.

Aslına bakılacak olursa, insanların gerek fiziksel alanda gerekse de biyolojinin bazı alanlarında yaptıkları inceleme ve araştırmaların kaydettiği büyük ilerlemeler, kendi yaşama düzlemlerindeki, insan ilişkileri alanındaki adımlarına katkılar yaptığı ölçüde, engeller de koymuştur. Gerçi insan ilişkilerinin alanları, kendilerine özgü, karakteristik zorluklarla bezenmiştir kuşkusuz. İnsanların, kendilerini keşfetme konusunda az

çok, ama aşikâr bir endişeleri vardır. Bu inceleme ve araştırmalarda ortaya çıkabilecek olan gerçeklerden duyulan endişedir bu. Bu araştırmalar arasında yer alan “zamanın” sorunları da, çoğunlukla bir sırrın çözümü kılığına bürünür ve insanlar bu sırrın örtüsü altına, tıpkı saklayıcı bir elbise içine gizlenir gibi, gizlenip dururlar. Oysa araştırmalarda ortaya çıkan ne gulyabanidir ne de ürkütücü başka herhangi bir görüntü. “Zaman”ı araştırdıkça, yavaş yavaş göreceğimiz şey, insanların, içinde yaşadıkları dünyada kararlar alabilecek, durumlarını ve hareketlerini daha iyi tayin edebilecek duruma gelene kadar, zahmetli ve zorlu bir yol katettikleri gerçeğidir. İnsanlar Güneş’in, Ay’ın ve yıldızların birbirine göre hiç de düzenli sayılmayacak hareketlerini, tarihi belirtici bir araç, öteki değişim sürelerini tayine yarayan bir senkronizasyon birimi olarak kullanma aşamasından, bunlara göre çok daha düzenli işleyen insan yapımı “zaman ölçerler’i kullanma aşamasına geçmeyi başarmış; ama ardından, ileride anlatacağımız gibi, kendi davranışlarını da bu sefer saatlere uyumlama, bu anlamda saatlerle, takvimlerle senkronize etme alışkanlığı edinmiş; giderek kendi zaman bilinçlerini, doğal yapılarının gerçekten de esrarengiz bir parçası gibi duyumsamakla kalmamış; nesnel bir varlık, dış bir olgu gibi gördükleri zamanı da, tanrıların bir armağanı, bir tanrı vergisi gibi algılayıp yaşamışlardır.

Evet, az evvel işaret ettiğimiz gibi, insan bilimlerinin ikilemlerinden biri, hâlâ insanların kendilerinden kaçıp saklanma arzularınca belirleniyor olmalarıdır. Gelgelelim, fiziksel bilimlerin “doğanın” araştırılıp incelenmesinde gösterdikleri başarı sayesinde, *bütün* öteki bilimlerin ölçütünü koyan örnek bilim statüsüne yükselmiş olmaları, insan bilimlerinin, bu ve başka güçlüklerini aşması girişimlerini iyice yokuşa sürmektedir. İnsan ilişkilerinin evrenini araştıran bilimadamları, bu durumda, bir tuzağın içinde debelenmektedirler. Birbirinden kötü iki seçenek arasında sıkışıp kalmışlardır: Ya fiziksel araştırmaların önlerine koyduğu inceleme yöntemlerini, bunların kendi sorunlarına uygulanabilirliklerini hiç tartmadan, uygun olup olmadıklarına bakmadan, sırf bu üstünlük konumundan ötürü öylece benimseyecekler (belki de bu yoldan bizzat önemli ve değerli, kusursuz bir bilimadamı olma statüsünü hak etmeyi umarak) ya da doğa bilimlerinin dayattıkları modelleri kendi görevlerine uygun bulmadıkları yerde, insan ilişkilerinin özgül karakterine daha uygun düşecek temsili semboller bulup geliştirmeye çalışabilecek ve belirsizliklerin denizinde çırpınma riskini göze almak zorunda kalacaklar; bu durumda ise, çabalarının sonuçları, ortalığa, pek de ender olmayan spekülasyon ve metafizik kokuları yayıp duracaktır.

Günümüzde, “zaman”ın sorunlarıyla uğraşırken, boyuna bu tuzağa düşme tehlikesi içindeyizdir. Nedensel ilişkileri kuran bir belirleyici kategori olarak “zaman”, fizik alanından bakıldığında, açık seçik, anlaşılır bir kavram olarak bütün fizik bilimlerindeki yerini almıştır. İnsanların zamanı nasıl yaşadıkları, duyumsadıkları, dolayısıyla neyle nasıl ilişkilendirdikleri sorusu, -Bergson ve Heidegger örneğinde olduğu gibi- metafiziğe terk edilmiştir. Ve günümüzde, fizik düzlemlerine ilişkin bilgilerle insan ilişkilerinin yer aldığı sosyal düzlemlere ilişkin bilgilerin dengesizliğinin zaman sorununa tek yansıyış tarzı da değildir bu. Bugün, zaman sorunlarıyla uğraşırken ya da hesaplaşırken ortaya çıkan şaşırtıcı

yanlardan biri, sosyalbilimciler ile doğabilimcilerin bu soruna yönelttikleri dikkatin ve verdikleri önemin farkıdır. Toplumların pratiğinde, zaman belirleme sorunlarının önemi gittikçe artarken, toplum teorilerinde, zaman belirleme sorunlarına verilen önem, öteki konulara verilenin yanında devede kulak kalır. Bunun sorumlusu, belli bir yere kadar, zaman konusundaki incelemeleri teorik fizik alanına bırakmak isteyen hâkim anlayıştır. Bugün kalkıp da günümüzde hangi bilimsel kuramın zaman konusundaki en ileri ve en önemli teori olduğunu soracak olursak, herhalde, “Einstein teorisi”, cevabına kimsenin itirazı olmayacaktır. Dolayısıyla da sosyologların, zamanın sorunlarını kendi uzmanlık ve ilgi alanlarının dışında görmelerinden doğal ne olabilir ki?

İş bununla da bitmiyor. Doğa bilimleri ile sosyal bilimlerin bu farklı gelişmelerinin, çağdaş düşünce alışkanlıklarına etkileri çok daha derinlere nüfuz ediyor; sayısız kavramsal bölünmelerde yaşıyor; olguları karşıtlıklar içinde yansıtan kavramlar yüzünden, sanki dünya, insan dışındaki doğal dünya ile insanların yaşadıkları dünyanın oluşturduğu, birbirinden bağımsız ve kopuk var olan, üstelik birbiriyle uzlaşmayan, hatta çelişen iki ayrı parçaymış izlenimi doğuyor. Bugün, “doğa ve toplum”, “doğa ve kültür”, “nesne ve özne”, “madde ve ruh” ya da tartışageldiğimiz “fiziksel zaman ile algılanan zaman” vb. türden kavramları merkez alan bir düşünme çerçevesi içinde hareket edip duruyoruz. Bu karşıtlıkların bazıları, bize çok eski geçmişlerin mirası oldukları halde, bunların günümüzdeki hâkim kavranış biçimleriyle, bilgilerimizin gelişmesinde farklı dereceleri ve bilimin görünürde birbirlerinden kopuk akademik uzmanlık alanlarına bölünmüşlüğünü çarpıcı bir şekilde yansıtmaktadır. Bu bağlamda, “doğa”, doğa bilimlerinin, özellikle de fiziğin araştırma alanının konusuyla özdeşleştirilirken, insan da, bu anlayış doğrultusunda, toplum, kültür, pratik ve benzeri biçimlerdeki değişik tezahürlere bakılarak, “doğa” olmayan şey sayılarak ayrı bir yere konmaktadır. Kimileri, günün birinde insanla ilgili her şeyin fizik bilimleri yoluyla açıklanabileceğini umabilir.

Gene kimileri, insanlarla doğa arasında (doğa bilimcilerinin anladığı “doğa” arasında) varoluşsal bakımdan, öteki deyişle ontolojik yönden aşılmaz bir uçurum olduğundan emin olabilirler. Bu anlamda, bu türden karşıt kavram öbeklerinin hepsi, aslında örtülü mücadele cephelerini temsil etmektedirler. Yakından baktığımızda, altından bambaşka bir şey çıkar; ontolojik bölünmüşlük diyeceğimiz şey. Çünkü, farklı alanların varlık bakımından ayrı alanlar olarak gösterilmesi, aslında, değişik bilimsel çevrelerin, evrenin gerçekte ilinti içinde olan farklı düzlemlerine ve de inceleme konusu olabilen insanlara onların atfettikleri değerlerin farklılığından kaynaklanır. Bütün bu durumlarda, dünyanın değişik alanlarını temsil eden sembolleri, kavramsal karşıtlıklar biçiminde yan yana koymakla yetinirken, akla gelecek ilk soruyu, bu çeşitli alanların birbirleriyle ne türden ilişkiler içinde bulundukları sorusunu sormayışımızın nedeni budur. Dünyayı, çeşitli akademik uzmanlık alanları arasındaki ayırım çizgilerine denk düşecek kavramlarla bölmeye alışmışız.

“Doğa” ve “toplum” karşıtlığı, bu türden birçok örnekten sadece biridir; ama böyle kavramlaştırmaların zaaflarını göstermeye yeter de artar bile. Bu iki alanın sadece ontolojik bakımdan farklı olmakla kalmayıp herhangi bir şekilde bağdaşmaz ve birbirine karşıt olduğu izlenimini de uyandıran bu türden kavram oluşturma alışkanlığı, giderek “doğa” ve “toplum” dediğimiz alanlar arasındaki ilişkileri araştırmamıza giden yolu da tıkar. Bu alanları ayrı ayrı inceleyen akademik grupların ekmeğine yağ sürercesine, her iki alanı da birbirinden kopuk ve bağımsız görüyoruz. Gerçekte ise, insanlık, yani “toplum”, “kültür” vb., doğal olandan daha az doğal olmadıkları gibi, evrenin parçası olma hakkını atomlardan ya da moleküllerden daha az hak etmezler. “İnsanlar” ile “doğa” gerçekten de günümüzdeki konuşma ve düşünme alışkanlığının bizi inandırdığının aksine, birbirlerinden böylesine farklı ontoloji alanları oluşturmazlar. Herhangi bir bilimsel disiplinin her bir uzmanı, kendi inceleme alanını ötekilerden yalıtılmış bir nesne gibi görmeye ve ona öteki bilimlerin

incelediği nesneler karşısında ayrı bir özerklik tanımaya eğilimlidir. Bu yüzden de, en az karmaşıklık gösteren düzlemlerdeki, cansız nesnelerin düzlemindeki inceleme ve araştırmalar öteki bütün araştırma alanları karşısında hâkimiyeti ele geçirip, ortaya koydukları sonuçlar, insanların pratik ihtiyaçları alanında çok geniş bir kullanılma ve uygulanma imkânı bulunca, "doğa" ya da "nesne" incelemesi adını alan bu araştırma düzlemleri, gitgide, bir başlarına, bütün öteki alanlardan ve insanların dünyasından büsbütün kopuk, "bilgi"yi edinen öznelerden tamamen bağımsızmış gibi algılanmaya başladılar. İnsanların gelişmesinde onlara yardımcı olan bilgi araçlarının farkları, dil ve düşünce dağarcığına yansıdı. İyice yapılaşmış, organize olmuş bir nesne olarak anlaşılan "fiziksel doğa"yı inceleyen bilim öbeğine atfedilen bilgi statüsünün, daha az organize olduğu düşünülen, "insan"ı inceleyen bilim öbeğine tanınan statünün üstünde yer alışı da, bu farkın bir yansısıdır. Ayrıca evrenin "insansal" düzlemini "doğal" düzlemden ayırdığı düşünülen aşılmaz uçurum da bu farklılık anlayışının bir başka ifadesidir.

Burada belki bu teşhisimizi tamamlayıcı bir ifade olarak "iki kültür"den söz etmek gerekir: Doğa bilimlerinin temsil ettiği ve onların uygulandığı alanın kültürü ile sosyal bilimlerin ya da insan bilimlerinin uygulandığı ve bütün bir sanat ve edebiyat dünyası, kısacası, sözcüğün dar anlamındaki "kültür". Bu her iki alanda çalışan uzman gruplarının konuşma ve düşünme tarzlarının tamamen farklı olduğu çok doğrudur; dolayısıyla da bunların bir- birleriyle iletişim kurma güçlükleri bulunmaktadır; hatta kimi durumlarda, gerçeklere gözümüzü yummak istemiyorsak, bu iki çevre, tam bir iktidar mücadelesine girişmişlerdir ve her bir taraf, olanca gücüyle kendi uzmanlık alanının karşı taraftakinden üstün bir değer taşıdığını ispat etmek için çırpınır. Gelgelelim bu yöndeki tartışmaların günümüzde arz ettiği duruma bakılacak olursa, her iki öbeğin de, tıpkı, "özne" ile "nesne", "insan" ile "doğa", "tarih" ile "doğabilim" arasındaki çok iyi tanıdığımız kavramsal bölünmüşlük gibi, uzmanlar arasındaki farklı diller ve farklı amaçlarla iyice netleşen bölünmüşlüğü, dünyada oldum olası

var olmuş, ebedi bir bölünmüşlük olarak benimsedikleri izlenimini edinmemek mümkün değildir. Aslında ise, belli bir evreye ait, aşılacak bir bölünmüşlüktür bu. Önce de söylediğimiz gibi, insanların birey olarak kendileri ve toplum hakkında bildiklerinin oldukça az, kendi dünyaları içinde yerlerini, yönlerini tayin ederken, cansız doğa hakkındaki nispeten ilerlemiş bilgilerinin sonuçlarının sosyal hayatları için taşıdığı önem ve anlamı değerlendirmek bakımından henüz yeterince gelişmiş olmaktan çok çok uzak oldukları, ama buna karşılık cansız doğanın olaylarına müdahale etme ve hâkim olma bakımından oldukça gelişmiş oldukları belli bir toplumsal gelişme basamağının ürünüdür bu durum. “İki kültürden” söz ederken, dikkat çektiğimiz sosyal bölünmüşlük, demek ki bir dönemi ilgilendiren tarihsel bir duruma işaret etmektedir. Belki bu çalışma, belli bir dereceye kadar, bu bölünmüşlüğün geçiciliğini göstermeye ve hatta onun aşılması yönünde adımlar atılmasına katkıda bulunabilir.

Zaman sorunu konusundaki incelemeler, burada sözünü ettiğimiz kavramsal karşıtlıklar çerçevesine hapsoldukları sürece, kaçınılmaz olarak engellenmekten kurtulamayacakları için, “doğa” ile “toplum” karşıtlığıyla birlikte aynı karakterdeki başka karşıtlıkların zaaflarına değinmek şart olmuştur. Doğa-toplum bölünmesi, “sosyal zaman”, “fiziksel zaman” diyebileceğimiz şeye, yani toplumdaki zaman ile doğadaki zamana, birbirinden bağımsız var olabilen iki ayrı şeymiş gibi bakmaya zorlar bizi. Oysa bu, gerçeğe aykırıdır. İnsanlar, olayların zamanını belirleme doğrultusunda attıkları ilk adımdan itibaren, hep doğal, fiziksel evrenin *içindeki* insanlardı ve oldum olası bu doğal evrenin bir parçası olarak davranıp hareket ettiler. Gerçekten de, zaman sorunları, bilimin özel uzmanlık alanlarının ve bu alanlara tekabül eden kavramsal araçların bölünmüşlüğünün sonucu olan kutucuklara yerleştirilebilecek sorunlar değil. Dolayısıyla, zamanın sorunlarını incelerken, doğa ile toplum arasındaki karşılıklı etkileşim ilişkisini, (geniş anlamda söylersek, evrensel tekliğin bilincini) yeniden kurmamıza da

yardımcı olacaktır.

“Doğa ve toplum” biçimindeki kavramsal kutupluluğun düşüncemize koyduğu ambargoyu da, zaman sorunlarını araştırmaya başlar başlamaz kaldırmak o kadar zor olmayacaktır. İleride söyleyeceğimiz şeylerin çoğu, bunu kolaylaştıracaktır. Şu an için, daha önce değindiğimiz ve bir paradigma özelliği taşıyan rahip ile kabile olayını anımsatmamız yetecektir. Rahip hasat zamanlarını

belirleyebilmek için Yeni Ay ile Güneş’in kerteriz noktaları arasındaki hareketlerini gözlüyordu. Bu örnekte, insanlar, her yerde olduğu gibi, temel ihtiyaç maddelerini sağlayabilmek için “doğanın” nimetlerine, ekini büyütecek yağmura muhtaçtılar; bir fiziksel hareket olan Güneş’in hareketini gözlemliyor, ne zaman ekin yapmaları gerektiğine, yeni sosyal bir faaliyetin başlangıcına karar veriyorlardı. Gene sosyal bir faaliyet olan Güneş’i gözlemleme faaliyetinin ardından açlıklarını gidermenin, yani doğal bir dürtüyü karşılamanın en iyi yolunu arıyorlardı.

Zaman belirlemenin bu en eski yolları hakkında yazılı belgeler çok az bilgi verdikleri için, bu rahip öyküsüne ikide bir atıf yapıyorum. Zaten bu öykü de, yazılı bir belgeden alınmıştı. Belge, zaman belirlemenin bu biçimini o geniş sosyal bağlamı içinde, doğrudan ve olanca canlılığıyla aktarıyor. Yoksa elimizde belge olarak çoğunlukla taşlar bulunmaktadır; taşlar suskundur ve yanlış yorumlara açıktır. İngiltere, Wiltshire'de Salisbury vadisindeki ünlü Stonehenge harabelerini düşünün. İ.Ö. 2. yüzyılda, aralarında bir bölümünün Akdeniz bölgesinden geldiği kesin olan insanlarca en az üç aşamada inşa edilmiş bu taş yapı, belli ki bir kült tapınağını, uzak batının ilk dinsel merkezlerinden birini temsil etmektedir. Anıt, bir zamanlar dev taş blokların, dikine yan yana gelerek bir merkeze göre oluşturdukları bir çemberdi ve eğer bugün hâlâ az çok varlığını koruyan aşınmış bir patika üzerinden (bir zamanlar rahiplerin ve kralların maiyetleriyle birlikte büyük olasılıkla yapmış oldukları gibi) yapıya kuzeydoğudan yaklaşacak olursanız ve bunu yaparken taşların oluşturduğu çemberlerin ana ekseninin doğrultusunda merkeze doğru yürürseniz, bu doğrultuyu dümdüz güneybatı yönünde uzattığınızda, -yaz mevsiminde ve Güneş'in bir dönenceden ötekine geçtiği günün sabahı olması koşuluyla -Güneş'in tam belli bir taşın ucuna, bir tür mihrap görevi gören taşın tam tepesine rastlayacak şekilde yükseldiğini görebilirsiniz. Başka bir deyişle, "Stonehenge", içine bir zaman ölçer yerleştirilmiş bir kült alanıydı. Bazı yorumlara bakacak olursak, taşların düzeni, bu yapıyı yapanların "Güneş'e tapanlar" olması gerektiğini göstermektedir. Ama işte bu yorum, aslında bizim cehaletimizi örtmekten öteye bir anlam taşımamaktadır. Toplumsal gelişmenin o aşamasında insanlar tapındıkları tanrılara ayinler düzenleyip durmaktaydılar. Belki Güneş'i, tanrılardan birinin tezahürü olarak görmüşlerdir; olabilir de, olmayabilir de. Bu taş harabeler bir zamanlar başka hangi işlere yaramış olurlarsa olsunlar, zamanı belirleme aracı olarak kullanıldıkları kesindir. Afrikalı

rahibinkinden çok daha karmaşık, ama ilkece aynı yoldan, belli bir kerteriz noktasından geçen Güneş'e bakarak, sosyal bir faaliyet için zaman tayin etme faaliyetinin bir örneğiyle karşı karşıyayız burada.

Anımsayacak olursanız, "Güneş dönencesi" Güneş'in yönünün "döndüğü" noktadır. Bu noktada Güneş, yaz yolculuğunun en uç noktasına ulaşmış ve dönüş yapmıştır. Birçok insan topluluğu, Güneş'in bu dönüş noktasındaki hareketinden kendileri için özel anlamlar taşıyan bir işaret aldıklarını düşünmüşlerdir. İnsanoğlu, uzun dönemler boyunca gökte ışıyan cisimlerin hareketlerinin belli kurallara göre gerçekleştiği konusunda bizim bugün olduğumuz kadar emin olamamışlardı. Örneğin Ay'ın tutulduktan sonra, öteki deyişle ışığını yitirdikten sonra bir daha onu geri alamayacağı, içine girdiği durumdan kurtulamayacağı endişelerinin taşındığını gösteren birçok yazılı belge bulunmaktadır. Aynı endişeyle insanlar Güneş'in bu yön değiştirmelerini de keyfi gelişmeler olarak algılayıp, Güneş henüz o dönüş noktasına varmadan önce geri dönmesini garantiye almak için tanrılarına kurbanlar vermiş, onların gönüllerini hoşnut tutarak hasadın iyi gitmesini, sürülerin çoğalmasını istemiş ya da düşmana karşı zaferler kazanmayı ummuş olmalıdırlar. İngiltere'deki bu dev anıt, hangi başka amaçlara hizmet etmiş olursa olsun, zaman belirlemenin bir aracı olarak zaman belirleme çabasının tarihsel gelişmesi ve karakteristik özellikleri hakkında bize çok iyi bir fikir verebilir ve olup biteni bambaşka bir perspektiften görmemizi sağlayabilir. Stonehenge'in insanları da, başka birçokları gibi, Güneş'in hareket yönünün, onların konumuna göre değiştiği anı, bir kerteriz noktası olarak alıp, onu "zaman" belirlemek için kullanmışlardır. Bunu yapmışlardır, çünkü bu yön değiştirme hareketinde, belli bir sosyal faaliyete girmek için kendilerine yollanan bir işaret bulmuşlardır. Başka bir deyişle, bu insanların zaman belirleme eylemleri, naif, benmerkezci bir karakter taşımaktaydı; daha genel bir ifadeyle söyleyecek olursak, sosyal öbeğe endeksli, yani sosyosentrikti.

Eski çağların zaman belirleme girişimlerinin üzerinde durup düşünmemizi gerektiren bir özelliği daha var; değişimin iki ucu arasına sıkışmış, bir süreklilik tanımayan bir zaman belirleme faaliyetidir o çağlarda karşımıza çıkan.* Zaman belirlemeye yönelik girişimlerin o ilk gelişme aşamalarında, dikkate alınan süreçler, tek bir değişim dilimini kapsıyor; bugün bizim anladığımız anlamda, değişimler silsilesi içinden kesit niteliğinde bir sürecin kullanıldığının farkında olamıyorlardı insanlar. Bunu kanıtlayacak birçok belge bulunmaktadır. Şu an için, Afrikalı rahip örneği ve Stonehenge insanlarının davranışı birer örnek olarak yeterlidir.

** Zaman belirleme faaliyetlerinin "sürekli" olmadıklarını, ihtiyaçlara göre, sırası geldikçe gerçekleştirildiklerini ilk kez Martin P. Nilson, 1920 tarihli Primitive Time-Reckoning adlı kitabında belirtmiş ve bu sorunu enikonu incelemiş. Bu kitap elime geçtiğinde, zaman konusundaki çalışmamı hemen hemen yarılamıştım. O kitapta bol bol sunulan materyal olmasaydı, eski çağların zaman belirleme faaliyetine özgü yapıdan bu kadar emin olamazdım.*

Öte yandan, insanları, Güneş'in ve Ay'ın gökteki yörüngeleri ve bu yörünge üzerindeki hareketin kurallığı konusunda oldukça güvenilir bilgiler elde etmiş oldukları aşamalarda bile bu gök cisimlerinin periyodik görünümlerini önceden hesaplayabilme konusunda yol alabilmek için birkaç yüzyıl beklemek zorunda kalmışlar, yani sözgelimi gözü kapalı, şu kadar gün sonra Ay şu şekilde ortaya çıkacak diyememişlerdir. Bu ışıldayan varlıklar gökte bir süre için kaybolduklarında, örneğin bir Güneş ya da Ay tutulması durumunda, ya da Ay'ın belli bir şekil almasının, dolunay halinin veya incelip minik bir kayığı andırmasının ardından belli bir süre sonra yeniden eski durumlarına dönebileceklerinden -bugün bizim olduğumuz gibi- emin olabilmek için çağlar boyunca beklemişlerdi. Emin olmak, inanabilmek için görmeleri şarttı. Hesaba mesaba güvenemezlerdi. İşte bu anlamda onların zaman belirleme girişimi, belli

noktalar arasında kalan, süreklilikten yoksun bir özellik taşıyordu ve zaman göstericisi olarak kullandıkları şeyleri ve bunların süreçlerini, somut olarak gözlerinin önünde görmeleri koşuluna bağlı bir faaliyetti. Sosyal faaliyetlerini düzenlemek, neyi ne zaman yapacaklarına karar verebilmek için Güneş'i Ay'ı ya da yıldızları belli bir konumda, gözlerinin önünde görmek zorundaydılar. Bu türlü zaman belirleme girişimine, hiç de yerinde olmayan bir tanımla, "somut" sıfatı yakıştırılıyor sık sık. Oysa doğru değil bu. Çünkü, o çağda bir kişi yeniayın çıktığını görerek, gerek kendi kendine "Yeniay çıktı" desin isterse de bunu başkalarına söylesin, zaman ya da sosyal faaliyetlerinin tayini ve iletişim için somut bir şeyi değil de bir *kavramı* araç olarak kullanmış olmaktadır. Ve "somut" kavramı, "soyut" kavramından farklı olarak, kavramsal bir ilişkiyle pek bağdaşmaz. Değişik soyutlama ve sentezleme düzlemlerinin kavramları arasında farklılıklar gözetmek ise kesinlikle mümkündür ve hatta şarttır. İki nokta arasındaki, daha doğrusu belli bir noktadaki olayın doğrudan algılanmasına, bu olayla yüz yüze olunmasına bağlı zaman belirleme biçimleri, örneğin yeniayın ortaya çıkışını görmek, deneyimin alt basamaklardaki bir soyutlama ya da sentezleme biçimini temsil eder. Toplumlar daha çok sayıda insanın ilişkisini kapsayacak şekilde geliştikçe ve toplum içindeki işlevler artıp farklılaştıkça, zaman belirleme doğrultusunda ortaya çıkan değişiklikler de, gene özgül bir yönde gelişmiştir.

Geçmişte, alışık olunduğu üzere, "zaman" sorunu, zaman belirleme çabalarının geçirdiği gelişimler ve bu gelişimlerin yönleri ele alınmadan çözülmeye çalışılmıştır. Bu alışkanlık sürdükçe, "zaman" sorunu çözümsüzlüğünü koruyacaktır. "Zamanın" bilmecesini, "zaman" kavramının sosyal gelişmeyle birlikte geçirdiği evrimle olduğu kadar, bir değişim biriminin, önceki bir pozisyonu ile sonraki bir pozisyonu arasında kalan periyodik standart aralıklarını gösteren "yıl", "ay", "saat" ya da "dakika" gibi çeşitli zaman birimleriyle ilintilemeden bir yere varamayız. Gelişme süreçlerini de işin içine katarak sorunları ele alma girişiminin,

18. ve 19. yüzyılda “gelişim” kavramının çağrıştırdığı değer yargıları ve anlamlar yüzünden engelleniyor olması çok muhtemeldir. İster zaman belirleme sorununun sosyal kurumlaşmaları isterse de doğrudan toplumların gelişmesi söz konusu olsun, “gelişme” kavramı Aydınlanma’nın şu eski ideal “ilerleme” imgesi ile aynı kaba konmaktan kurtulamamaktadır. Bu ilerleme kavramı, bir sonraki her basamağın öncekinden daha yüksek ahlâki değerleri temsil ettiği ya da daha fazla mutluluk yönünde atılmış bir adım olduğu anlayışım kotarıp durur gibidir. İlerlemenin bu sonuçları getirmesi anlamında bir temenni modeli oluşturduğu bu durum ile gelişme sosyolojisinin somut konuları (örneğin olgusal ve ispatlanabilir ilerlemeler, ya da artık duruma göre, toplumun farklılaşması, işlevlerin artması ya da sentez yeteneği bakımından geri düzleme düşmesi konuları) birbirinden gerektiği gibi ayırt edilememektedirler. Sözgelimi Darwin’in biyolojik evrim sorununa el atışını düşünelim. Darwin, amfibik hayvanların balıklardan, memelilerin sürüngenlerden daha ahlâklı olup olmadığıyla ya da insanların maymunlardan daha mutlu olup olmadıklarıyla değil, çeşitli türlerin nasıl olup da o aşamada neyseler o hale geldikleri, niçin böyle bir evrim geçirdikleri sorusuyla ilgilenmiş, ayrıca evrim sürecine daha sonra ortaya çıkmış türlerin, işlevsel yetenekleri bakımından niçin eskilerden daha üstün olduklarını açıklamaya çalışmıştı. Genelde toplumların gelişmesi sorunu, özelde ise “zaman” sorununa giriş yolu aynıdır. Zaman belirlemenin yaygın ve egemen biçimleri ile bu biçimlere tekabül eden “zaman” kavramı, bugün ne iseler o duruma *geldiklerine* göre, bunların günümüzdeki özelliklerini ve durumlarını anlayıp açıklayabilmeyi ummak için, önce, nasıl ve niçin bu yönde gelişegeldiklerini bulup ortaya çıkarmamız şarttır.

Bu çalışmada belirleyici bir rol oynayan bir dizi sorun var. Hassas noktaları ilgilendiren bu sorunlar, bütün bu inceleme boyunca tıpkı leitmotif (taşıyıcı motif) gibi çeşitli kılıklarda tekrar tekrar karşımıza çıkıyor. Ancak pek de haber vermeden yapıyorlar bunu. Üzerinde durduğumuz konudan basbayağı uzaklaşmadan bu tür sorunlara her zaman açıkça dikkat çekemiyorsunuz. Oysa konumuz bakımından çok önemli olabiliyor bunlar. İşte bu kaygıyla, bu sorulardan üçünü, kısaca, ama gereken önemi vererek gözden geçirmek istiyoruz.

Bütün bu sorunlar kısmen ya da tamamen, konuşmanın ve düşünmenin bellibaşlı yerleşik ve benimsenmiş biçimlerinin, hem "zaman" sorununa hem de benzer başka sorunlara giriş yolunu kapatmasından kaynaklanmaktadır. Zamana yönelik inceleme, fark etmiş olacağınız gibi, bugüne kadar çoktan yapılmış olması gereken büyük temizliklerin çıkış noktasını oluşturabilir. Herhangi bir düşünce geleneği toplumların ilişkilerini düzenlemelerinde vazgeçilmez araçları uzun yıllar sağladıktan sonra, bıraktığı olumsuz etkilerin temizlenmesi ihtiyacı da eninde sonunda ortaya çıkar. Örneğin Avrupa toplumlarında Rönesans'tan günümüze Descartes'tan Husserl'e, Galileo'dan Einstein'a hatta Thomascılıktan Yeni-Thomasçılığa, Luther'den Barth'a, Bultman'a ya Schweizer'e uzanagelen gelişme, böyle bir temizliği hak etmektedir. Bu düşünce temsilcilerinin hepsinde ve elbette ortaya koydukları düşüncelerde, bellibaşlı temel varsayımlar genel dilin ve düşünme alışkanlıklarının içine öylesine derin nüfuz etmiştir ki, şüphe edilmesi ve değiştirilmesi gereken bir şeyler olarak algılanıp fark edilmeleri bile artık olanaksızdır. Günün yerleşik kurumlaşmalarının olağan ve doğal karşılanan aksiyomları olarak -sürekliliğin çizgisi yüzeyde her ne kadar kırılmış gibi görünse de- bir sonraki kuşağa aktarılacaklardır. Gelenek ne kadar uzun süreli ise, bu aksiyomlar da o kadar olağan gelir insanlara. Dolayısıyla da bir düşünce geleneği birkaç yüz yılını doldurmuşsa, artık

bu sorgulanmadan kullanılan aksiyomları gözler önüne sermek, verili bir olağanlık olarak kabul edilen bu “düşünce aksesuvarlarının” hâlâ kullanılabilir olup olmadıklarına bakmak, artık işe yarar değillerse, yerlerine nelerin geçirilebileceğini düşünmek şarttır. Elbette bu, öyle tek bir kişinin altından kalkabileceği bir iş değildir. Tek bir insan, belli bir toplumun faaliyetlerinde ve ilişkilerinde, yönünü, yolunu tayin için başvurduğu, yüzyıllar boyunca yerleşmiş, kurumsallaşmış ve derinlere kök salmış araçları bir başına temizleyip yolu açacak güce sahip olamayacağı gibi, böyle bir görevin gerektirdiği bilgi dağarcığına ve ömür uzunluğuna da sahip değildir. Dahası, eski geleneklerin cılkı çıkmış aksiyomlarını aşabilecek yeni araçları bulup değerlendirmenin, bunları işleyip geliştirmenin olanaksız olduğunu bile düşünebilir. Ama denemekten ne zarar gelir.

Aşağıda, konumuz bakımından önemli olan kritik sorunların o geniş yelpazesi içinden, hem bu metnin incelemeleri bakımından hem de burada pek vurgulanmamış bağlamlarda önem taşıyan üç sorunu çekip öne çıkartacağım. Ancak bu sorunların kısaca adını koyup onları yorumlamakla yetineceğim. Amacım, buradaki çalışmanın asıl eleştiri hedefini oluşturan bilimsel tutum ile (yani belli bir olguyu kapsayan süreçleri indirgeyerek ve tecrit ederek, örneğin zamanı, sosyal süreçler dışında kavrayarak anlamaya ya da incelemeye çalışan yöntemsel alışkanlık ile) incelemeleri süreçler içine yerleştiren alışkanlık ya da bilimsel tutum arasındaki farkın altını çizip, birincisinden İkincisine geçişin gerekliliğini göstermek.

Getirmek istediğim ilk sorun, “zaman” dediğimiz şeyin içindeki pozisyonları ve değişimlerin dilimlerini ölçmek için kullanılan her türlü ölçeğin ve ölçü cetvelinin özgül, başka ölçü araçlarında görülmeyen karakteristik özelliğini göz önüne seriyor. Zaman ölçerler her yönden mekân ölçerlerden ayrılırlar. Bu farklılıktan dolayı insanlar, zaman kavramlarının ve standartlaştırılmış zaman birimlerinin geliştirilmesinde ve cevaplanması bu kavram ve birimlere bağlı olan “ne zaman”

sorularının net biçimde ifade edilmesinde özel zorluklar yaşamışlardır ve yaşamaya da devam etmektedirler. Fizikçiler de zaman ölçerlerle mekân ölçerler arasındaki farklılığı gözden kaçırmış değillerdir. Gelgelelim fizikçilerin ideal hedefi olarak, süreçleri, içerdikleri parça dilimlere indirgeme, değişimlerin oluşturduğu sürekliliği "yalıtılmış sistemler"e bölerek inceleme yönündeki baskın eğilimleri, zaman ve mekân ölçerler arasındaki bu basit farklılığın, aslında hiç de karmaşık olmayan karakterini gizlemiş, dolayısıyla da "zamanın" aslında ne olduğunu anlamalarını engellemiştir.

İkinci sorun daha önce de değindiğimiz gibi, süreklilikten yoksun, noktasal, duruma bağlı zaman belirleme biçiminden, giderek daha sıkı ilişkilenen, süreklilik ve genellik arzederek insanların tüm yaşam alanları ve süresi içindeki eylemlerini etkileyen bir zaman örgüsüne doğru gelişen değişimdir. Ulus devletler oluşturan ileri sanayi ülkelerinin insanlarının yaşamlarını etkileyen sosyal zaman örgüsü bu türden bir oluşumdur. Bugün giderek bütün dünyaya yayılmaktadır ve zaman belirleyiminin eski biçimlerinin hüküm sürdüğü yerlerde bu yeni biçimin alınmasından kaynaklanan güçlükler açıkça görülmektedir. Hatta buralarda ampirik ve teorik açılardan ortaya çıkan sosyolojik sorunlar daha ilginçtir. Zaman konusuyla ilgilendiğinizi söylediğinizde soruna işaret eden bolca hikâye toplayabilirsiniz. Geçenlerde duyduğum bir hikâyeye göre Güney Afrikalı bir kadın Almanya'dan memleketine dönüşü sırasında anlatıyormuş. Almanya'nın tren istasyonlarında onu çok şaşırtan bir şey görmüş. Saatlerin üzerinde saat ve dakikadan başka saniyeyi gösteren ibre de oluyormuş.* Zaman belirleyiminin bugüne kadar geldiği son noktaya işaret eden bu tür açıklamalara bakarak, zamanın algılanışındaki genel çizgiyi yakalamak ve tüm zaman deneyimlerinin ve kurumsallaşmalarının temelinde yatan sentezle ilgili daha derinlemesine araştırmalar yapmak mümkün olabilir.

Şurası aşikâr: Zaman belirleme, olayların birbirleriyle ilintilenmesinin ya da sentezlenmesinin özgül biçimlerinden birini temsil eder. Günümüzde

olayların çeşitli yanlarının birbirleriyle bağlantılanması, olaylar arasında zaman bakımından bir sentez yapmamız, kendiliğinden gerçekleşen olağan bir edim gibi gel-

* Bu bilgi için Elke Möller-Korte'ye müteşekkirim. Bu türden saatlerin sıkı düzenlenmiş hareket planları için zorunlu olduğu açıklamasını getirdi.

mektedir bize. Bu faaliyetimizi ister kendi deneyimimizin, isterse de sosyal birikimin bir sonucu olarak görelim, fark etmez. Oysa, böyle bir sentez yapma yeteneğinin ve sentezin hiç de öyle kendiliğinden gerçekleşen, olağan bir şey olmadığını; insanların, sosyal gelişmenin eski basamaklarında, olayların "zamanın içinde" birbirleriyle nasıl ilinti içinde olduklarını bilmediklerini ve zaten bilmiş olmalarının da mümkün olmadığını ve atalarımızın adım adım gerçekleştirdikleri sentezlerin hepsini içeren ve birbirine bağlayan, geniş kapsamlı bir bütüne varabilmek için, dolambaçlı, çetin bir düşünme serüveninin yaşanmış olduğunu kavradığımız anda, bu kavrayış bizi dosdoğru zaman sorununun merkezine götürecektir. Bugün insanların bu alanda gerçekleştirdikleri üst bağıntılar anlamındaki sentez, çok uzun bir sürecin şu anda ulaşılmış ileri basamaklarından biridir. Bu sürecin eski basamaklarında, sözgelimi şu bizim kavramlardan yoksun kurmaca topluluğun yakınlarında bir yerlerde, insanlar, bugünküne göre daha geçici ve dar bakışlı bir sentez yapabilecek durumdaydılar. Bu nedenle de onların zaman belirleme girişimini de içeren perspektifleri, bizimkiyle karşılaştırıldığında, kopuk, kesintili, devamlılıktan yoksun bir perspektifti. Sentez yeteneğini ilgilendiren bu ikinci soru, burada üzerinde daha fazla duramayacağımız çok geniş kapsamlı daha başka soruları gündeme getirmektedir.

Üzerinde biraz daha fazla durmamızı gerektiren üçüncü soru ise, "doğa" ile "toplum" ilişkisinde odaklanıyor. En azından bu ilişki, sorunun çıkış noktasını oluşturuyor. Daha önce de sık sık belirttiğim gibi, günümüzde "doğa" ile "toplum"un ontolojik yönden iki ayrı alanı temsil ettikleri görüşü olağan geliyor herkese. Dolayısıyla "zaman" sorunu da

bu iki alana bölünüyor. Fizikteki zamanın hem sosyal zamandan hem de insanların yaşadığı, duyumsayıp algıladığı zamandan bambaşka bir şey olduğu izleniminden bir türlü kurtulamıyoruz. Daha önce de üzerinde durduğumuz o bizimkilere göre daha basit toplumlarda, zaman belirleme girişimleri, bugün “doğal” ya da “fiziksel” diye tanımladığımız olaylar ile “sosyal” ya da “insana özgü” diye tanımladığımız olayların, öteki deyişle, yaptığımız bir ayırımın öncesi olan bütünlük halini temsil ediyordu. Dolayısıyla zamanı belirleme çabalarının uzun sosyal gelişimini ve yönünü incelediğimizde, çağımızda bilginlerin çoğu tartışmalarına hâkim olan, “doğa” ile “insan” arasında aşılmaz bir uçurumun bulunduğu anlayışının, tartışmasız bir aksiyom karakteri taşıdığını görürüz. Bu aksiyomun çoktan tarihin çöp sepetine atılıp atılmaması gerektiğine bakmak lazım.

Doğa toplum ilişkisi sorununu ortaya atmak “zaman” sorunu bakımından özel bir önem taşımaktadır. Dünyayı ikiye bölen bu aksiyomu olağan saydığımız sürece, günümüzün dil kullanımında - ayırdığımız en başta “fiziksel” düzlem anlamına gelen, ama elbette “biyolojik” süreçler bütününü de kapsayan- “doğa”ya ilişkin düzlemler ile “insan ilişkilerinin” düzlemleri arasındaki ilişkileri kavramamız mümkün olmayacaktır. “Zamanın” sosyoloji alanına giren sorunlarını, doğabilimleri ile sosyalbilimler arasındaki ıssız bölgede aramak gerekirken “zamanın” esas olarak fizikçilerin özellikle de teorik fiziğin meselesi olduğu biçimindeki hâkim anlayışa sarılıp kalmışız. Bilim adamlarının her bir öbeğinin, uzmanlık alanının sorunlarını, alabildiğine kutsallaştırarak ele alma eğilimleri, bu sorunları, uzmanlık alanlarının ortak uzlaşımlarını ve ideolojilerini kullanarak oluşturdukları bir kale gibi yabancı istilacılardan korumaya çalışmaları, çeşitli bilimsel alanları ortak bir teorik çerçeve içinde birbirleriyle birleştirmemizi engellemektedir. “Zaman” sorunuyla uğraşırken, mevcut durum, önümüzdeki bu engelleri aşmamızı iyice zorlaştırmaktadır. Başka bir ifadeyle, zımnen, fiziksel zamanla sosyal zamanın, biyolojik zamanla insanın yaşadığı zamanın birbirleriyle

herhangi bir bağ olmaksızın yan yana durdukları varsayımını güçlendiren bir tarzda düşünmeden ya da konuşmadan edemiyoruz. İşte en başta bu nedenle, düşünme ve bilim yapma geleneğimizde dünyanın sembollerle temsil edildiği bütün düzlemlere nüfuz etmiş olan ve “doğa” ve “toplum” ya da “özne” ve “nesne” gibi kavramsal kutuplaşmalara yol açmış bölünme üzerinde durmamız gerekmektedir asıl. Zamanı inceleyip araştırırken, bir yanda “doğayı” öte yanda da “insanı” ayrı ayrı ele alma hatasına düşmeden, doğa içindeki insanı da incelemeliyiz.

Sözünü ettiğim kritik üç sorundan ilkine biraz daha ayrıntılı girmek istiyorum. “Zaman” ile “mekân” sorununa. Burada değineceğim yönleri de karşımıza çok geniş kapsamlı başka bir sorunu daha çıkarıyor. Eskimekte olan bir geleneğin entelektüel çekirdeğinin üstünü gittikçe kalınlaşan gene entelektüel bir pas tabakası kaplamıştır. Bu tabakaları kat kat kaldırırsak, altındaki şey ortaya çıkar. İşte aşağıda böyle bir adım atacağız.

“Zaman” ile “mekân” kavramı, sosyal geleneğimizin faaliyet ve ilişkilerinde yerimizi tayin etmemizi sağlayan başlıca araçlar arasında yer alırlar. Bu iki kavramı, onlarla bağlantılı pratiğe bakarak incelediğimizde, bunların birbirleriyle olan ilişkilerini de daha kolay kavrarız. “Zaman” ve “mekân” sosyal eylemlerin ve kurumların belirli tiplerini temsil eden kavramsal sembollerdir. Bu ikisi, insanların, zaman ve mekân içindeki belli noktalara ya da bu noktalar arasındaki mesafelere göre yerlerini tayin etmelerini sağlarlar. Her türlü olay hem aynı büyük akış içindeki diğer olaylara göre konumlanır, hem de ölçü işlevi gören başka bir akıştaki koşut öğelere göre konumlanır. Dolayısıyla da gerek zamanın gerekse de mekânın içindeki belli pozisyonların, yani belli bir noktada bulunma halinin algılanması ve belirlenmesi, toplumsal gelişmenin belli bir basamağından itibaren mümkün olabilmiştir. Söz konusu basamak, insanların, nispeten yüksek düzeydeki genelleştirme ve sentez yapma yeteneği sonucunda elde ettikleri araçlar sayesinde olaylara hâkim olma, onları denetleyebilme ve onlar üzerinde düşünebilme imkânı bulabildikleri

bir basamaktır. “Zaman” ve “mekân” içindeki pozisyonlar anlamına gelen ilişkiler, bir soyutlama, ayıklayıp birleştirme, öteki deyişle “sentezleme” ilişkileridir. İnsanlar, gözlemlenebilir olayları, belli bir büyüklük hiyerarşisine göre ilişkili oldukları mümkün bütün öteki olaylardan, örneğin galaksilerden ve kum taneciklerinden ya da balinalardan, insanlardan ve bakterilerden hareketle “soyutladıktan” sonra, bu geriye kalan artığı “sentez” yoluyla ilintileyerek, “zaman” ve “mekân” ilişkisini elde etmişlerdir. Demek ki bu iki kavram da, gözlemlenebilir olayların, katıksız, her şeyden arındırılmış pozisyon ilişkilerini ifade ederler, dolayısıyla da soyutlamanın ve sentezlemenin çok yüksek bir düzeyine karşılık gelirler.

İnsanların bu düzlemde, olayları ilintilerken iki türlü bağlantı kavramı geliştirmiş olmalarının nedeni, pratikte, zamansal durumlar arasındaki ilişkileri belirlemek için gerekli olan ölçü tipinin, mekân içindeki pozisyonların ilişkilerini belirlemek için gerekli olan ölçü tipinden birçok yönde farklı olmasıdır. “Mekânın” içindeki pozisyonların ilişkileri, standart ve sabit ölçü birimleriyle belirlenebilen ilişkilerdir; insanlar pratikte standartları ölçü olarak kullanabilmek için bunları hareket ettirirler ve gerek zaman gerekse mekân içindeki pozisyonlarını değiştirirler, ama standartların kendileri sabittir. Ayrıca, aslında birbiriyle ilintilenmiş pozisyonların belirli dizimleri sadece insanlarla ilişkilendirildikleri belli şartlarda hareketsiz sayılırlar ve insanlarla ilişkilerinde hareketli olan başka türden pozisyonlardan ayrı tutulduklarında “mekânsal” anlamda pozisyonlar olarak tanımlanırlar. “Zaman” dediğimiz şeyin içindeki pozisyon ilişkileri ise sadece ve sadece bizzat hareketli ölçü birimleriyle ya da standartlarıyla, öteki deyişle, pozisyonları durmadan değişen ölçülerle belirlenebilen ilişkilerdir. “Zaman” ile “mekân”ın birbirinden farklı, hatta belki de birbirinden kopuk büyüklükler oldukları izlenimini yaratan kavramsal ayrım, aslında sadece doğrudan pozisyonlara yönelik iki ayrı ilişki tipini kavramsal düzlemde birbirinden ayırt etme girişiminin sonucudur. Bir yanda hareketsiz standart birimlerle, öte yanda ancak,

pozisyonları sürekli değişen hareketli standartlarla belirlenebilen iki ilişki düzlemi ile karşı karşıyayızdır. Sürekli hareket halinde olan “Güneş”in “bir zaman ölçücü” olarak işlevini ya da kendileri mekanizma olarak hareket etmemekle birlikte semboller düzleminde sürekli bir pozisyon değişikliğini temsil eden saatleri ve takvimleri düşünmemiz ve bunları cetveller, metreler ya da kilometre taşları gibi “mekân ölçüleri” ile karşılaştırmak aradaki farkı görmemiz yeter. Böylelikle, zaman ile mekân ilişkisini kavramaya giden yolda bir ilk adımı da atmış oluruz.

Standartların bu iki türü arasındaki fark, gerek mekân gerekse de zaman ilişkilerinin, salt pozisyonları yönünden belirlenmesinde önümüze konan pratik görevlerin farklı olduklarını göstermektedir. En başta, “zamanın” ve “mekânın” içindeki pozisyon ilişkilerinin, kavramsal düzlemde birbirlerinden koparılmalarından, bu pratik farklılıklar sorumludurlar. Pozisyon ilişkilerini ise ölçme pratiği dışında doğrudan birbirlerinden ayırt etmek mümkün değildir. Minkowski ve Einstein’ın dört boyutlu evren kavrayışında doruğuna ulaşan ve “zaman” ile “mekân”ın kavramsal düzlemdeki kopukluğunu gideren gelişmeyi burada anlatacak değiliz. Bu gelişmenin bizi ilgilendiren yanını basit ifadelerle de aktarabiliriz. Kısaca, “mekândaki” her değişim ve dönüşüm, “zamandaki” bir dönüşüm ve değişimdir aynı zamanda, ya da tersi. Bir yandan “zaman” akıp giderken “mekânda” hareketsiz oturabildiğinizi hatırlayarak aldanmayın. Bu akan zamanın paralelinde insan durmadan yaşlanır. Kalbimiz çarpar, soluk alır sindirim yaparız; hücrelerimiz büyür ve ölüp giderler. Bu değişimler belki alabildiğine ağır yol alırlar, ama ne olursa olsun sonuçta “zamanın ve mekânın içinde” sürekli olarak değişir, insan olarak gittikçe yaşlanırız; gene durmadan değişen bir toplumun parçası olarak, dur durak demeden hareket eden yerkürenin sakini olarak.

Mekânda kullanılan ölçüler, mekân içindeki pozisyonların ilişkilerini belirleme amacıyla seçilip standartlaştırılmış oldukları ve bu pozisyonlar da gene kendilerini ölçen insanlara göre değişmezlik özelliği taşıdıkları için, insana göre hareketsiz ya da değişmez olabilirler. Bu özelliklerden

ötürü bu standartlaştırılmış “ilişki göstericileri”ni, birbirleriyle olan ilişkilerini tespit etmek istediğimiz pozisyonlara kolayca uygulamak mümkün olmaktadır. “Nerede” sorularının cevabını, seçtiğimiz bir ölçüyü kullanarak vermek nispeten kolaydır; çünkü spesifik pozisyon ilişkilerini temsil eden ölçünün kendisi de onları kullanan insanlara göre tıpkı ölçülmek istenen nesneler gibi hareketsizdir. Birbirini izleyen ve kesintisiz bir değişimler silsilesinin parçalarını oluşturan pozisyonların ve bu pozisyonlar arasında kalan süreçlerin aralarındaki ilişkileri -bu pozisyonları ve süreçleri, hareketsiz pozisyonlar arasındaki ilişkilere kavramsal olarak indirgemeden- ölçmek, mekândaki pozisyonları ölçmekten katbekat daha güç bir iştir. İnsanların içinde yaşadıkları ve bir parçasını oluşturdukları evren ve dünya hep hareket halinde olduğundan ve durmadan değiştiğinden, “mekân” ve “zamanı” kavramsal düzlemde birbirinden ayrı tutmanın, hatta ayrı büyüklükler olarak ele almanın mantığını meşrulaştırabilmek için şöyle bir açıklama getirebiliriz belki: Mekân dediğimiz şey, hareketli olayların arasındaki pozisyon ilişkileriyle ilintilidir; bu pozisyonları belirlemek istersek, onların değiştikleri ve hareket halinde oldukları gerçeğini bir yana bırakıp, yani bu pozisyonları hareket ve değişim özelliğinden soyutlayıp ele almak zorundayız. Oysa “zaman” da, değişimlerin oluşturduğu bir sürekliliğin içindeki pozisyon ve süreç parçalarını ölçmemizi gerektirir, ama bunu yaparken pozisyon ve sekansları bu sürekli değişmelerden ve hareketlerden soyutlamamak durumundayız.

Günümüzde, değişen ve hareket halinde olan ilişkileri, değişmeyen ve hareketsiz ilişkilere indirgeyen bir entelektüel geleneğin taleplerine boyun eğmemenin zahmetinden kaçmak işten bile değildir; çünkü değişimleri ve hareketleri indirgeyici yaygın anlayışın geleneksel düşünme ve konuşma tarzına uyum sağlama baskısı öylesine yoğundur ki, bu entelektüel geleneğin dışında kalan bir kavramsal dil kullanmamız ya da düşünce izlememiz neredeyse olanaksızlaşmaktadır. Bu uyum sağlama baskısına "zaman" kavramı da direnememektedir. Zaman bir yandan global bir sembol olma anlamında, önceki bir pozisyondan sonraki bir pozisyona yol alan tersinmez pozisyon değişmelerini ifade ederken, bir yandan hâlâ, örneğin fizikte, mekân ve ağırlık gibi hareketsiz olaylarla bir tutularak bunların nicel değerleri ile aynı düzlemde yer alır. Böyle olunca da "zaman" kavramı günümüzde, bir yandan tekrarlanamaz değişimlerin sürekli sekanslarına, bir yandan da değişimlerin tekrarlanabilir dilimler sekansına- tekrarlanabilir, yeniden yeniden aynı halleriyle ortaya çıkabilir oldukları ölçüde aynı kabul edilen- işaret eder. Gelgelelim bu iki düzlemin arasındaki fark ve bunların birbiriyle ilişkisi bugüne kadar açık seçik bir sorun olarak formüle edilip önümüze konmadığı gibi, bu düzlemler bu yönde bir girişimle henüz karşılaşmamışlardır. İşte bu durumda da, yerleşik "zaman" kavramı, geride saklı duran sorunu örtmekte, bizi ona bulaşmadan zaman sorununu tartışmaya itmektedir. Bu sorunun ne olduğunu ve gerçekte "zaman" dendiğinde nelerin kastedildiğini daha iyi anlamanın yolu, geleneksel kullanımın önümüze sürdüğü "zaman" kavramını bir yana bırakıp insanların zaman kavramıyla hangi sorunları çözmeye çalışageldiklerine bakmamızdan geçmektedir.

Şimdi bir örnekle, "zaman" kavramının yerleşik kullanımının etkisinden sıyrılarak, sosyal düzleme bakma ve insanların bu kavramın yardımıyla çözmeye çalıştıkları sorunlardan hareket etme yaklaşımını modelleştirmeye çalışalım. Diyelim ki, bir halk topluluğu, hatiplerin belli

bir konudaki lehte ve aleyhte fikirlerini dinledikten sonra politik bir kararı oylamak için toplandı. Bu topluluk, konuşmacıların birbirlerinden belli bir uzaklıkta durmalarını, fikirlerini oradan sergilemeleri kuralını koymuştu. Bu durumda “mesafe” “mekân içindeki” iki pozisyon arasında kalan spesifik ilişki anlamına gelir. Hatiplerin konuşma sırasında aralarındaki mesafeyi koruma kuralına uyup uymadıklarını tespit etmek, bu türden pozisyon ilişkilerini belirlemek hiç zor değildir. İki hatip arasındaki pozisyonun uzunluğunu standartlaştırdığınız anda sorun kalmaz. Standartlaştırılmış uzunluktaki bir tahta parçası ya da ip, bu işin üstesinden gelmenize yetecektir. Ama bu topluluk ikinci bir kural olarak bu iki sözcünün, konuşma sürelerinin de belli bir zaman dilimi ile sınırlı olması gerektiği kuralını koymuş olsun. Hatibin biri ötekinden önce konuşuyor. Peki bu durumda bu iki konuşma süresinin eşit zaman uzunluğunda olup olmadıklarını nasıl belirleyeceğiz? Peş peşe gelen iki ayrı olay akışının başlangıç ve bitiş pozisyonları arasındaki mesafeyi nasıl tespit edeceğiz. Durmadan hareket eden bir şeyin başlangıç ve bitişi arasındaki süresel uzaklık başka bir süresel uzaklık ile nasıl karşılaştırılıp kıyaslanabilir? Birinci konuşmacının hareketli değişim dilimi ile sonraki konuşmacının hareketli değişim dilimi aynı anda yan yana başlayıp sürmediklerine göre, ne yapabiliriz? Bu her iki konuşma, tez ve anti tez olma özelliğini yitirmedikçe, bir başka deyişle bu işlevini kaybetmedikçe, aynı anda başlayıp paralel yol alamazlar. Peki bu durumda, konuşmalardan birinin ötekinden uzun sürüp sürmediğini nasıl tespit edip sağlama alacağız? Eski Atinalılar, bu sorunla karşı karşıya kalmışlardı; ama aslında sorunun çözümü de ellerinde olmasaydı sorun da ortaya çıkmazdı herhalde. Atinalılar bu işin üstesinden gelmek için kum saati kullandılar; bu yolla her bir konuşma için izin verilen süreyi yani “zamanı” ölçüyorlardı. Ancak acele edip, “Atinalılar zamanı ölçüyorlardı” demeyi bir yana bırakır ve gerçekten Atinalıların neyi ölçtüklerini düşünecek olursak, geleneksel “zaman” kavramının gerisinde gizlenmiş sorunu da daha net görürüz. Çünkü, “zaman” duyu algılarına açık bir dış nesne olmadığına göre, zaten “ölçülmesi” söz konusu

değilse, “zamanı” ölçtüğümüzü söylediğimizde, aslında ne yaptığımızı ileri sürmüş oluyoruz?

Atinalılara dönelim. Onlar iki konuşmanın başlangıcı ile bitişi arasındaki aralığı birbiriyle karşılaştırıyorlardı; yani karşılarında, tekrarlanması olanaksız, birbiri ardından gerçekleşen iki sosyal değişimin temsil ettiği bir süreklilik bulunmaktaydı; onlar da bu iki değişimi, öteki deyişle konuşma dilimini alıp bir kum saati içindeki kumun bir gözden alttakine dökülmesi için geçen süre ile karşılaştırıyorlardı; buradaki modele göre, fiziksel, dolayısıyla “doğal” nesneler arasında yer alması gereken ve tekrarlanabilir dönüşümlerin sürekliliğini temsil eden bir araçla, yani her altını üstüne getirişimizde, aynı değişikliği aynı süre içinde gerçekleştirip kumun aşağıdaki göze aktığı bir kum saatiyle. “Atinalılar konuşmaların zamanını ölçüyorlardı” derken, çok basit bir şeyi dile getirmiş oluyoruz demek ki; yani, başlangıç ve bitiş arasında kalan aralıkları, konuşmalar ile karşılaştırıldığında “cansız” dünyaya ait süreçlerin başlangıç ve bitişleri ile karşılaştırıyorlardı. Bu İkinciler hem tekrarlanabilirlik özelliği taşıyorlar hem de gerek konuşmalardan gerekse de öteki bütün insan eylemlerinden daha kolay denetlenebiliyorlardı. Bu bağlamdaki zaman belirleme girişimi, eni konu sosyosentrik, yani toplum merkezci bir özellik gösteriyordu: Sınırlı uzunluğu olan, tekrarlanabilir doğal süreçler ya da sekanslar, tekrarlanamaz sosyal sekansların uzunluğunun ölçüsü olarak kullanılmaktaydı. İster bir kum saati içindeki kumun sabit ve tekrarlanabilir dökülme süresi anlamındaki aralık olsun, isterse de Güneş’in, Ay’ın belli iki nokta arasındaki hareketiyle belirlenen aralık olsun, zamanı belirlemenin o ilk aşamalarında, sosyal faaliyet süresine uygulanan dilim, fiziksel bir olayın iki pozisyonu arasında kalan aralığın temsil ettiği dilimdi. Belli bir sosyal amacın aracı olan fiziksel bir olay söz konusudur burada. İnsanlar gökteki cisimlerin ya da yeryüzündeki fiziksel maddelerin süreçlerini sırf meraktan ya da iş olsun diye tekrarlanabilir dilimler halinde tespit etmeye kalkışmamışlardı. Bu fiziksel, doğal maddi süreçler, onların belli bir sosyal faaliyete, belli bir

eyleme *ne zaman* başlayıp onu *ne kadar* sürdürmeleri gerektiğini söyleyen yol göstericilerdi.

İşte bugün kalkıp da, Atinalıların kum saatini “zamanı” ölçmek için kullandıklarını söylediğimizde, “zaman” kavramının, bir kere, alabildiğine somut, elle tutulur, maddi bir durum için, örneğin birbirini izleyen iki konuşmayı ölçmek için kullanılmış manipüle edilebilir bir sembol olduğunu kastediyoruz demektir. Bir gözden ötekine dökülen kumun oluşturduğu denetlenebilir dönüşümün süresi ise, ölçmeyi gerçekleştiren toplumca standartlaştırılmış ve karşılaştırma aracı olan bir dilimi temsil eder. Elbette bir kum saatini, belli bir mesafeyi koşarken ya da yumurtayı kaynatırken de ölçme dilimi olarak kullanabiliriz. İster kum saatleri olsun isterse de güneş ya da kuvars saatleri; zaman ölçerler, insanların belli sosyal görevlerin üstesinden gelebilmek için kullandıkları enstrümanlardır. Çoğunlukla birbirinden oldukça farklı olan ve her biri en azından, aynen bir saatin üzerindeki hareket gibi, görülebilir olan ya da görülebilirlik potansiyeli taşıyan olayların akışı içindeki pozisyonların belirlenmesi amacıyla insanlarca başvurulan ortak ilinti kurma sürelerini temsil ederler.

Bu spesifik olayların akışında, ya da takvimlerin yardımıyla belirlemeye çalışılan ortak özelliğe “zaman” diyoruz. Ne var ki “zaman” kavramının çok çeşitli ve değişik olayların zamansal yanı ile ilintili oluşu, daha doğrusu “ne zaman” sorusunun çeşit çeşit olanlara yöneltilebilmesi, onun her türlü toplumsal standartlaştırma ya da normlaştırma ihtiyacından bağımsız varolduğu izlenimi verebilmektedir. İnsanlar, çok spesifik somut olayların ya da somut olma potansiyeli taşıyan olayların belli yanlarını senkronize ettiklerinde ya da bunlara bir tarih belirlediklerinde, onları “zamansallaştırdıklarında”, “zamanı belirliyoruz” derler.

Ve işte tek tek insanların faaliyet ve davranışlarının sosyal olarak kurumlaşmış zaman tarafından normlaştırılması, zaman kavramının fetişleşmesinin de nedenidir; nitekim, toplumların karmaşıklığının ve işlevsel farklılaşmalarının artması ve bu bağlamda her bir kişinin, “Saat

kaç?”, “Bugün aylardan, günlerden ne?” diye sorma zorunluluğunun kaçınılmazlaşması ölçüsünde, bu kavram insanın algısında daha derinlere inip kök salar ve başka türlü bir duyumsama olanağı kalmaz. Kum, su ya da güneş saatlerinden kilise kulelerindeki saatlere, oradan da insanların kişiselleştirip kullandıkları kol saatlerine kadar uzanagelen gelişme sonucunda, tek tek insanların hem faaliyet ve davranışlarını hem de duygu dünyalarını, sosyal düzlemde kurumlaşmış “zaman”a uyumlayışlarının gitgide nasıl olağan karşılanmaya başlandığını ve bu uyumun yine de kişiden kişiye bazı farklılıklar gösterdiğini tespit etmek zor olmasa gerekir. Bir zamanlar müezzinin okuduğu ezan ya da çan sesi, dindar bir insanı, sabah, öğle, akşam ibadete çağırmaya yetiyordu, bu anlamda sosyal bir ihtiyaç bu yolla karşılanabiliyordu; sosyal gerekliliklerin daha yüksek bir aşamasında, meydan saatleri, bu tür görevleri üstlendiler; çok daha gelişmiş basamaklarda, artık saatlerin de ötesinde dakikalar ve saniyeler de sosyal ihtiyaçlar, talepler doğrultusunda hayatın içinde rol oynamaya başladı.

Salt fiziksel süreçlerin belirlenmesi amacıyla saatlerin kullanılması alışkanlığı esas Galileo’yla başladı. Yani fiziksel zamanın sosyal zamandan oldukça geç ayrılmış bir gelişme olduğunu daha önce de söylemiştik. Gelgelelim fizikçiler ile filozoflar, daha yolun başında, kendi uzmanlık alanlarının üzerinde kafa yorarlarken, gelişen insan toplumunun bilgiyi besleyen toprağı ile kendi bilgileri arasındaki bağı kaybettiler. Bu gelişmenin yapısı, gene fizikçilerin ve filozofların meseleyi yanlış kavramaları yüzünden, yapıdan yoksun bir “tarih” anlayışına kurban gitti. Yapısı bulunmayan, salt “geçmişe ilişkin” bir gelişme olarak değersizleş-tirildi bu süreç. Sosyologlar da “zamana” gereken ilgiyi göstermeyince, “zaman” bir bilmece, bir muamma olma özelliğini korudu.

Zaman belirleme ediminin gelişme sürecindeki tayin edici dönemeçlerden biri, merkezinde doğanın bulunduğu zaman belirleme biçiminin, merkezinde insanın bulunduğu zaman belirleme biçiminin içinden türemesiydi. Ancak bu çatallanma hiç de bir anda ortaya çıkmadı; gerçekleşebilmesi için uzun ve ağır ağır yol alan bir süreç gerekiyordu. Yapıtıyla, Önasya'nın ve Akdeniz bölgesinin gelişmiş ilkçağ toplumlarının astronomi hakkında kendi döneminde bilinebilecek her şeyi toparlayıp sistemleştiren Batlamyus bile, gök cisimlerinin hareketlerinin kural ve bağıntılarıyla bu cisimlerin insanların kaderlerinin bir işareti olarak yorumlanmaları arasında, bugün bizim yaptığımız gibi bir ayırım yapamamış, hem astrolojiyi hem de astronomiyi bir arada ele alan bir deneme yazmıştır. Çağdaşları gibi onun gözünde de bu iki düzlem aşikâr şekilde birbirini tamamlamaktaydı. Gök cisimlerinin hareketlerinin ve pozisyonlarının incelenmesi girişimleri bu hareketlerin insanların kaderleri bakımından taşıdıkları varsayılan anlam ve önemin incelenmesinden ayrı tutulmuyordu. "Doğa" ile insanlık, "nesneler" ile "özneler", henüz dünyanın iki ayrı ontolojik alanına taksim edilmiş değillerdi ve bir bütün olarak görülmekteydiler.

Örneğin ortaçağ skolastiğinin gözünde ve düşünce sisteminde de, böyle bir varoluş düzlemi farklılığına işaret eden bir uçurum bulunmamaktaydı. İnsanlar "doğa"dan söz ettiklerinde, Tanrı'nın hiyerarşik yapılanmış yaratımının bir yanını kastetmekteydiler. Bu hiyerarşik kademelenme içinde insanlar, kendilerine özgü yüksek bir statüyü ve değerleri taşıyorlardı. Ama aynı hiyerarşik yapı, hayvanları, bitkileri, Güneş'i, Ay'ı ve yıldızları da içermekteydi. Gök cisimleri, Tanrı'ya en yakın yerde olduklarından, kusursuz ve mükemmeldiler. Hareketleri ideal ve tam bir çember çizecek şekildeydi. Hareketleri insan ya da hayvan müdahalesiyle, yapay etkiler yüzünden düzenliliğini yitirmiş yeryüzü cisimlerinin, eninde sonunda o mükemmel konuma ve yere, yani

“doğal” yerine geri dönme eğilimi taşıdığı düşünülüyor; cisimlere, Tanrı’nın yaratırken onlara ayırdığı mutlak sükûnet ortamına eninde sonunda geri dönme itkisi atfediliyordu. Tanrı merkezli bir çerçeveyi tutarlı bir şekilde uygulama zorunluluğu, “doğanın” sorunlarıyla birlikte fiziksel hareketleri de, Tanrı’nın yarattıkları için koymuş olduğu ve yaradılışın amacı gereği ulaşılacak olan hedeflere uygun kavramlar zemininde anlama mecburiyeti getiriyordu. Tanrı merkezli anlayışa dayalı bir evren kavrayışı, kavramlarının oluşturulmasında teleolojik dediğimiz, ereksel bir anlayışın izlenmesine yol açmıştı. Bu bakımdan, Aristotelesçi anlayışta temellenen ve Ortaçağ skolastiğinde benimsenen “doğa” kavramının anlamı da, teosentrik (Tanrı merkezli) çerçevenin ve bu görüşü taşıyan sosyal kuramların hegemonyasının zayıflamasıyla birlikte ortaya çıkan ve hâkim duruma geçen daha yeni anlayıştan farklıydı.

“Zaman” kavramının anlamı da aynı doğrultuda değişti. Fiziksel süreçlerin Tanrı merkezli bir amaca göre değil de, bunları kendi başlarına anlama kaygısına bağlı olarak incelenmesi, zamanın doğayı, merkez alan bir çerçeve içinde belirlenmesi, Galileo’nun döneminde ortaya çıkan ve hâkimiyeti ele geçiren bir anlayıştı. Gerçi Galileo da, teosentrik dediğimiz, her şeyin merkezinde tanrısal bir anlam ve amaç gören anlayışa sahip çıkmaya devam edecekti, ama top güllesinin yörüngesini ya da serbest düşen cismin hızını incelerken, teosentrik doğa anlayışından tamamen uzak durmayı becermişti. Bütün bu cansız birimlerin eninde sonunda ulaşacağı kabul edilen “doğal” yer anlayışını bir yana bırakan Galileo, aynı şekilde, Tanrıca düzenlenmiş doğal bir hareketin karşısına, insan müdahalesiyle oluşturulmuş hareketi koymaktan da vazgeçmiş ve olaylar ve süreçler arasındaki gözlemlenebilir ilişkilere içkin kuralların ve yasaların araştırılmasına yönelmiş, bir şekilde matematiksel denklemlerle temsil edilebilen ve doğanın gözlemlenebilir bütün değişim ve dönüşümlerinin temelinde yatan ebedi yasalar statüsünü hak edebilecek şekilde kavramsallaştırılabilen kurallılıkları ve yasaları bulmaya çalışmıştır. Gerçi bu

yasaların matematiksel kavramlarla verilebilmesi alabildiğine şaşırtıcıydı, ama matematik ile fizik arasındaki bu açıklanamaz ilişki sonucu değiştirmiyordu.

Böyle olunca da, bir kez daha gözlemlenebilir nesnelerin o durmadan değişimler yaratan seyri içinde, daha doğrusu bu süreçlerin ardında, kendisi değişmeyen, ebedi, sürekli bir olgunun varlığı kendini belli etmeye başlamıştı. Ama bu kez Tanrı değil, yasaydı, kurallılıklardı bu ebediyen kendisiyle aynı kalan şeyin adı. Dünya ne yönde ve nasıl değişirse değişsin, kendisiyle hep aynı kalan şeyin sembolü olan “Tanrı”, yerini “doğa yasası” denen şeyle değiştirmek zorunda kalacak ve “doğa yasalarının” nicelleştirilebilir ve sınırsız olarak yeniden yeniden üretilebilir bir sabitesi olarak anlaşılan- “zaman” da, bir zamanların o nispeten kendi içinde bütünlüklü,* insan ve Tanrı merkezli kavramından ayrılıp yepyeni bir yol izleyecekti artık. Aynen doğa gibi “zaman” da gitgide matematikselleşti. Yalıtılmış miktarlar halinde kendi başlarına, kendi birimleriyle ölçülen ağırlık, mekânsal mesafe, kuvvet ve benzeri bir dizi kavramın yanında yer alıp “günün” -haftanın, ayın, yılın- o sosyal ve yaşanan “zamanından” tamamen bağımsız ve yalıtılmış olarak ölçülüp biçildi. Gel zaman git zaman, insanlar, bilimsel araştırmaları sırasında “zamanı” ölçtüklerini söylemeye alışıp bunu çok olağan gördüler ve bu kavramın ilintili olduğu gözlemlenebilir verileri incelemeyi akıllarına bile getirmediler; oysa “zaman” aslında ne görülebilir ne de gözlemlenebilir, dolayısıyla da ölçülmez. Bu durumda da ne büzülür ne de genleşir.

** insan odaklı, diğer bir deyişle “sosyal” zamanların, kendi sınıflandırılmaları bulunmaktadır. “Tanrıların zamanı” ayrıdır, devletin “zamanı” ayrı. Rahiplerin “zamanı”, kralların “zamanı” ya da devlet memurlarının “zamanı”, bir tür sosyal bir hiyerarşiye göre kademelenirler. “Ay zamanı” ile “Güneş zamanı” da farklı statülerdedirler; ama bütün bu sınıflandırmalar, tekrarlanan zaman ile tek¬rarlanmayan zaman*

ayrımındakinden farklı bir türü ifade eder.

23

Galileo’nun çalışmaları “zaman” kavramının ortaçağdan başlayarak gösterdiği gelişme ve dönüşümlerin yanı sıra yeni “doğa” kavramının ortaya çıkışını da adeta modelleştirerek gözler önüne serer. Yeri gelmişken, bizzat Galileo’nun o ünlü hız ya da ivmelenme deneylerinin betimlemelerini onun anlattığı şekliyle okumamızın yararı olabilir. Galileo deneyleri ve bu deneylerle ilgili açıklamaları, “doğa merkezli” fiziksel “zaman” anlayışının gelişmesine giden yolun açılmasına katkıda bulunmuşlardı. Galileo’nun anlattıkları, deneylerinde gösterdiği olağanüstü çabayı ve onlara atfettiği büyük değeri bizim açıklamalarımızdan çok daha iyi gözler önüne sermektedir.

> 12 dirsek uzunluğunda (dirsekten orta parmak ucuna kadar uzanan eski bir uzunluk birimi-ç.n.) yarım dirsek genişliğinde ve üç parmak kalınlığında bir cetvelin ya da diyelim ki tahtanın dar kenarında bir parmaktan biraz daha geniş bir oluk açılmıştı. Bu oluk dümdüz bir yol izliyordu ve oluğun iç yüzeyinin pürüzsüz olabilmesi için bu yüzeye dümdüz ve tertemiz bir parşömen yapıştırılmıştı. Bu oluğun içinde, çok sert, yusyuvarlak, yüzeyi iyice parlatılmış bir pirinç küre yuvarlanmaya bırakıldı. Tahtayı hazırladıktan sonra, tahtanın bir ucu önce bir dirsek, daha sonra da iki dirsek ölçüsünde yükseğe kaldırıldı. Sonra, küreyi oluğun içinde serbestçe yuvarlanmaya bırakarak, aşağıda açıklayacağımız şekilde, bütün bir yol boyunca, düşme süresinde geçen zamanı tespit ettik. Zamanı tam bulabilmek için, her bir deneyi (bir dirseklik ve iki dirseklik eğimlere göre-ç.n.) sık sık tekrarladık, ama hiçbir (zaman) farkı bulamadık, bir nabız atımının onda biri kadar bile. (Aynı mesafeden küreyi her salışımızda küre aynı sürede aşağıya varıyordu.) Bunun üzerine bu kez bu küresel ağırlığı, mesafenin dörtte biri kadar bir uzunluktan düşürdük ve

> daha önceki düşme sürelerinin tam yarısı kadar bir düşme süresi tespit ettik. Ardından başka mesafeler seçtik ve ölçtüğümüz düşme sürelerini bir öncekilerle karşılaştırdık, 1/3, 1/4 kadar kesirli süreleri bile göz önünde tuttuk. Deneyi yüz kez tekrarladıktan sonra bile, hep mesafe ile zamanın ilişkisinin karesel bir oran oluşturduğunu bulduk. Ve içinde kürenin yuvarlandığı kanalın her türlü eğimi için bu sabit oran değişmiyordu...
>
> Zamanı ölçmek için, tabanında dar bir delik bulunan bir su kovası kullandık; gözlemlediğimiz her düşüş süresi boyunca bu delikten akan ince bir su alttaki bir kaba toplanıyordu. Bu yoldan biriken su, çok hassas bir terazide tartılıyordu; tartıların sonuçlarının farklılıklarından hareketle ağırlık ile zamanın orantısal ilişkilerini elde ettik ve kusursuz ölçümlerle yapılan bu sayısız deney ve gözlemden elde ettiğimiz sonuç hiçbir zaman dişe dokunur farklılıklar göstermedi.*

*Galileo Galilei, Unterredungen und mathematische Demonstrationen Ciber zwei neuere Wissenzweige, die Mechanik und die Fallgesetze betreffend. (İki Yeni Bilime, Mekanik ve Düşme Yasalarına İlişkin Açıklamalar ve Matematiksel Demonstrasyonlar.) Arthur von Oettingen, Darmstadt 1973, 162.

Galileo'nun deney düzeneği basit olduğu kadar dâhiceydi. "Zamanı" ölçtüğünü söylediğinde aslında neyi ölçtüğünü apaçık gösteriyor bu düzenek. Oluktan aşağıya yuvarlanan küreciğin bu düşüş sırasında katettiği yol ile zaman ilişkisini bulabilmek için, dibi delik bir kovadan akan su "şeridini" kullanıyor. Küre, A noktasından B noktasına ulaşıncaya kadar kovanın dibindeki kapta biriken suyun oluşturduğu ağırlığı ölçüyor, sonra, bu ağırlığı, BC, CD mesafelerindeki düşüşler için de tespit ediyor. AB, BC, CD, mesafeleri aynı uzunlukta. Gelgelelim, kürecik, AB arasından geçerken kovanın dibindeki kapta biriken su BC süresinde

birikenden daha fazlayken, BC süresince biriken de CD süresince birikenden gene belli bir oranda fazla. Tahtanın altına doğru, kürenin katettiği mesafe parçaları aynı olsa da, biriken su miktarı daha az. Galileo, kürenin belli bir mesafeyi alırken, mesafeler eşit olsa da, aşağıya doğru indikçe aynı mesafe için geçen sürenin belli bir oranda azaldığı biçimindeki gözlemini, sosyal zaman belirleme aracı olan saatlerin diliyle, "zaman" kavramıyla ifade ediyor. Bir su saati olarak tanımlanabilecek dibi delik kovadan akan suyun alttaki kapta duruma göre daha az birikmesi, öteki deyişle kovanın dibinden akan su şeridi, gözlemlenebilir bir veriydi. Aşağıya doğru yuvarlanan madeni kürenin aynı mesafeler için gitgide daha az zamana ihtiyaç duyduğu saptaması, bu gözleme dayanmıştı. Başka deyişle, "zaman" ifadesi, zamanı ölçen hareketi, yani suyun akma hareketini ifade etmekteydi. Kovanın dibindeki delikten (su saatinden) akan eşit olmayan su miktarını ağırlık olarak tartıp farkları belirleyen Galileo, bu miktarları, eşit olmayan "zaman miktarları"nın işareti olarak görmekteydi. Böylelikle, deney düzeneğinin kendisine güvenilir sonuçlar üretmesini sağlamış, kürenin yol parçalarını gittikçe daha hızlı geçtiği sonucundan emin olabilmişti ya da başka deyişle, kürenin belli aralardan geçerken ihtiyaç duyduğu zaman süresinin, başlangıçta daha uzunken, altlara doğru, mesafeler aynı olduğu halde, kısaldığını kesinlikle saptayabilmişti. Yani, kürenin hızı yeknesak, hep aynı kalan bir hız değildi: Gittikçe ivme kazanıyordu.

Galileo, düşen bir cismin ivmelenen, yani gittikçe hızlanan bir hareketi temsil ettiğini, ya da aynı anlamda, yatay bir yüzeyden aşağıya doğru yuvarlanan bir kürenin gittikçe hızlandığını tespit edebilmek için, suyun akma hareketini bir karşılaştırma çerçevesi olarak kullanmıştı; aksi halde, yani elinde bir tür "zaman ölçüsü" verecek bir başka fiziksel araç olmasaydı, bu deneyden sonuç alamazdı. Betimlemelerinden de anlaşılacağı gibi, deneylerinde, insanların kolaylıkla ulaşabilecekleri kadar basit zaman belirleme araçlarından birini daha devreye sokmuştu: Nabız atışlarını. Nabız, öyle pek güvenilir bir zaman ölçme aracı olmasa

da, yapısı, iv- melenmeyen ve kendisiyle hep aynı kalan bir hareketi temsil eder ve atışlar arasındaki aralar, aynı uzunlukta olup, net bir şekilde marke edilebilir. Ne nabız ne de su saati, bizim bugün zaman belirlemede kullandığımız ölçü aygıtlarının düzenlilik ve yeknesaklık derecesine ulaşabilecek durumda değillerdi elbette. Gene de bu hareketleri Galileo 'nun, düşen bir cismin hızlarının, onun iki nokta arasındaki değişme sürecinde geçen "zamanın" eşit dağılmadığını tam bir kesinlikle öğrenmesine yetmişti. Hatta, gene bu su saati ve onu denetleyen nabız atışları, düşen bir cismin tamı tamına hızının ne kadar arttığını ya da bir zaman ölçüsü araç ile ilintileyerek söyleyecek olursak, düşüş sırasında (geçen) zamanın, mekânsal uzun-

lukları aynı olan mesafelerden geçerken ne kadar azaldığını kesinlikle tespit edebilmesini sağlamıştı. Galileo deneyleri vasıtasıyla, düşme sırasında aşılan mesafenin "zamanın" karesi ile orantılı olduğu hipotezini sınayıp doğrulamış, bu sonucu $D \sim T^2$ formülüyle ifade etmişti.

Ne bu deneyler ne de bu deneylerle test edilen yasalar, Galileo'nun kafasında durup dururken bir fikir halinde aniden ortaya çıkmış değillerdi; araştırmacımız, uzun araştırma ve keşif süreci boyunca yanlış yollara sapıp durmuş, çıkmaz sokaklara düşmekten kurtulamamıştı. Ama işin peşini bırakmadı büyük bilgin. Kendi hatalarını görüp kabul edecek kadar esnekti ve daha iyi çözümler üretecek kadar da sabırlı ve atılgandı. Sonuçta, belli bir yere kadar başarıya da ulaştı.

Sonraki kuşaklar, Galileo'nun yapıtlarını artık gönüllerine göre yorumlayıp durdular; ölmüşlere genelde yapılan onun da başına geldi; yorumcularının aleti olmaktan kurtulamadı ve onların kendi tezlerini doğrulatma mücadelesinde tanık gösterildi. Ampirisistler onu bir ampirisist olarak görüyorlardı; idealistler ise idealist, Pla- toncu olarak. Galileo'nun sonradan "düşme yasası" denen ünlü yasayı, sırf kafadan, salt tümdengelimci yoldan mı, yoksa deneyler yapa yapa tümevarımcı yoldan mı bulduğu tartışmaları bitmek bilmedi. Oysa bu türden soruların anlamsız oldukları aşikârdır. İnsanların, kendilerinden önceki akıl

yürütmeler olmaksızın, sırf gözlemleme yoluyla ya da hiç gözlem yapmaksızın sırf akıl yürütme yoluyla sonuçlara varabileceği varsayımına dayanırlar. Pozitif, teorik-ampirik bilimlerde tanınmış hiçbir araştırma ve keşif yöntemi, araştırmanın biricik yolunun akıl yürütmeye dayalı tümdengelimci olduğunu ya da sırf deneyden kalkan tümevarımcı olduğunu ileri süren anlayışa itibar etmez. Bu iki varsayım birbirleri ile bağdaşmaz oldukları halde aynı paradigmayı paylaşmaktadır. Bunları karşıtlık içinde savunanlara kalırsa ille de bir *başlangıç* bulmak şarttır. Araştırmanın, öğrenmenin düşünceyle başladığını ileri süren varsayım ile deneyden başladığını kabul ederi varsayım, toplumsal bir gelişmenin aynı basamağının ürünüdürler; tıpkı belli bir toplumsal dönemin önlerine koyduğu soruya birbirine zıt bağdaşmaz cevaplar veren antagonizmalar gibi, paradigmaları ortak, cevapları birbirine zıttır. Öğrenmenin, araştırmanın ya da deneyin ya da düşüncenin alanında mutlaka bir başlangıç noktasını ararken, fiziğin kullandığı nedensel açıklama modelini benimseyerek statik bir açıklamayı hedefler; öğrenmenin süreçsel karakterini unuturlar. Öğrenme, araştırma, inceleme bir süreçtir. Bir başlangıcı yoktur; ister ampirik bir süreç olsun isterse de salt zihinsel düzlemde yürüdüğü varsayılan bir süreç. Bu türden bir modeli düşünce yoluyla yeniden kurarken, süreçleri, hareketsiz yapılar şeklinde modelleştiren analiz, süreci faktörlerine ve nedenlerine ayırma işlemi, sentezin geçici bir yardımcı aracıdır o kadar. Bir başlangıç yoktur; çünkü öncesinde düşünme ve akıl yürütme bulunmayan bir gözlem ve inceleme ve öncesinde gözlem ve inceleme bulunmayan bir akıl yürütme yoktur.

Ne var ki, Galileo döneminin cephelerini belirleyen bu inatlaşma değildi; Galileo'dan sonraki bir kamplaşmaydı burada anlatageldiğimiz. Galileo'nun mücadelesi ise başka cephelerde verilmişti; dolayısıyla da Galileo'nun bu tartışmalardaki pozisyonu farklı bir yapı gösteriyordu. Galileo'nun görüşlerine damgasını vuran şey, dönemin düşünce çatışmalarıydı; Aristo'nun öğretisine sahip çıkarak, otoriter ve tartışılmaz, doğruluğu su götürmez bir doktrin oluşturan geleneğe karşı çıkıyordu. Bu

doktrin, zamanla hemen hemen Hıristiyan dininin kutsal metinleri statüsüne eşdeğer bir konuma yükselmiş, vahiy yoluyla oluşmuş bilgi hâzinesi konumuna gelmişti.* Aristo'ya göre bir nesnenin düşüş hızı ağırlığıyla doğru orantılıydı. Galileo bu görüşü çürütme çabası içindeydi ve onun yerine sınanabilir olgulara daha sıkı bağlı olan yeni bir teoremi koymak istiyordu. Bu çaba Aristo'nun öğretisinin sadece içeriğine yönelik değildi, Aristocuların bir teoriyi sistemli deneylerle sınamaktan uzak durma tavırlarına da karşıydı aynı zamanda.

* Hayatın cilvesine bakın ki, Aristo'nun öğretisi 13. yüzyılda kilise otoritelerince tehlikeli, sapkın bir öğreti olarak görülmüştü. O dönemlerde, Yunanca, Arapça, ibranice yazıların çevrilmesiyle kilise içinde ortaya çıkan entelektüel hareket, şiddetli bir direnç görüp dönemin ortodoks cephesinin tepkisiyle dize getirilmeye çalışılmıştır. Avrupa Aydınlanması'nın bu ilk dönemlerinin Paris Üniversitesi'ndeki sözcülerinden biri olan Siger von Brabant adlı Aristocu aydın, kilise yöneticilerince defalarca uyarılmış, tehdit edilmiş, mahkûm edilmiş ve sonunda papalığın gözetimindeyken, meçhul ve şüpheli bir şekilde öldürülmüştür. Orta yolun adamı Thomas von Aquin geleneksel öğretileriyle yeni öğretilerin kaynaştırılması için elinden geleni yapmış ve bu arada Aristo'nun o zamanlar bilinen yapıtlarını kilise tarafından "otoritenin sözü" anlamına gelen yapıtlar arasına sokmuştur. Thomas von Aquin de ömür boyu acı çekip, insanı tüketen entelektüel mücadelelere karışmış durmuştur; oysa kendisinden sonra gerek onun gerekse öğrencilerinin öğretileri uzun yıllar boyunca kilise ve din dünyasında benimsenmiştir. Böyle uzun erimli bir sürecin yapısını ve zaman ile ilişkisini tespit etmek ilginç olabilir. Bu süreç boyunca yenilikçi olduğu kadar yer yer bastırılmış bir öğreti, Aristo öğretisi, bir kilise dışı öğreti olarak gene de kilisece benimsenip mevcut öğretinin parçası olarak kabul edilmiştir; dolayısıyla da geleneksel ve ortodoks bir anlayışa dönüşen Aristocu öğretinin kendisi yenilikçi, kilise dışı görüşlerin bastırılmasında bir araç haline gelmiştir. Kiliseye aykırı, bastırılmış öğretinin bizzat bir

baskıcı doktrine dönüşmesi süreci yaklaşık 250 yılı bulmuştur.

Galileo'nun, sistemli gözleme ve deneye dayanan yorumların yenilikçi yanını gören ilk kişi olduğu söylenemez. Florensa toplumu, onun sistematik ölçüm tekniklerini kullanarak "yeni gerçekçiliği"ni hayata geçirmesi, bireysel yorumlar ve deneyler yapması ve böylelikle yerleşik gelenekten kopması için uygun bir zemin sunuyordu. Buna iyi bir örnek, Masaccio ve Uccello gibi adamların çevresindeki deneyci ustaların geliştirdiği ve Alberti'nin teorik yanı ağır basan görüşleriyle desteklenen perspektifli resimdi. Bu gelenek içinde Galileo'nun çalışması bir doruk noktasıdır. Bu çalışmanın "ampirisizm"i veya "idealizm"i temsil ettiğini düşünmek tarihsel sürece aykırı bir yanılgıdır. Aristo, ortodoks öğretisinin karşısına konan Galileo'nun "yeni gerçekçiliği", o dönem için düşünsel sentezin daha ileri bir aşamasını oluşturmaktaydı ve gerçeğe uygunluk derecesi *daha* yüksekti. Bugün bizim, Galileo'nun keşfi olan nesnelerin düşmesi olayında gerçeğe daha uygun düşen formülüne uzanan gözlem ve yorum sürecine dair bilgimiz bölük pörçüktür; şurası açık ki, bu sonuca ulaşmasında pratik, teorik ve ampirik sorunların ortak katkısı olmuştur.

Galileo'yu ilgilendiren pratik sorulardan biri, top gibi silahların nasıl etkili oldukları ve çalıştıkları sorusuydu. Düşen cisimlerin uydukları yasaların bilgisini kullanarak bir top güllesinin havada çizdiği kavisli hareket yolunu çözümleyip bu yolu hesaplamayı başardı. Bu hareketin yasaları hakkında edindiği bilgileri deneyime, pratiğe aktardıkça, topçuluğun ıslahı için, işe yarar önermeler yapma imkânı da artıyordu. Venedik silah deposunu, yaptığı bilim üzerine konuşmaların mekânı ya da gösteri yeri olarak seçmiş olması boşuna değildi. Gururlu sözlerle, kendisinden öncekilerin de bir top güllesinin kavisli bir yol izlediğini fark etmiş olduklarını, ama bu yolun bir parabol oluşturduğunu kavramamış olduklarını söylüyordu. Bu yol bir parabol olarak kesin matematik hesaplamalarla belirlenebileceği gibi manipüle de edilebilirdi. Galileo'nun gözünde bir parabolü, ileriye ve aşağıya doğru bir hareket kombinasyonu olarak kavramak mümkündü. Böyle bir harekete içkin kurallar bulunduğunda, matematiksel teknikleri,

pratiğin yörüngesel hareketlerine uygulamak işten bile olmayacaktı.

Galileo'nun yıllarca canını dişine takarak didiştiği, düşen cisimlerin tabi oldukları kural ve yasalar sorununu işte bu çerçeve içinde kavramak zorundayız. Düşmenin hızı uzaklıkla orantılı mıydı? Yoksa zamanla mı, ağırlıkla mı orantılıydı? Hız yeknesak, yani her noktada sabit miydi? Değişip duruyor muydu? Özel pratik sorun içinde genel teorik sorunu fark etmiş olması, Galileo'nun keskin zekâsının bir belirtisidir. Onun gördüğü şekliyle çözülmesi gereken sorun, düşen cisimlerin çeşitli özellikleri arasından, periyodik olan, tekrarlanan ilişkileri bulup tespit etmekten ibaretti. Kendisinden önceki bilimadamlarının, fiziksel hareket sorununu tartışıp kavrama çabalarında terk etmedikleri erekselci anlayışa göre kurulmuş çerçeveyi Galileo tamamen terk etmişti. Büyük bir olasılıkla, bu çerçevenin, onu ilgilendiren pratik sorunlar bakımından hiçbir önem ve anlam taşımayışı nedeniyle dışına çıkmıştı. Demek ki Galileo örneğinde, pratik sorunlar ile teorik sorunlar birbirlerini tamamlamaktaydılar; ne bugün sıklıkla yapıldığı gibi bunlar birbirlerinden koparılıyor ne de pratikten ve teoriden hangisinin sebep hangisinin sonuç düzlemini oluşturdukları şeklinde bir öncelik sorununa meydan veriliyordu.

Galileo da, tıpkı döneminin öteki insanları gibi, bu türden sorunları araştırırken, dar anlamda sosyal gelişmişliğin o aşamadaki sınırlamalarına olduğu kadar gene mevcut teknik imkânların düzeyiyle oluşan nesnel engellere çarpmıştı. Bu kısıtlanmışlık hali, serbest düşen cisimlerin nispeten büyük hızını tespit ediş tarz ve biçiminde apaçık görülmektedir. Serbest düşen bir cismin o hızdaki hareketini ölçecek, dakika ve saniye gibi alt birimlere bölünmüş zaman ölçme enstrümanları henüz bulunmamışlardı. Galileo'nun, cismi serbest düşüşe bırakmak yerine, sürtünmesi asgariye indirilmiş yatık bir yüzeyden kaydırması, böylelikle elindeki enstrümanlarla zaman sürelerini ölçebileceği yavaşlıkta bir hareket elde etmesinin nedeni bu olmuş olabilir. Bu bile, hareket "süresi" ile hızı belirleyecek ölçümlerin karşılıklı fonksiyonel bağımlılığına bir işaret sayılabilir. Mesafenin aynı olması durumunda,

“hız” ile “zaman” arasındaki bağımlılık ilişkisi sayesinde, birini biliyorsak ötekini hesaplayabilirdik.

Galileo’nun ampirik sorunu, aşağıya doğru hareket eden cisimlerde “zaman” ile uzunluk ilişkisini verecek ampirik kanıtlar bulmaktı. Yukarıda betimlediğimiz deney düzeneği, onun bu soruna verdiği yanıttı. Bu düzenek, Galileo’ya, belli bir mesafe içindeki hareketin hızını ya da “zamanını” kendisinden öncekilere göre çok daha kusursuz tespit edebilme imkânı vermiş, dolayısıyla da gerek eski hipotezleri gerekse de kendi yeni varsayımlarını kendisinden önce hiç kimsenin yapamadığı bir tutarlılık ve kesinlikle sınayabilmesini sağlamıştı. Bu yeni düzeneğin hazırlanması da ona çok zamana mal olmuştu; akıl yürütmenin, kafa yormanın *ve* ampirik gözlemlerin önemli ve belirleyici roller oynadıkları bir süreçti bu da. Kimbilir, yukarıda anlattığımız teknoloji harikası deney düzeneğini kurmadan önce, belki de nabız atışlarını karşılaştırma birimi olarak kullandığı nispeten kaba ön deneyler yapmıştı.

Bugün bilebildiğimiz kadarıyla, Galileo’nun kullandığı türden bir insan yapımı zaman ölçüm aygıtı, bir tür kronometre, fiziksel süreçlerin tespiti için daha önce hiçbir dönemde devreye sokulmamıştı.* Galileo’nun geliştirerek ve ıslah ederek kullandığı klepshydra, yani su saati, insanların sosyal faaliyetlerini belirlemek amacıyla başvurdukları geleneksel bir enstrümandı. Sosyal bir zaman ölçerdi bu. Zamanın ölçülmesi, insan merkezci dediğimiz, sosyal amaçlı bir girişimdi. Galileo’nun yenilikçi zekâsı ve tasarım gücü, bu sosyal aygıtın klasik işlevini değiştirmesini ve onu sosyal alandan fiziksel alana kaydırmasını, orada “doğal” olayların sürelerinin belirlenmesi amacıyla kullanmasını mümkün kılmıştı. Ve bu kaydırmayla birlikte de yeni bir “zaman” kavramı, “fiziksel zaman” kavramı, eski, geleneksel, merkezinde insan bulunan ve nispeten daha bütünlüklü olan zaman kavramından ayrılıp yepyeni bir yol izleyecekti. Bu adım, doğa kavramının da buna tekabül eden dönüşümler geçirmesiyle mümkün olmuştu. “Doğa” artık insanların gözünde, özerk, kendi başına buyruk mekanik olayların alanına dönüşüyor; dıştan

konmuş bir amacı bulunmayan, ama armonik bir düzeni olan bir alan olarak anlaşılıyordu. “Yasalara”, kurallılıklara boyun eğiyordu doğa. “Zaman” da bu bağlamda kendine özgü bir nitelik ve yer ediniyordu. Uzun, ağır ağır yol alan bir gelişme, zamanı belirleme kaygılarını, Tanrı ve insan merkezci, karakterinden arındırıp doğa merkezci anlayışın çevresinde topluyordu. Galileo’nun deneylerine bakarken, bu deneylerin içinde bir şafağı *in vivo* görüyoruz.

*Tycho Brahe’in astronomi incelemelerinde daha kesin sonuçlar elde edebilmek için fırsat buldukça zaman ölçeklerine başvurduğunu gösteren belirtiler bulunduğuna işaret etmemiz gerekir.

“Fiziksel zamanın”, “sosyal zamanın” matrisinden çıkıp kendi yolunda gelişmesi, hiç de azımsanmayacak bir öneme sahipti. İnsan buluşu ve ürünü olan zaman ölçerlerin yepyeni bir işlev kazanmasıyla -zamanı artık gitgide daha çok sırf “doğal” olayları ve süreçleri belirlemek için kullanma ihtiyacıyla- atbaşı giden bir gelişmeydi bu. İşte zaman kavramının oluşmasında sonuçları bugüne kadar uzanagelmiş ve kemikleşmiş bir gelişmenin ilk adımları böyle atılmıştı. Dünyayı kavramsal düzlemde ikiye bölen ve o günden başlayarak insanların gerek düşüncelerine gerekse dillerine gittikçe daha çok hâkim olan ve genelce benimsenmiş bir aksiyom görünümüne büründüğü için de kimsenin sorgulamayı aklından geçirmediği bir yarılmaydı bu. Bir yanda, mutlak ve sarsılmaz yasaların temsil ettiği olay ve süreçlerin alanı olan “doğa” vardı, öte yanda da insanlar ve onların sosyal dünyası; İkincisi yapay, insan eseri, keyfi ve yapıdan yoksundu. Doğa, kendine has yasa ve kurallarla donanmış, bu haliyle insan incelemesine ve araştırmasına sunulmuş bir nesneydi; ama anlaşılmaz ve açıklanamaz bir şekilde nasılsa insanların dünyasından ayrılmış, kopmuş görünüyordu. Bu yanılsamanın, insanların, gerek akıl yürütürken gerekse de gözlemleyip incelerken; kısacası araştırıp öğrenme kaygısıyla hareket ederken, kendileri ile “doğa” arasına mesafe koyma, doğaya, birbirlerine olduğundan çok daha mesafeli durma zorunluluğunun sonucu olduğunu kavrayamıyorlardı. Cansız olay ve süreçlerin ilintilerini araştırıp öğrenebilmek için zorunlu olan mesafe koyma ve kendini bu anlamda disiplin altına alma davranışı, insanların düşüncesinde yanılsamalara yol açıp kendileri ile, yani özne ile onun araştırdığı nesne, yani doğa arasında reel bir mesafenin bulunduğu fikrini besledi.

Galileo’nun ivmelenme deneylerini bu geniş bağlamda değerlendirdiğimizde ortaya çıkışını kolaylıkla izleyebildiğimiz bu düalizm, zaman kavramı alanında gittikçe artan bu bölünme, insanın

dünya görüşünde, gitgide artan ontolojik bölünmeyi de açıklamaktadır. Bu gelişmeye sahne olmuş toplumlarda söz konusu düalizm öylesine derin kökler salmıştır ki, bu toplumların insanları; olayları, ya doğal ya sosyal, ya öznel ya nesnel, dolayısıyla da ya fiziksel ya da insana özgü olaylar diye ayırarak görmekte herhangi bir sakınca bulamadıkları gibi, bu saplantılarını da tamamen olağan bulup araştırma ve incelemelerinde bu temelden hareket edebilmektedirler. Kavramsal düzlemde gerçekleşmiş olan bu ayrılık genel bir geçerlik kazandığında "zaman" da iki farklı tipe bölünmüştür: "Fiziksel" ve "sosyal" zamana. Birinci düzlemde "zaman" "fiziksel doğanın" bir öğesi gibi görünür; fizikçilerin ölçtükleri ve ağırlık gibi, uzunluk gibi değiştirilemez sabitelerden biri olan zaman, bu özelliğiyle, "doğa yasalarının" sembolik temsilleri sayılan matematiksel denklemlerde yerini alır. Öteki anlamda ise "zaman" sosyal bir kurumlaşmayı ifade eder; insanların yaşantılarını, sosyal olayları düzenleyici etmendir; dolayısıyla da saatler, onlarsız edemeyecek bir toplumsal düzenin tamamlayıcı parçalarıdır.

Olup bitene, gelişim sosyolojisi düzleminden bakarsak, fiziksel ve sosyal zaman biçimindeki bu bölünmüşlük, fiziksel bilimlerin yükseliş trendi ile sımsıkı bağlantılıdır. Fizik bilimleri bilimsel alana hâkim oldukları ölçüde fiziksel zaman da genel "zamanın" prototipi olarak anlaşılmaya başlandı. İleride üzerinde duracağımız bir değer hiyerarşisi doğrultusunda fiziksel bilimlerin araştırma konusu olan "doğa", insanlara iyi düzenin ta kendisi olarak gelmeye başladı ve belli bir anlamda, insanların, doğaya göre daha az düzene girmiş ve rastlantılara terk edilmiş gibi görünen dünyalarıyla karşılaştırıldığında, daha "gerçek" olduğu kabul edildi. "Fiziksel zaman" ve "sosyal zaman" da bu anlayış doğrultusunda değerlendirildi. "Fiziksel zaman", yalıtılmış nicelikler olarak temsil edilebiliyordu. Büyük bir kesinlikle tespit edilebiliyor; yani "ölçülebiliyordu" ve "zamansal nicelikler" başka ölçümlerin sonuçlarıyla birlikte matematiksel hesaplamaların içinde yer alabiliyordu. Böyle olunca da "zaman" teorileri kurmak artık sadece fizikçilerin ya da onların

tercümanı olarak anlaşılan filozofların işi sayıldı. Önem ve anlamı insanların toplumsal yaşam pratiğinde gitgide artmasına rağmen, sosyal “zaman”, teorinin konusu, ya da daha genel söylemek istersek, bilimsel incelemelerin konusu olarak görülmekten tamamen çıktı; önemsenmez oldu. Olayların hakiki seyrini tamamen gözardı edip gerçekliği tersyüz eden bir anlayışla, “sosyal zaman”, yapısı sağlam “fiziksel zamanın” biraz keyfi aksesuvarlarından biri olup çıktı bile demek mümkündür.

Bu durumda kavramsal düzlemdeki düalizm, “zamanın” her iki türü arasındaki statü ve değer farklılığıyla sımsıkı ilintilenmişti diyebiliriz. “Doğal zaman” ifadesi bile, “sosyal zaman”a kıyasla reel, somut, hakiki bir olguyu yansıtıyor izlenimi verirken, “sosyal zaman” ifadesi sanki toplumsal uzlaşımın soyut bir ürünüydü. Oysa güçlük, “zamanın”, bu düalizmin kavramsal şemasına sığmamasından kaynaklanıyor. Başka birçok olgu gibi “zaman” da, “doğal” ya da “sosyal”, “objektif’ ya da “sübjektif’ gibi sınıflandırıcı kavramlara boyun eğmiyor; bir bütün olarak bunların hep- sidir zaman. “Zamanın” görünürdeki muamma halinin sürüp gitmesinin nedenlerinden biri, bu kavramsal bölünmüşlüğün, yani düalizmin hâlâ sürüp gidiyor olmasıdır. Günümüzün gelişmişlik basamağında “doğa” ile “toplum”, dolayısıyla da “fiziksel zaman” ile “sosyal zaman” arasındaki ikilik; aşılmaz, ebedi, ontolojik bir kopukluk olarak anlaşıldığı sürece de bu bilmece hali sürüp gidecek, bilmece çözümsüzlüğünü koruyacak ve “fiziksel zaman” ile “sosyal zamanın” ilişkileri meselesi de araştırılmadan kalacaktır.

“Zaman”, sosyal bir olgu olarak ele alındığında, “toplum”, “kültür”, “sermaye”, “para” ya da “dil” adlarını verdiğimiz öteki sosyal olgularla aynı ilginç varoluş biçimini temsil eder. Bu adlarla yollama yaptığımız olgular, kabaca belirlenmiş haliyle, insandan bağımsız, onlardan ayrı varoldukları izlenimi veren olgulardır. Yakından bakıldığında ise, bu sınıfa giren adların, karşılıklı bağımlılık ilişkileriyle birbirine bağlanmış insanların varlığını şart koşan olgulara işaret ettiklerini görürüz. “Zaman” da bunlardan biridir. Dolayısıyla da nispi bir özerklik durumunu temsil

eden bu olgular, insanın dışında duruyor gibi göründükleri ölçüde, her bir insana belli bir zorlama ve baskı da uygulayabilirler. Bu yüzden de, insanlar tek tek, bu türden sosyal olguların, bireyler olarak kendilerine bağımlı olmadığına bakarak, tamamen bağımsız, başlarına buyruk oldukları yanılsamasından kurtulamazlar. Özellikle kentleşmiş toplumlarda saatlerin imalatı ve kullanılma tarzı, kent öncesi toplumların maske imalatını ve kullanımını andırmaktadır. Maskelerin insanlarca yapıldığı bilinir; ama insandışı varlıkları temsil ediyormuş gibi algılanıp yaşantıya yeniden dahil edilir bunlar. Maskeler, o çağlarda ruhların vücut bulması sayılıyorlardı. Saatler ise “zamanın” cisimleşmesi, vücut bulması olarak anlaşılmaktadır. Saatlerin standart kullanımı bu bağlamda şu anlama gelmektedir: Saatler bize “zamanı” gösterirler. Bizim sorumuz ise şu: Saatler aslında bize neyi gösteriyorlar?

Zaman ölçerlerin asıl belirleyici özelliklerini bir kez daha göz önüne alırsak, bunların işlevlerini de daha iyi anlayabiliriz. Daha önce de değindiğim gibi, zamanı ölçen enstrümanlar, ağırlığı ya da uzunluğu ölçenlerden, hareketli olma özellikleriyle ayrılırlar. Ama bu özellik, onların karakteristik yanlarını tanımlamaya yetmez. Zamanı ölçen araçların hareketlerinin, “ölçtükleri” şey karşısında nispi bir bağımsızlıkları olduğunu ve söz konusu olan hareketin (devresel de olsa), tek yönlü (tekrarlanabilir de olsa) tersinmez olan bir hareketi temsil ettiğini yani ivmesinin hep sıfır kaldığını da bu açıklamaya eklememiz gerekir. Saatlerin, zamanı “gösterdikleri” ya da “kaydettikleri” anlayışı, yanlış anlamalara açıktır. *Saatler (bütün zaman belirleme araçları gibi) ister insan buluşu ve yapımı olsun, ister olmasın, insanların kendi amaçlan doğrultusunda kullandıkları mekanik hareketlerden başka bir şey değillerdir.* Güneş’in, takım yıldızlarının oluşturduğu tablolar arasından geçişinin zaman belirleme aracı olarak kullanılmasından tutun da sarkaçlı bir saatin akrep ve yelkovanının kadran üzerinde, rakamlar arasındaki ilerleyişine ve “zamanı” elektrikle işleyen bir ekran üzerinde veren bir atom saatinin mikro dalga osilatörüne kadar, bütün zaman

göstericiler, fonksiyonları bakımından, bir taraftan ortak karakteristik bir yapı gösterirken, diğer taraftan kendilerine özgü hareketleri gösteren nesnelerdir. Hepsi, sabit bir hızla, değişip duran pozisyonların oluşturdukları kesintisiz sıralanışın içinden akıp giderken, daha önce geçtikleri, birbirini izleyen herhangi iki pozisyon arasında kalan mesafenin süresel uzunluğu, iki nokta arasında kat ettikleri mesafenin süresel uzunluğu, eşit mesafeli başka iki nokta arasında da aynıdır. Bu ilişkiden ötürü de, yelkovanların ya da Güneş'in temsil ettikleri bu türden hareketler, insanlar tarafından çok çeşitli ve değişik amaçlarla kullanılabilir; örneğin bu düzenli hareketler, bir önceki pozisyondan bir sonrakine pek de düzenli ve kurallı sayılmayacak ve tekrarlanması olanaksız şekilde yol alan başka olaylardaki değişimler zinciri içindeki belli aralıkları ölçmede başvurulan karşılaştırma aracı olabilir. Burada adı geçen ve geçmeyen zaman belirleme araçları yardımıyla, bu araçların dışında kalan olayların akışının kesintisiz hareketi içinde belli noktalar alınarak birbirini izleyen iki pozisyon arasında kalan ve kendi başına ölçülmesi mümkün olmayan uzunluk süresini belirlemek mümkün olur. Bir zaman ölçerin saniyeleri, saatleri, günleri ya da onun kesintisiz hareketinin başka birim dilimleri, birbirine eşittir ve ileriye doğru bir çizgide birbirlerini izlerler. Bu şekilde birbirini izleme düzeninde, geçen her bir saniye, her bir dakika, saat ya da gün, artık bir daha geri gelmemek üzere geçip gitmiştir; tekrarlanamaz bunlar, gelirler, giderler; dönmemek üzere. Ne var ki iki pozisyon, iki nokta arasında kalan ve sosyal düzlemde üzerinde uzlaşılarak adına "saniye", "dakika", "saat", "gün", "ay", "yıl" dediğimiz hareket dilimi, sonsuz hareketin belli iki noktası arasındaki süre, standartlaştırılmış birimler olarak hep aynı süresel uzunluğa sahiptir ve standartlaştırılmış aynı adlı öteki birimlerle örtüşürler. Bir "saniye", "bir saat", birkaç gün sonraki bir "saniye" ile ya da "saat"le aynı uzunluktadır; oysa o birkaç gün evvelki saniye ya da saat, bir daha geri gelmemek üzere geçmiştir aslında. Tekrarlanamaz, geri dönmeyecek sekanslar olarak zaman birimleri sürekli bir hareket çizgisi içinde birbirlerini izlerken, bu birimlerin ifade ettiği *süreler,* tekrarlanma ve

sabit uzunluklar olma özelliği taşır. Bu özellik olmasaydı, bu süreleri birer zaman birimi olarak kullanmaya kalkamaz, onları başka bir düzlemde birbirini izleyen olayların sekanslarını, belli iki pozisyon arasındaki uzunluklarını ölçmek için kullanamazdık. Demek ki ölçme yapabilmemiz için, belli bir akışın içinde, aynı mesafeleri aynı hızla alan, ileriye doğru bir karşılaştırma hareketine ihtiyacımız vardır; dolayısıyla da insanlar, bu anlamdaki yapısal özellikleri taşıyan hareketleri zaman belirlemenin aracı olarak kullanmayı öğrenemedikleri ya da hatta bizzat bu işte kullanılabilecek araçlar yapamadıkları sürece, zaman belirlemesi yapmaları mümkün olamamıştı.

İnsanlar, ayrıca zaman belirleyici bir enstrümanın hızını değiştirip çeşitlendirerek, önceki bir pozisyon ile sonraki bir pozisyon arasında yol alan bir hareketin süresini kısaltabilirler. Mesafe aynı olduğu halde hızı artırdığımız ölçüde, aynı mesafeyi alma süresi azalacaktır. Ve eğer, farklı hızlardaki hareketleri, aynı mekanik aygıt içinde bir araya getirebilirseniz, her bir birimin bir ötekine göre belli bir sabit oranda, daha hızlı ya da daha yavaş hareket et- meşini sağlayabilirsiniz. Süreçleri yapısal birimlere indirgeyen dilsel alışkanlıklarımız doğrultusunda, bir günün 24 saat, bir saatin 60 dakika ve gene bir dakikanın 60 saniye olduğunu söylerken tam da bu türden bir ilişkiyi ifade ediyoruz. Bu sosyal uzlaşımla standartlaştırılmış kavramlara kendini kaptırmadan bir saatin kadranını bir süre gözlemleyen biri, aynı yerde toplanmış çeşitli fiziksel birimler gözlemlediğini fark edecektir kolaylıkla. Farklı hızla hareket eden fiziksel bütünlüklerdir bunlar ve her biri aynı mesafeyi geçerken, diyelim ki 1 ile 3 rakamları arasında kalan çember parçasını aşarken, sabit oranlardaki bir hızla yol alırlar. Diyelim ki üzerinde günü gösteren bir ibre daha bulunan bir saate bakıyoruz; bu durumda bu dört ibreyi, birbiri ile ilintili dört tür zaman aralığını; günü, saati, dakikayı ve saniyeyi gösteren işaretler olarak anlayabiliriz; hatta bunları dört değişik farklı hızla, sabit bir oran olan 1:2:24:1440 oranıyla dairesel hareket eden fiziksel birimler olarak da görebiliriz.*

** Oran hesabı yapılırken "gün göstergesinin" günde 1 tur attığı varsayılmış, (ç.n.)*

Toplumlarımızın kavramsal gelenekleri doğrultusunda, saatin kadranında hareket eden bu birimlerin değişen konumlarını, "yediyi beş geçe", "on dakika otuz-beş saniye" diye okur ve yaşarız. Böylelikle, olayların zamanını belirlemeye yarayan bu birimsel konumlar, onları gözlemleyicinin sosyal alışkanlıkları doğrultusunda ve bu alışkanlık aracılığıyla, cisimden yoksun "bir zamanın" akışı içindeki uğrakların sembollerine, yaygın bir konuşma tarzının alışkanlıklarına boyun eğerek, her türlü fiziksel hareketten ve onları gözlemleyen, onlara bakan insandan bağımsız var olan ve "kendi yollarında giden" sembollere dönüşürler. "Zamanın" oluşturduğu muammaya, zaman kavramının, sanki "zamanın" başına buyruk, bağımsız bir varlığı varmış gibi kullanılmasına baktığımızda, toplumun geneline yayılmış bir sembolün, gözlemlenebilir bütün verilerden kopartılıp yalıtılarak insanların dillerinde ve düşüncelerinde kendine özgü bir varoluş biçimi elde edişine çarpıcı bir örnek görürüz. Buraya kadar söyleyegeldiklerimiz, "zamanın" bağımsız bir varlık durumunu temsil ettiği izlenimini açıklama bakımından umarız işe yaramıştır. Bu izlenim, değindiğimiz gibi, zaman ve ona benzer bir dizi sosyal olgunun insan toplumundan ve bütün olarak insanlıktan değilse bile, tek tek somut insanlardan nispeten bağımsız oluşundan ileri gelmektedir. Ayrıca ister insan buluşu ve ürünü olsun, ister doğal olsun, zaman belirleme araçlarının kendilerine özgü bir harekete sahip olmaları da bu açıklamayı tamamlayan bir yandır; bunlar, sosyal düzlemde standartlaştırılmış hareketlerdir ve öteki hareketlerden belli bir derecede ayrıldıkları gibi, ölçüsü kılındıkları diğer doğal olayların ve doğal olmayan, sosyal süreçlerdeki dilimlerin, öteki deyişle değişimlerin belirlenmesini sağlarlar.

Saatlerin gösterdikleri "zamanın" bu iki katmanlı nispi bağımsızlığını Batı toplumlarında gözlemlemek çok kolaydır; yani zamanın, hem sosyal bir olgu ve hem de fiziksel bir hareketin bir özelliği olmasından gelen iki

katmanlığını kastediyorum. Tıpkı bir dilin, belli bir topluluğun ortak dili olması halinde ve öyle olduğu sürece dil olarak işlevini gerçekleştirebilmesi ve herkes kendi özel dilini kullanmaya kalktığında işe yaramaz hale gelmesi gibi, saatlerin işlevlerini yerine getirebilmesinin ön koşulu, hareketli ibrelerin (ya da aynı işi gören mekanizmaların) değişip duran konumlarının, diğer deyişle, bu değişimlerle gösterilen "zaman"ın, belli bir insan topluluğu için aynı ve ortak olmasıdır. Ayrıca "zamanın" bu özelliği, onun tek tek insanlar üzerindeki baskısının ve zorlayıcı gücünün kaynaklarından birini oluşturur. Tek kişi, kendi davranış ve faaliyetlerini ait olduğu sosyal öbeğin yerleşik "zaman" kavrayışına uyumlamak zorundadır ve karmaşık toplumlarda insanların faaliyet ve davranışlarının karşılıklı bağımlılığı artıp onları birbirine ilintileyen zincirleri uzayıp griftleştikçe saatlerin krallığı hükmünü artırmaktadır.

Birçok başka sosyal faaliyet gibi, zaman belirleme anlamındaki faaliyetler de, bugünkü durumuna, belli sosyal taleplerin artması ile ortaya çıkan toplumsal bir etkileşim sürecinden geçerek ulaşmıştır. Bu ihtiyaç ve taleplerin başında da insanları koordine ve senkronize etme, öteki deyişle kendi faaliyetlerinin oluşturduğu art ardalıkları, gerek birbirleriyle gerekse gene doğa olaylarının akışındaki art ardalıklarla karşılıklı bir uyum içine sokmak gelir. Böyle bir sosyal ihtiyacın bütün toplumlarda duyulması hiç de söz konusu değildir. İnsanların bir araya gelerek oluşturdukları toplum ne kadar büyük, insan sayısı bakımından ne kadar zengin, fonksiyon ve faaliyetler ne kadar farklılaşmış, uzmanlaşmış ve karmaşıklaşmışsa, bu ihtiyaç da o ölçüde artmış demektir. Avcıların, çobanların ve köylülerin oluşturdukları ilkel topluluklarda, olayları aktif müdahalelerde bulunarak “zaman” ile ilintilendirmek ya da onları “tarihlemek” ihtiyacı yok denecek kadar azdı; büyük, kentleşmiş devlet toplumlarında, özellikle de sosyal işlevleri, uzmanlaşmalar bakımından çok ilerlemiş toplumlarda, bu işlevleri yerine getirenleri birbirlerine bağlayan bağların hem uzun hem de alabildiğine çeşitlenmiş olduğu ve günlük çalışmanın yükünün büyük ölçüde insan ürünü enerjilere ve makinelere devredildiği durumlarda, zaman belirlemeye duyulan sosyal ihtiyaç da çok büyük ölçüde artar; bu ihtiyaçla birlikte zaman belirleyecek araçların, ortak sosyal zamanı gösterecek mekanik işaretlerin vazgeçilmez gereklilikler arasına girmesi, bu doğrultuda da, bu toplumlardaki insanların belli, ortak bir zaman duygusuna sahip olmaları kaçınılmazdır.

Makine kullanımının yaygın olduğu toplumlarda, kendileri kol, duvar vb. saatleriyle donanmış ve ataları, avcı, çoban ya da çiftçi olarak küçük öbekler halinde bu tür aygıtlardan yoksun yaşamış olan insanlar, gelişmiş ve karmaşıklaşmış bu toplumların üyeleri ve onların bu tür meselelerde sözcülüğünü yapan saygın filozoflar, “zaman” sorunlarını tartışıp

değerlendirirken ortaya koydukları yaklaşımlarıyla, zaman kavramının ve deneyiminin oldum olası, bütün toplulukların ve toplumların insanlarında bugünkü gibi var olmuş ve yaşanmış olduğu varsayımını hiç tartışmadan benimsemekte ve kendi zaman kavramları ve zamanı yaşayış biçimleri ile o eski toplulukların insanlarının kavrayış ve yaşayış biçimleri arasında hiçbir farklılık bulunmadığını düşünerek naif bir benmerkezcilik sergilemekteler. Bu anlamda, filozoflar, kendi toplumlarının düşünce ve duygu standartlarını göz önünde bulundurmaktan başka bir şey yapmamaktadırlar. Bu filozoflar da, çocukluklarında kendilerinden yaşlı insanlardan öğrendikleri ve içinde yaşadıkları toplumda herkesin her gün rutin şekilde kullandığı zaman kavramını benimsemiş görünmektedirler. Ne var ki, zamanı yaşamanın nasıl olup da insanlar üzerinde böylesine bir hâkimiyet kurduğunu sormamaktadırlar. Zaman kavramını ve zamanın kurumlaşmasını bir armağan gibi; toplumda kullanılan sembollerden oluşmuş bir ortak çerçeve, kararlar alma ve iletişim kurma aracı, bir kılavuz olarak karşılamakta, ama onu sorgulamaya, açıklamaya; bu kavramın ve kurumlaşmanın doğup oluşmasında, insanların yaşama tarzlarının ve deneyimlerinin hangi dönüşümlerinin sırayla bu süreçlere karışmış olduğunu sormaya yanaşmamaktadırlar. Felsefenin perspektifinden bakıldığında, zaman kavramı, mekân kavramı ile birleştirilmiş olarak kendi başına var olan bir kavram görünümü sunmaktadır. Dolayısıyla da, tıpkı mekân gibi, kendi başına, öylece duran bir şeydir “zaman”: Yalıtılmış, apayrı bir sözcük, belki de tecrit edici bir tanımla desteklenip sağlamlaştırılarak, ayrı, tecrit edilmiş bir var oluşu göstermektedir. Onun peşinden gitmek de artık düşünürlerin görevidir bu durumda.

Yüzyıllar boyunca yanlış yolda, yanlış iz üzerinden gidilerek kovalanmış bir avdı zaman; olmayan bir şey yakalanmaya çalışılmıştı: Dönüşümlere uğramayan, bütün insanlara aynı tarzda verilmiş ve onların da aynı tarz ve duygularla yaşadığı bir olgu. Düşünürler sorunlarını zaman denen bu “nesne”nin üzerine her yöneltişlerinde, kendi kazdıkları

kuyulara düşüp durdular: Her seferinde, zaman konusunda birbiriyle bağdaşmayan ve ikisi de aynı ölçüde nazari ve deney ötesi olan, yani doğrulanması mümkün olmayan iki temel varsayımla karşı karşıya kaldılar. Bir yanda, “zamanın” insanlara, bütün öteki fiziksel nesneler gibi, ebedi doğa düzeninin bir parçası olarak verilmiş olduğunu ileri sürenler (Newton da böyle düşünenler arasındaydı); öte yanda, “zamanın”, insan bi- linçinin evrensel, genel geçerli bir yapısına tekabül ettiğini, yani bu evrensel bilincin belli bir biçimi olduğunu varsayanlar yer alıyordu. İkinci kamptakilere göre, insanlar, olup bitenleri zaman içinde geçen olaylar olarak yaşarlarken ve sentezlerken (soyutlarken) bunu herhangi toplumsal bir öğrenme sürecine gerek duymadan ve her türlü (tarihsel) deneyimden önce, her yerde ve her zaman aynı tarzda gerçekleştirebiliyorlardı. Bu varsayıma göre “zaman”, olayları bir düzen içine sokmanın bir yolu ve biçimi olarak (mekân kategorisiyle birlikte veya tek başına) insanların içine doğuştan yerleştirilmiş akıl yeteneğinin bir parçasıdır; insan bilincinin ya da insanın varoluşunun değişmeyen, sabit bir özelliğidir.

Birbirine zıt zaman anlayışlarının ikisi de, klasik Avrupa felsefesinin, bilgilerinin edinilmesi konusundaki temel tezleri ve varsayımlarıyla örtüşmektedir. En azından Descartes’tan günümüze, filozofların, değişik bütün bilgi kuramsal görüşlerinde ortak bir payda olarak beliren ve zamanın karakteri konusundaki iki zıt anlayışın temelinde yer alan varsayım da öylece sorgulanmadan benimsenmiştir. Filozofların, cevap bulmak zorunda oldukları ortak sorun, insanların “içindeki” bilginin - çoğunlukla “dış dünya” diye de tanımlanan insanın dışındaki nesneyle ne ölçüde örtüştüğü, bilginin nesneye uygunluğu sorunudur. Bilgi teorisinin bilgi sorununu bu şekilde kuruşu, bilgilerin toplandığı çanak gibi anlaşılan tek insan ile onun dışındaki bütün bir dünya arasındaki, görünürdeki ürkütücü uçurumun yarattığı bu kâbus görüntüsü, felsefi tartışmalara yüzyıllar boyunca tahakküm etmiştir. Artık bundan kurtulmanın vakti gelmiştir.

Bir “iç dünya” ile bir “dış dünya” arasında var olduğu düşünülen böyle bir sözde mekânsal uçurum, hem bireysel hem de kolektif fantezinin bir ürünüdür. Belli özel bir yaşantının, kavramlar aracılığıyla nesneleştirilmesini sembolik düzlemde temsil eder bu varsayım. Çalışma süreci içinde bilimsel sorunları (ya da karmaşıklaşmış, gelişmiş toplumlarda karşılaştığımız türden bilimsel sorunları) çözmek zorunda kalan insanlar, kendileri ile bu sorunlar arasına duygusal bir uzaklık koyuyor, sorunlar üzerinde

düşünmek için fazlasıyla bekliyorlar; hemen eyleme geçme itkisi ve heyecanına kendilerini kaptırmıyorlar; bu yüzden de nesneler üzerinde düşünüp kafa yorarken, nesne ile kendi aralarına bu anlamda mesafe koymadan edemiyorlar. Bilimsel bilgilerin karakteristik özelliklerinin ne olduğu konusunda kafa yoran filozoflar da, farkında olmadan bir bilimadamının başvurduğu mesafe koyma ediminin bizzat kendisini nesneleştiriyorlar. Bilimadamının bu tavır ve tutumunun sonucu olarak filozoflar da, kendileri farkına bile varmaksızın, ortalıkta gerçek, somut bir mesafe varmış sanısı yaratabiliyor; özne ile, bilmeye çalışan öznenin o ana kadar çözmeye çalıştığı ve halledilmemiş bir sorun olarak görünen şey arasında yani özne ile nesne arasında, somut bir mesafenin varlığına hükmediliyor. Bu mesafe yaşantısı (algılaması), filozofun düşüncesinde, “özne” ile “nesne”, “iç dünya” ile “dış dünya” arasındaki görünmez uçuruma dönüşüyor. Filozoflar, insan yapımı (bilgi) sembollerin(in) bir sorunun çözüm sürecindeki işlevlerini betimlerken, kendi başvurdukları mekânsal metaforların kendilerini yanlış yola sevk etmesi sonucunda, çözmek istedikleri sorunlara (nesneye) mekânda (“kendi” dışlarında) bağımsız bir konum atfediyorlar. Bütünlük içindeki *bir bilgi edinme süreci* esas alındığında, insan ile doğanın ya da insan ile insanın iki ayrılmaz, birbirini bütünleyen iki işlevine karşılık gelen “özne” ve “nesne” kavramları, filozofların konuşma tarzları içinde, aşılmaz bir mekânsal uçurum ile birbirinden ayrı duran iki bağımsız varoluş olarak görünürler. Felsefenin dilinde dünya “dış”, bilgi ise “içtir”. Oysa “bilmek” tıpkı

“konuşmak” gibi, tecrit edilmiş, tek tek insanların marifeti olmayıp birbiriyle iletişim halindeki insanları şart koşar. Sosyal bir olgu olan dil ile bireysel dilin ilişkileri üzerinde düşünmek istediğimizde, ya da kolektif kavramlar ile bunların tek tek kişilerce kullanılışı arasındaki ilişki üzerinde düşünmek istediğimizde, bunu “dış dünya” kavramından daha iyi gösterecek bir örnek bulmak zordur. “Nesne” (dış dünya), belli bir dönemdeki sosyal bilgi dağarcığının bir fonksiyonudur.

Bilgi sorunlarında filozofların dayandıkları ortak paradigma üzerindeki bütün geleneksel çözümler de iki kutup arasındaki parametre üzerinde hareket eder: Ya “dış nesneler” görüntülerini (imgelerini) insanlara yansıtır; bilgi de, bu yansımışlığın ürünü ya da sonucudur ya da insanlar kendi “iç” entelektüel yapılarının değişmez “anlaklarının”, “tinlerinin”, “bilinçlerinin”, “varlıklarının” (ya da artık her neyse) onun insana özgü yaşanış biçimlerini, gene içteki mutlak kategoriler ya da yasalar uyarınca dış dünyanın nesnelerine ve süreçlerine yansıtırlar. Bu seçeneklerden birincisi naif “pozitivizme” yaklaşırken, İkincisi nominalizme ya da solipsizme varır. Nominalizm ve solipsizm yandaşları için dünya (gerçeklik) ilkece bilinemez, bilgisi edinilemez bir şeydir; çünkü dış dünyaya yönelik bütün deneyimler, oradan edindiğimiz her yaşantı deneyimi, insanın doğuştan getirdiği, her şeyin öncesinde biçimlenmiş, spesifik yasaların ve kategorilerin, bilinci veya o türden bir şeyi düzene soktuğu deneyimlerdir; dolayısıyla da, dıştaki nesnel dünya ilkece bilinemez. İnsanın bu her şeyin öncesinde biçimlenmiş özellikleri, evrensel, genel geçerli, bütün insanlarda aynı olan ortak özelliklerdir; bu anlayış, fenomenolojik tezlerin tam karşısında yer alır. Çünkü fenomenolojik varsayıma göre, öteki insanlar, o tek insanın deneyim nesnesi olarak en az bütün o dış nesneler kadar “dıştadır”, böyle olunca da bütün insanları kapsama ve insanlık için geçerli olma iddiası taşıyan her türlü genel tespit -insana ilişkin tespit- imkânsız hale gelir. Bilgisi edinilemeyen, bilinemez bir dünyada her insan bir başına, yalnız varolmaktadır. Gerek bu görüşün gerekse bu görüşün tam karşı

kutbunda yer alır görünen anlayışların, insanın ve insan hakkındaki doğru ve hakiki bilginin karakterini açıklayan biricik doğru anlayışın kendileri oldukları iddiasını taşıdıklarını anımsatmaya bile gerek yok. Bu öncüllere ve kabullere dayanarak yazılmış bir sürü kitap, insan hayatının trajikomik bir savurganlığı ve boşa harcanmışlığının kanıtları olarak insanlığın yolu üzerinde sağa sola saçılmış durmaktadırlar. Madem ki dünya bilinemez; bu anlayışı savunan yazarlar, düşünürler niçin hâlâ, çoğunlukla da büyük bir ısrarla üstüne basa basa, bize bu anlayışı tanıtmaya uğraşıyorlar. Mütevazı suskunluklar daha uygun düşmez mi bu durumda?

> Doğa hakkındaki açıklamalarında, bu anlayışın karşı kutbundaki felsefi görüşler de aynı düşünce şemasını paylaşmaktadırlar. Tayfın bir yanında, zamanın, “nesnelerin” bir karakteristik özelliği olduğu anlayışı yer alırken, öte yanında, bilgi edinen “öznelere” özgü yapıların ürünü olduğu görüşü durur. Çünkü bu bir- biriyle çelişen uçların savunucularının ortak anlayışına göre, gerek zaman kavramı gerekse bu kavrama bağlı zaman deneyimi evrenseldir ve insanların genel bilgi düzeylerinin gelişmişlik basamağından, daha genel bir deyişle, onların yaşama tarzlarından tamamen bağımsız şekilde, her insan tarafından paylaşılmaktadır. Filozoflar oldum olası başka toplumlar hakkında kendi toplumlarına kıyasla çok sınırlı bilgilere sahip olmuşlardır; bu yüzden de tasarlama ve düşünme kapasiteleri hep içinde yaşadıkları toplumla sınırlı kalmıştır. Zaman bağlamında olayları değerlendirir ve kavrarken yaptıkları sentezler; ister istemez, bütün insanlar için bağlayıcı görünmüştür onlara. Bilgi dağarcıkları kendilerinkine göre daha küçük ve yaşama alanları sınırlı insanların kavramsal sentezlerinin hem tarz ve biçiminin hem de kapsamının kendilerinkinden farklı olması gerektiğini düşünmemişlerdir.

Bunlara bağlı olarak da felsefe, zaman sorununda tek yanlı ve birbirleriyle bağdaşmayan değerlendirmelere sahne olmuştur. Tek yanlıdır; çünkü filozoflar, insanların her zaman ve her yerde olayları aynı "zaman" kavramına dayandırdıkları düşüncesinden bir türlü kurtulamamıştır. "Canlı", dediğimizde, bu kavramı sadece "insan" örneği üzerinden geliştirmeye kalkışımızda nasıl bir tek yanlılığa düşersek, burada da aynı tutum söz konusudur. Öte yandan filozofların zaman kavramı ya da zamanı kavrayışları, meselenin kendisine yabancı ve aykırı değerlendirmelere maruz kalmıştır; çünkü bilgi alanındaki çabalarına denk düşecek şekilde, zaman, çağların ötesindeki bir evrensel olgu olarak bir başına belirlenmeye çalışılmaktadır. Bu çabalar, hedefleri bakımından kabul ve itiraf etmiş olmasalar bile, tanrıbilimden devraldıkları değer şemasını yansıtır; üstelik bu şemanın tanrıbilim alanındaki kullanımı, bilgi alanından farklı olarak bir anlam taşıyabilmektedir. Filozoflar ise, "zamanı", değişimlerin gözlemlenebilir sıralanışının ötesinde, kendi başına bir verilmişlik olarak "bizzat zamanın akışının dışında", insanın ve doğanın mutlak, değişmeyen, ebedi bir karakteristik özelliği olarak yakalamaya çalışırlar. *Hegel* ve *Comte* gibi, çok az istisna bir yana bırakılacak olursa, filozoflar genelde, gözlemlenebilir somut süreçleri, önemsiz sayıp bunları mutlak, değişmez bir öze indirgeme yanılgısından kendilerini kurtaramamışlardır. Zaman kavramı, birçok başka özelliğinin yanı sıra tekrarlanamaz süreçlerle ilintilidir. Seksen yaşındaki bir insan bir daha hiç kırk yaşında olmayacaktır. Ve 1982 yılı bir daha gelmeyecektir. Ama filozofların büyük bir çoğunluğu, bütün değişimlerin gerisindeki mutlak, değişmeden kalan bir özü arayıp durmaktan vazgeçmemişlerdir; örneğin insanın hep aynı kalan bir zaman ve mekân bilincinin ya da doğanın ve aklın ebedi, değişmez yasalarının peşine düşmüşlerdir.

Süreci yapıya indirgeyen bir inceleme yöntemi olarak "bilimsel yöntem"

bile, Galileo için hâlâ büyük ölçüde araçsal özellik taşıyordu; amaca giden yolda araçtı bu bilimsel yöntem. Düşen cisimlerin gözlemlenebilir düzenliliği, düşmenin yasaya uygunluğu, Galileo için hiçbir zaman pratik görevlerin çözümünde değerlendirilebilecek bir yasa olma özelliğini bütünüyle kaybetmemişti. O zamanlar zaten henüz “düşme yasası” adıyla kutsanmış da değildi Galileo’nun tespit ettiği düzenlilikler. Ne var ki, başlangıçta yalnızca özel uzmanlık işi olan, sınırlı görevlerin çözümünde uygulanan yöntem, zamanla geliştirildi. En başta gök cisimlerinin düzenli hareket yasalarının belirlenmesi amacıyla kullanıldı. Bir yandan Galileo yasalarını pratiğe gittikçe daha çok uygulayan uzmanların, onu ve yöntemini kavrayıp anlayışları, bir yandan da filozofların bu bilimsel yönteme getirdikleri yorum ve açıklamalar, onu, ebedi geçerli ve biricik araştırma yöntemi haline sokarken; bu yöntemin duruma göre, ya insanların doğuştan beraberlerinde getirdikleri *a priori* “rasyonellikten” ya da nesnelerin doğasından türetilebilir bir yöntem olarak anlaşılmasına yol açtı. Başlangıçta sadece belli bir amacın aracı olan bu yöntem, giderek değişmez, mutlak kurallılıkların keşfi aracına dönüştü; sistematik ölçümlere dayanan ve matematiksel mutlaklığın sembolleri olan doğanın, sonra da mantığın “yasalarıyla”, hatta salt matematiksel işlemlerin sonuçlarıyla temsil edilebilen kurallılıkların keşfi olarak anlaşılıp, bir süre için belli bir fiziksel ve felsefi geleneğin meşrulaştırıcı en yüce değeri, hatta bilimsel araştırmaların en fazla prestij vaat eden çalışma biçimi olarak görüldü.

Zamansal düzlemde gerçekleşen bütün değişimlerin en gerisinde yer alan ebediyen değişmez bir şeyin keşfi, bu yollardan evrenselleşip ritüelleşerek, insanın bilgiyi arayışına verilmiş en büyük armağan olma özelliğini kazanıp korudu; sadece fizik alanında değil, başka birçok bilim ve inceleme alanındaki prestijiyle orantılı olarak, insanlara yer yer, belli bir noktaya kadar daha öncekine göre çok daha iyi bir kılavuz, karar verme ve denetleme aracı sunduğu için, yer yer de kökenleri, bambaşka amaçlarla ilintili geleneksel değer şemalarıyla uyum içinde olduğu için,

insanlar arasında da büyük bir saygı gördü. Ebedi, değişmez yasaların keşfine yönelik çabalar, doğrudan bilme isteğiyle, bilgi edinmek için yapılan bir aramanın sonucu değildi; tersine, olgulara alabildiğine aykırı bir şeyi gözlemlenebilir bütün verilerin ve olguların dur durak tanımayan dönüşüm seli içinde, kesintisiz, kendisiyle hep aynı kalan, kalıcı bir şeyler; geçici hayatlarının gerisinde geçici olmayan ve zamandan etkilenmeyen bir şey bulma özleminden güç alan bir aramanın ürünüydü. Geçici olmama özelliğinin, kalıcılığın ve ebediliğin zihinlerimizdeki sembollerine atfedilen o büyük değer ve önem, giderek insanların düşüncelerinde baskınlaşarak, çok katmanlı bir ölçü değeri, değişmez bir mutlaklık haline gelerek, değişimlerin belli bir sıralanışını temsil eden ifadenin sembolik mahiyette olduğunun ve bilginin somut, nesneyle ilintili, araçsal nitelikte olduğunun üstünü örttü.

Kendi kendine ivmelenen bir (somut) hareketin Galileo tarafından, mutlak, değişmez ivme (hız) sabitesiyle sembolik biçimde ifade edilmesi, öteki deyişle, belli bir değişimler dizisinin (düşme olayının) sabit, değişmez bir matematiksel formül ile gösterilmesi imkânı, değindiğimiz gibi, aslında süreci indirgeyici bu yöntemin araçsal, pratik işlevinden çok daha önemli görülmüştü. O gün bu gün, aradan geçen zaman içinde, "yasanın" rutinleşmesi ve felsefi öğretilerin yasa kavramını kendi öğretileri içine alma yönündeki bitmeyen çabalarının sonucunda "yasa" kavramının kekreliğini duyumsamak iyice güçleşti ve insanların da birer parçasını oluşturdukları, görünen somut dünyanın devamlı dönüşümlerinin arkasındaki görünmeyen, değişmez düzenin simgesi olarak kullanılan metaforik anlam doğallaştı.

Somut bir süreci bu şekilde indirgeme, değişimlerin peş peşeliğini; değişmez, mutlak yasaları ya da yasa benzeri soyutlamaları, *salt araçsal* bilgi edinme yolu olarak kullanmanın ve bunu semboller aracılığıyla temsil etme alışkanlığının, somut süreçlere uygun olup olmadığı saptanabilir; çünkü, bizzat bu temsil araçlarının ve yollarının kendileri de değişebilme potansiyeli taşıdıkları gibi, daha başka uygun araştırma ve inceleme aygıtları da bunların yerlerini rahatlıkla alabilir. Bilimsel pratiğin gelişmesi, daha şimdiden birçok alanda değişmez yasaların ve yasa benzeri bilgi araçlarının işlevlerinin dönüşümlere uğramasına yol açtı; yasaların ya da benzer araçların kullanılışı bugün eskiye göre oldukça sınırlanmış, zihinsel işleyiş açısından araştırmanın en nihai ve yüksek amacı olma anlamındaki itibar ve statüleri de Newton dönemine göre oldukça sarsılmıştır. Birçok bilimde ve fiziğin birçok dalında, yasa modellerinden çok süreç modelleri öne çıktı; "zamanın akışı içindeki" uzun değişim dizileri, örneğin kozmik ya da biyolojik evrim ya da sosyal gelişme çağlan gibi uzun erimli değişim, dönüşüm süreçleri genel yasalardan daha önemli hale geldi. Bu süreç modellerinin, bilimsel

teorilerin odağında yer alarak bilgiye ne gibi katkılarda bulunacağı, bunların bilgi işlevinin ne olacağı konusunda henüz bulanıklık hüküm sürmektedir. Evrim modeli, sosyal gelişme modeli gibi yapısal-sistemsel modellerin gerek “yasaların” gerekse de yasa merkezli teorilerin yerine getirdikleri görevleri, karşıladıkları beklentileri aynı ölçüde karşılayamadıkları anlaşılmaktadır. Çünkü somut süreçler, bilgi edinme çabalarını, geçici, değişen dünyanın gerisindeki geçici olmayan mutlak bir şeye yöneltmemekte; böyle olunca da, bilimin, bütün dönüşümleri aş-kınlaştırarak, zaman dışı ve geçicilik özelliği bulunmayan bir şey keşfetme umudunu da boşa çıkarmaktadırlar. Bu süreç modelleri, bilimsel çabaları, mutlak yasalar aramaya değil de dönüşümlerin içerdikleri yapılara ve kurallara, dönüşümün, zamanın akışı içindeki düzenlerine yöneltmektedirler. Böyle olunca da, bilgi edinme çabalarının, bilim dışı, yarı dinsel işlevi de ortadan kalkmış; “doğa yasası”, “doğa düzeni”, “aklın yasaları” gibi kavramlara taşıdıkları bilgi değerini çok çok aşan sosyal bir statü kazandırmış olan ve kazandırmaya devam eden bilim dışı, yarı dinsel işlevler de gerilemeye yüz tutmuştur.

Bütün dönüşümlerin ve değişimlerin arkasında değişmeden kalan, ebedi ve sürekli bir şey keşfetmeye yönelik çabaların, insanlar için böylesine önem ve değer kazanmış olması öyle sanıyorum ki, insanın korkusuyla, onun kendi geçiciliğinden, ölümden duyduğu korkuyla açıklanabilir. Bir zamanlar bu korku, ebedi tanrılara duyulan inançla aşılmıştı; ardından insanlar yeniden, doğanın kalıcı düzeninin temsilcileri olarak ebedi doğa yasalarının varlığına inanıp geçiciliğe ve ölüm korkusuna karşı donanmaya çalıştılar. Kant’ın yapıtının tanınmış bir yerinde üzerimizdeki yıldızlı gökten ve içimizdeki ebedi ahlâki yasadan söz edişindeki o dikkat çekici duygu ve sıcaklık, yüzeyden bakıldığında, bilimsel ya da felsefi düşüncenin “katıksız rasyonel” ürünleri olarak görünen anlayış ve düşüncelerin, duygusal, manevi anlam ve önemini gösteren bir örnektir. Bir başka örnek bilimsellik iddiası taşıyabilecek ebedi yasaların ya da yasa benzeri, zaman ötesi ilintilerin keşfedilmesine

yönelik sabır ve inatların, araştırmaların en büyük hedefi olarak ilan edilmeleri ya da bunlara kimi biçimsel mantık filozoflarının ya da matematikçilerin atfettikleri o yüksek bilgi değeridir.

G.H. Hardy'in tanınmış kitabı *A Mathematican's Apology* burada çevresinde dolandığımız noktayı biraz daha netleştirebilir.* Hardy, o kitapta çok anlaşılır bir tespit yapıyor: "En asil hırs, kalıcı değeri olan bir şeyler bırakmaktır." Ama Hardy bu saptamanın ardından, matematiği överek, onun bu hırsı tatmin etme bakımından öteki birçok alana göre çok daha elverişli olduğunu söylüyor: *"Eski Yunan matematiği kalıcıdır. Yunan edebiyatından daha kalıcıdır... Aiskhylos unutulduğunda da Arşimet hâlâ belleklerde yaşayacaktır... Kişi matematiksel ün elde edebilirse, bu en reel ve en güvenli yatırımlardan biridir."* Hardy bu bağlamda Bertrand Rus- sel'ın, gerçekten de unutulmaması gereken bir rüyasını aktarır:

> Bertrand Russel'ın bana korkunç bir rüyasını anlatışını hatırlıyorum. Milattan sonra 2100 yılında üniversite kitaplığının en üst salonunda duruyormuş. Kitaplıkta görevli bir yardımcı elinde koskoca bir çöp torbasıyla rafları dolaşıyor, kitaplardan birini alıp birini bırakıyor, içlerine şöyle bir göz atıp ya tekrar rafa geri koyuyor ya da torbasına atıyormuş. Böyle böyle gelip üç ciltlik bir kitabın önünde durmuş ve Russel bu kitapların kendi *Principia Mathematica'sının* kalmış son örnekleri olduğunu fark etmiş. Kitaplık yardımcısı kitaplardan birini eline almış, sayfalarını biraz karıştırmış, bir an için kitabın içindeki tuhaf sembollerden kafası karışmış bir halde kitabı elinde torbaya atsın mı, atmasın mı, kararsız tartıp durmuş...

** G.H. Hardy, A Mathematican's Apology, Cambridge 1948, s. 21.*

İnsanlar, sırf ömürlerinin sınırlılığı düşüncesinden kaçmak, ölecekleri gerçeğini örtbas etmek için nelere inanmaya hazır değiller ki. Matematiğin bizim toplumlarımızda sahip olduğu üst düzeydeki itibarı da, öteki nedenlerin yanı sıra bir sembolik araç oluşturması ve insanın bu araç adına -tıpkı Hardy'nin yaptığı gibi- ölümü aşan bir ebedilik sunma iddiasında bulunabilmesi de önemli bir etkendir.

Bu iddia biraz daha mütevazı olsaydı Hardy'ye hak verebilirdik. Elbette gelecek kuşaklarda da insanlar için anlamı ve önemi olan, işe yarayabilen bir şeyler ortaya koyabilmek insan için çok şey ifade edebilir; Gelgelelim Hardy, insan ürünü olan semboller ve bu sembollerin iç düzenine yönelik olarak salt matematik uzmanlarının (dolayısıyla da kendinin) uğraşlarına aşırı bir başarı şansı tanımaktan kurtulamamıştır. "Ölümsüzlüğü önemseyen kişi", diyor Hardy, "güçlerini seferber etmek ve bu anlamda bir yatırım gerçekleştirmek için matematikten daha iyi bir alan bulamaz." Ve Aiskhylos gibi bir ozanın adının çoktan unutulup gittiğinde Arşimet gibi bir matematikçinin adının hâlâ insanların belleğinde kalacağını söyleyecek kadar işi ileri götürüyor. Başka bir deyişle, Hardy, kendi benimsediği değerler hiyerarşisinin -matematiğin ebedi doğrularının sanatın, dayanıksız yapıtlarına göre çok daha yüksek bir düzlemde yer aldıkları bir hiyerarşinin- kendisinin içinde yaşadığı topluma özgü ve geçici yanlarının bulunma ihtimalini hiç aklına getirmeden, geleceğin kuşaklarınca da aynen korunup paylaşılmak zorunda olduğunu ileri sürüyor.

Bu türden düşünceler, hiç kuşkusuz, insanların, kendi geçiciliklerini örtbas edip onlara bu geçicilik düşüncesini unutturan bir şeyler arama biçimindeki doyumsuz arzularını tatmin etmektedir. Gelgelelim matematiğe kalıcılık statüsünü tanıyan bu hiyerarşi, oldukça sallantılı görünmektedir. Günümüzdeki bilgi düzeyinin içerdiği bir boşluk, bu

sallantıyı iyice örtmektedir. Nasıl ki bugüne kadar “zaman” konusunda, genelce benimsenebilecek, sınanabilecek ve geliştirilmeye müsait bir teori henüz ortalıkta görünmüyorsa, matematik alanında da, üzerinde uzlaşılabilecek böyle bir teoriden eser yoktur henüz; altını bir kez daha çizmek gerekirse, karşımızda bir bilim teorisi alanı bulunmaktadır ve matematik de son tahlilde insanlar tarafından bulunup geliştirilmiş, dolayısıyla sosyal ile ilintili bir alanı temsil etmektedir; dolayısıyla da eksiğimiz, bilimsel-sosyolojik bir matematik teorisi, yani öteki özelliklerinin yanı sıra insanlar açısından yerine getirdiği işlevleri, fiziksel sorunların çözümüne katkıları ve bu alandaki kullanışlılığı ve nihayet doğa fenomenlerinin ilintilerini açıklamaya elverişliliği açısından matematiği değerlendiren bir teoridir.

Burada, şimdilik, bu türden bilgi eksikliklerine şöyle bir değinip geçmek ve işaret edilen boşlukların doldurulması için atılması gereken adımların yönüne ilişkin birkaç söz etmek yeterlidir. Bu boşlukların giderilmesi için bir sosyal semboller teorisine ihtiyaç vardır. Beş boyutlu gerçekliğe değinirken semboller konusunda sosyal uzlaşıma dayalı bir teorinin eksikliğinden söz etmiştim. İnsanlar zaman ve mekân içine yerleştirilmişlerdir ve bu dört boyutlu alan içinde, yerleri ve tarihleri belirlenebilir. Ancak yeterli değildir bu; beşinci boyut, onların yaşadıkları, yapıp ettikleri her şeyi, bu sembolik evrende hareket ettikleri ve birlikte yaşadıkları insanlarla kurdukları ilişkileri belirler. Bu boyutun besbelli bir temsilcisi dildir; yani insanların bulup gerçekleştirdikleri ve toplumdan topluma değişik olabilen, gerek insanların kendi aralarındaki iletişime, gerekse yönlerini belirleyen kararlar alabilmelerine hizmet eden, kapsamlı, karmaşık sembollerin oluşturduğu bir sistemdir. Ama aynı zamanda sembollerin içerikleri, kavramları ya da iletişim içindeki “anlamı” dediğimiz şey, yani iletilmek istenen düşünce, yani insanların birbirleri ile ilişkilerinde “bilinçlerinden süzülüp geçen” ve biçime kavuşan her şey beşinci boyuta girerler; elbette, “mekân” ve “zaman” kavramlarının günümüzdeki anlam ve işlevleri de bu boyutun içinde yer alır. İnsanların

bulup geliştirdikleri, zaman, mekân gibi bütün öteki semboller de, kendiliklerinden var olan, ebedi, değişmez semboller olmayıp, hep hareket halinde, akıp giden, değişen; neyseler, dönüşe dönüşe o noktaya gelmiş ve dönüşmeye devam eden sembollerdir; bu dönüşüm, ya gittikçe gerçeklikle daha çok örtüşme, dolayısıyla nesneye uygunluk yönünde ya da insan duygularının, heyecanlarının ve hayallerinin ifadesi olma yönünde gerçekleşebilir, bazen gelişen, kapsamı büyüyen bazen de büzülüp kapsamı daralan bir sentez ortaya çıkabilir.

Günümüzde “zaman” olarak kavradığımız şeyin kapsamı ve çerçevesi, başka deyişle, zamanla ilintili olarak insan faaliyetlerinin ve düşüncelerinin, değişen düzeylerde standartlaşması yönündeki gelişme, durmadan yaygınlaşan bir sentez olma niteliği bakımından genelde sembollerin gelişmesine de güzel bir örnektir. Toplumsal gelişmenin başlangıçtaki basamaklarından birinde, insanların, zaman belirlemek isterken başvurduğu “üşüdüğümüzü hissettiğimizde” türünden bir bildirim o sosyal gelişme basamağı için karakteristiktir. Gelişmenin belki biraz daha ileri bir basamağında, bu kadar kişisel bir tespit ifade etmeyen “kış” sembolü kullanılmaya başlanmıştır. Bugünse bütün dünyada, kışın hangi ayda başladığını gösteren takvim kullanılıyor; üstelik kış aylarının oldukça sıcak geçtiği bölgelerde de insanlar bu takvimi kullanıyorlar.

Geçmişteki bütün toplumsal gelişme evrelerinde, insanların bugün bizim “zaman belirleme” dediğimiz şeyi gerekli bulup aynı yoldan gitmeye kalkmış olmaları söz konusu olamaz. Ama benzer faaliyetlerin izlerini geçmişte aramaya kalktığımızda, o çağların insanlarının görülebilir ya da hissedilebilir özgül bir dış olgu ile kendi aralarında oldukça kişisel ilişkiler kurmuş olduklarını anlıyoruz. Örneğin bizim “Güneş” ya da “Yeniay” dediğimiz, gök cisimleriyle ilgili olayları, onlar, belli bir şeyi yapma ya da yapmama doğrultusunda bir uyarı olarak yorumlayabilmişlerdir. Oysa bizim için “zaman” kavramının özellikleri arasında, bu kavramın alabildiğine geniş kapsamlı bir sentez, yani çok üst düzeyde bir “soyutlama” sembolü olmaktan da öteye, ilişkiler kurmaya yarayan bir sembol olma özelliği de bulunmaktadır; ama bu ilişkiler, geçmişteki ilkel toplumlarda olduğu gibi, belli olgular ile örneğin Yeniay’ın doğuşu ile kişisel kararlar ve davranışlar arasında bağ kurma anlamındaki ilişkiler değildir. Bu açıdan bakıldığında zaman kavramı matematikçilerin kullandıkları sembollerle aynı türe girer. Zaman sembolü, katıksız bir ilişki sembolüdür. “Zaman”ın kendisi gerçi çok özel türden ilişkiler

kurdurmaya elverişli bir semboldür; örneğin iki olayın birbiri ardından gelişiyle ortaya çıkan pozisyonları birbiriyle ilintiler, ama bu ilintilemede birbirleriyle ilişkilendirilen olaylar, birbirlerinin yerini alabilirler. İki saat süren bir konser ile iki saat süren bir çalışma, zaman üzerinden bir ilişki kurar; ilişkinin aynılığı (her iki olayın da örneğin iki saat sürmesi) olayların farklı olmasından etkilenmez.

İnsanlar soyut ilişkiler kurmalarını sağlayacak semboller oluşturup geliştirinceye ve bunları gerekli görünceye kadar arkalarında upuzun bir geçmiş bıraktılar. Gelgelelim, bu türden sembollerin oluşturulması, çok geniş kapsamlı sentezleri, bildik dille söyleyecek olursak, çok yüksek bir soyutlama düzeyini şart koşmakla birlikte, bu konuda söylenecek asıl şey, işin özü alabildiğine basittir.

İki çift elmayı yan yana koyarsak, dört elma elde ederiz. Toplumsal gelişmede, insanların “dört elma” ya da “dört inek” anlamında sembollere sahip oldukları, yani ancak belli nesnelere gönderme yapmayan, dolayısıyla pek çok farklı nesneye uygulanabilen “dört”, “beş”, “altı” gibi sembollere sahip olmadıkları dönemler bulunmaktadır. İşte bu noktada, matematiğin birbirinden o kadar farklı nesneler alanına uygulanabilmesinin sırrı aralanmaktadır. Bütün nesne alanlarında o alanlara özgü, spesifik ilişkiler egemendir. Ama ölçmeler yardımıyla, bu ilişkiler, matematiğin salt ilişki sembolleriyle temsil edilebilir. Maddi taşıyıcısından arınmış ilişki sembolleri, örneğin sayılarla, kâğıt üzerindeki semboller olarak, her türlü işlem için kolaylıkla oynanabilirken, insanların ve nesnelerin ilişkilerine müdahale etmek ve onları işleme tabi tutmak bambaşka bir şeydir. Ve bu türden katıksız ve soyut sembollerle gerçekleştirilen işlemlerin sonuçları, dönerek o somut spesifik nesnelerin ya da kişilerin ilişkilerine aktarılabilir. Hatta belki, deneysel yoldan soyut ilişki sembolleriyle hesaplanmış sonuçların, ilgili ilişkilere uygulandıklarında doğrulanıp doğrulanmadıklarına bakılabilir.

“Zaman belirlemek”, dediğimiz gibi, en azından iki olayı süresinin peş peşelik yanlarını birbiriyle ilintilendirdiğimiz türden bir., faaliyettir ve bu

olaylardan biri ölçü olarak alınarak, birbiri peşinden akıp giden olaylar içindeki süreleri ve pozisyonları belirlemeye yarayan sosyal bir standart işlevine büründürülür. Toplumsal uzlaşımla standartlaştırılmış zaman ölçülerinin, örneğin “12.30” sembolünün temsil ettiği ölçünün olayların seyri içindeki konumu, bir sürü farklı, özgül eylem ve olayın seyrinde karşılaştırma noktası olarak alınabilir. 12.30, pekâlâ, bir trenin hareket saatine olduğu kadar ders saatinin sonuna ya da Güneş tutulmasının başlangıcına da işaret edebilir.

Burada, katıksız ilişki sembolleri hakkında yaptığımız sınırlı açıklama bile, bunlar gibi kapsamlı ve üst düzeyde bir sentez becerisini ve yeteneğini gerektiren sembollerin, insan ürünü sembollerin ve bunlara tekabül eden sosyal kuramların gelişmesinde nispeten geç bir dönemi temsil ettiklerini anlamamıza yetip artmaktadır. Bu türden sorunları daha iyi kavrayabilmek için, bu türden sembollerin gelişmesini açıklayan bir teoriye ihtiyacımız vardır. Günümüz bilgi düzeyindeki bu boşluk giderilemediği sürece, bir sürü sorun çözümsüz bekleyecektir. Zaman sorunu da bunlardan biridir.

İnsanların çok yüksek meçhul bir kulede hep daha yukarıya çıkma çabalarını anlatan bir hikâye okumuştum. İlk kuşak beşinci kata kadar çıkabilmiş, ikinci kuşak yedinciye ulaşırken; üçüncü kuşak onuncu kata tırmanmıştı. Zamanla, sonraki kuşaklar yüzüncü kata kadar gelmişler, ardından merdivenler çökmüştü. Yüzüncü katta kalan insanlar, burayı bir güzel döşeyip yaşamaya başlamışlar, atalarının alt katlarda geçirdikleri ömürleri ve onların uğraşa uğraşa yüzüncü kata kadar çıktıklarını unutup gitmişlerdi. Gerek kendilerini gerekse de dünyayı bu yüzüncü katın perspektifinden görürken, insanların buraya kadar nasıl ulaştıklarını bilmiyorlardı. Hatta, kendi katlarının perspektifi üzerinden kurdukları ilişkileri ve düşünceleri, bütün insanlığa mal etmeye kalkıyorlardı.

Aslında zaman gibi o kadar basit bir sorunun çözümü için gösterilen bunca çabanın boşa çıkması, sosyal geçmişin unutulmasına iyi bir örnektir. Bu geçmişi hatırladığımızda, kendimizi de keşfetmiş olacağız.

İnsanlık bugün, tüm insanları birlikte düşündüğümüzde, çağımızın çok yönlü ve karmaşıklaşmış endüstriyel ulusal devletlerini oluşturmuştur, ama geçmişin herhangi bir evresinde kabile, soy öbekleri ya da köy devletleri halinde belli bir gelişmişlik düzeyini paylaşan sosyal oluşumlar da insanlığın eseriydi; bugün Amazonlar'da yaşayan bazı yerli kabileler de böyle bir gelişmişlik basamağını paylaşan sosyal öbeklere örnektirler. Tıpkı bu Amazon kabileleri gibi, günümüzün ulus devletlerinin bireyleri de, birbirlerinden istedikleri kadar farklı olsunlar, toplumsal gelişmenin aynı gelişmişlik basamağının temsilcileri olarak, bellibaşlı kişilik özelliklerini paylaşırlar. Zamanı tamamen kendilerine özgü bir şekilde yaşamaları ve algılamaları, bu ortak özelliklerden biridir. Sanayileşmiş ulus devletlerinin insanları, yılın, ayın, günün tarihini; saatin kaç olduğunu yaklaşık da olsa bilme gibi, kaçınılmaz diyebileceğimiz bir ihtiyaç içindedirler. Bu ihtiyaç, her şeyin içine ve herkesin içine işlemiş zaman duygusu, öylesine mecbur kılıcı, öylesine basınç yapan bir duygudur ki, bu türden toplumlarda bir arada yaşayan insanlar, taşıdıkları zaman duygusunun, zamanı duyumsayış biçimlerinin, dünyanın her köşesindeki insanlarca paylaşılmadığını akıllarının ucundan bile geçiremezler. Bu zaman duygusu, öylesine derinlere kök salmış, onların kişiliğinin ayrılmaz bir özelliğine dönüşmüştür ki, bu duyguyu, sosyal gelişime bağlı bir deneyimin ürünü olarak görmekte iyice zorlanırlar. Bu tür toplumların üyeleri arasında, ancak, doğaca verilmiş bir yetenek olarak gördükleri ya da Tanrı'nın armağanı olarak kavradıkları şeyi, bütünüyle kendilerine ait gibi görme eğilimi çok yaygındır. Toplumsal gelişme sonucunda kazandıkları şeyler, yani sosyal alışkanlıkları, kendi hakiki doğalarına göre, tesadüfi, asli olmayan bir şey, kolayca kaldırılıp atılabilecek bir kabuk olarak görünür.

Zamanın çok yönlü ve karmaşık toplumlarının üyeleri için genellikle bir buyruk duygusu yaratması, yukarıda belirttiğimiz yanılgıyı düzeltmemize

yardımcı olabilir. Zamanı bir dış buyruk gibi algılamamız, bu zaman duygusu, insanların, bu türden toplumlarda kendi benlikleri olarak yaşadıkları şeyin bütünleyici bir öğesidir. W.H. Audens'in deyişiyle, insan, içindeki bir sesin, "insan tam öpüşmek isterken öksürmesinden" ve ona hep zamanı hatırlatmasından kimileyin nefret etse de, bu iç sesten kurtulamamaktadır. İnsanın doğası içinde baştan beri verilmiş olmayan, ama gene de bizzat bu doğanın mümkün kıldığı zorlamalardan, uygarlaşmanın yol açtığı kısıtlanmalardan biridir zaman. Bu kısıtlayıcı zorlamalar, sık sık "ikinci doğamız" denen ve her insanın kişiliğinin, bireyselliğinin spesifik özelliğini oluşturan sosyal alışkanlıkların bir bölümünü temsil eder.

Henüz belki pek iyi anlaşılmamış ve çağımızın genel, ortak bilgileri arasına girmemiş olan bir diğer olgu da, çeşitli toplumların üyelerinin sosyal alışkanlıkları ve davranışları arasındaki farklılıkların, genellikle bunların birbirlerini anlamalarını güçleştiren, hatta tamamen engelleyen etmen olduğudur. Özellikle de, gelişmişliğin farklı basamaklarını temsil eden toplumlar birbirleriyle temas ettiklerinde, bu türden blokajların çoğu zaman olduğundan çok daha çetin engeller kurmaları söz konusudur. Günümüzde bu türden birbirini anlama zorlukları ve anlamayı iyice olanaksızlaştıran engelleri, olduklarından daha da aşılmaz kılan bir etmen, bu türden engelleri tanımlarken, hem ne dediği tam belli olmayan hem de birden fazla anlama gelebilen bir terminolojiye başvurulmasıdır. Önceleri kullanılan "ırk farklılıkları" terimi bir kenara bırakıldıktan sonra, "etnik farklılıklar" gibi, sözü edilen farklılıkların genetik şartlardan mı kaynaklandığını, yoksa sosyal gelişme süreçleri içinde mi edinildiğini belirtmeyen, dolayısıyla kaçamak yanıtlara elverişli bulanık bir terim kullanılmaya başlandı. Çeşitli toplumların zamanı algılayış ve yaşayışlarındaki farklılıklar, uygarlaşma sürecinin başka birçok belirtisi ya da karakteristiği gibi, sosyal gelişme süreci içinde kazanılmışlık özelliğini ortaya koymaktadır. Zamanı algılamadaki farklılıklar, hiç tartışmasız sosyal gelişme ile bağlantılıdırlar. Sosyal alışkanlıklar ve davranışlar

arasındaki farklılıklar ve gene değişik toplumlara ait insanların kişilik yapılarındaki çeşitlilikler ve farklılıklar da sosyal gelişmeye ve bu bağlamdaki farklılaşmalara endekslenmiştir. Ve hele söz- konusu toplumlar, aynı gelişmişlik basamağında yer almayıp, gelişmenin değişik düzlemlerini temsil eden basamaklarda yaşıyorlarsa, farklılıklar iyice göze batar hale gelmektedir. Gerektiğinde bu farklılıklar, dönüşümlere, değişimlere açıktır; ama oldukça ağır yol alan dönüşümlerdir bunlar. Çoğunlukla, böyle bir dönüşümü enikonu fark edebilmek için, en azından üç kuşağı kapsayan bir gelişme modeline ihtiyacımız vardır.

20. yüzyılın 30'lu yıllarından T. Hall'ın naklettiği bir hikâye, Amerikalılar ile Pueblo yerlilerinin zaman algılarının ve zamanı yaşayış biçimlerinin zıtlıklarını, gözümüzde, gayet güzel canlandırmamıza yarayacak bir model sunmaktadır.* Hall, önce Amerikalıların zaman konusundaki büyük hassasiyetlerini anımsatır. Onların gerisinde kalan bir duyarlılık veya bir gevşeklik, saygısızlık, hatta sorumsuzluk olarak anlaşılabilmededir. İnsanların zaman konusunda aşırı duyarlılaştıkları, "zaman yitirmeme", "tam vaktinde orada olma ve gerekeni yapma" saplantısına iyice teslim oldukları uç durumlarda aynı duyarlılıkların paylaşılmaması, silikleşmelere neden olabilmektedir. Amerikalılar ile Pueblo yerlilerinin böyle iki ayrı zaman duyarlılığına rağmen bir araya gelmelerinin vesilesi, Pueblo yerlilerinin Paskalya törenleri olmuştu. Yerliler Rio Grande dağlarında yaşıyorlardı ve bir grup Amerikalı onların belli bir günde ve saatte başlayacak tören ve danslarını görmek üzere dağlara çıkmışlardı.

* *Edward T. Hail,* *The Silent Language,* *New York 1959, s. 21.*

> 2300 metre yükseklikte, saat 1 civarlarında insanın iliklerine işleyen soğuğa tahammül etmek neredeyse imkânsız gibiydi. Puebloların sessizliğe gömülmüş hallerine bakarken, dansın başlayacağı zamanı gösteren bir işaret, bir belirti kolluyordum.
>
> Dışarıda çıt çıkmıyordu. Ara sıra bir Pueblo davulunun boğuk sesi duyuluyordu o kadar. Bazen bir kapı açılıyor, akşamın karanlığını kesip geçen bir ışık içeri süzülüyordu.

Dansın yapılacağı kilisede birkaç beyaz, kentli insan, iç galeride toplanmış, daha ne kadar beklemek zorunda olduklarını çıkartabilecekleri herhangi bir belirti arıyorlardı. Dediklerine bakılacak olursa, geçen yıl saat 10'da başlamıştı tören.

Rahip gelmeden başlayamazlarmış. Zaten ne zaman başlayacaklarını önceden kestirip söyleyebilmek imkânsızmış. Dişleri birbirine vuran, durmadan yerlerinde zıplayan insanlar, bir yandan bunları söylerken, bir yandan da zıplamalarıyla kan dolaşımlarını desteklemeye çalışıyorlardı.

Derken içeriye aniden bir yerli girdi, ateşi canlandırdı. ‘Tamam’ dedi herkes, herhalde başlıyorlar. Ama aradan gene bir saat geçti. Bir başka yerli kapıda belirdi, kilisenin içinden geçip arka kapıda gözden kayboldu. ‘Muhakkak başlıyorlar, neredeyse saat 2 oldu.’ Aramızdan biri yerlilerin ketum davranmalarını, beyazlar eninde sonunda dayanamayıp çekip giderler beklentisine yordu. Bir başkası, içlerinden birini tanıyordu, kalkıp tören ne zaman başlayacak diye sormaya yerlinin evine gitti. Ve beyazlar artık neredeyse tükenmişken, gecenin içinden davullar, ziller, şarkı söyleyen erkeklerin sesleri duyulmaya başladı. Bize hiçbir uyarı falan yapma gereği duymadan törene başlamışlardı.

Böyle bir dansın öteki işlevleri ne olursa olsun, Pueblo yerlilerinin geleneğinde en başta ritüel oluşturma işlevi gelir. Onların geleneklerine göre, böyle bir dans, soylarının, atalarının ruhları ile ya da en azından mistik, ruhsal dünyayla iletişim kurmanın, o dünya ile özdeşleşmenin geleneksel bir yoludur. Katılımcılar, ancak gerekli ruhsal atmosfere girince dansa başlarlar. Geleneksel yaşam biçimleri ve alışkanlıkları, ancak beslenme maddelerinin sağlanması kaygısı öne çıktığında -ille de bir zaman kollama, zaman disiplinine uyma zorunluluğundan bahsetmek istiyorsak- bir zaman baskısı söz konusu olabiliyordu. Ama işte bu

zamana uyma anlamındaki disiplin bile, öyle soyut bir şey olmayıp, ani ya da yaşanması kesin açlığın basıncıyla, somut bir zorunluluk olarak algılanıyordu. Yani onları göreve çağıran, harekete geçiren etmen, vicdanlarının soyut sesi değil, açlığın somut zorlamasıydı. Aynen böyle somut gerekliliklerle ilintili dansın o ritüel olma özelliği de, gel zaman git zaman zayıflamaya yüz tutmuş ve kimi durumlarda da bir gelir kaynağı olarak önem kazanıp ritüel özelliğini bastırmıştır. Dansın kendisi, eğer silinip gitmediyse, karakterini yitirip gösteri biçimlerinden birine dönüşmekten kurtulamamıştır; ama işte bu tür dönüşümlerle birlikte gelenek ve kişilik yapısı arasındaki dengenin kollanması mümkün olmadığından, gelenek değişirken, kişilik yapısının bu dönüşümlere ayak uydurmama süreci dramatik durumlara sahne olmakta, kimi durumlarda, en azından üç kuşak, dönüşüme direndikten sonra, kişilik yapısı da bu yeni biçime uygun özellikler kazanabilmektedir. Bu tür dönüşmelere gene bir örnek olayla açıklık getirebiliriz.

Siouxlara ayrılmış bir yerleşim bölgesindeki bir okul müdürü, kabile gruplarının uyum sağlama güçlükleri hakkında Hail ile konuşur. Kendisi yarı beyaz, yarı yerli bir aileden gelmektedir ve bu yerleşim bölgesinde büyümüş, ardından Amerikalılara özgü bir eğitim alıp bir Amerikan üniversitesinde okuduktan sonra müdür olarak bu okula verilmiştir. Dolayısıyla Amerikalılara özgü zaman duygusuna sahip olan bu melez müdür, kollamaya çalıştığı insanlarının, Siouxların niçin kendisininki gibi bir zaman duygusuna sahip olmadıklarını bir türlü anlayamamaktadır.

> "'Zaman' anlamına gelen bir sözcüğü bulunmayan bir halk hakkında ne düşünebilirsiniz?" dedi bana. "Halkımın, 'çok geç' ya da 'beklemek' gibi durumları anlatan sözcükleri yok. Beklemenin ya da çok geç kalmanın ne demek olduğunu, ne anlama geldiğini bilmiyorlar." Ardından da ekledi, "Zamanın ne anlama geldiğini ve 'saat kaç'ın ne ifade ettiğini öğrenmeden beyazların kültürüne uyum sağlayamayacaklarını fark ettim. Anlayacağınız onlara zamanı öğretmek üzere harekete

> geçtim. Yerleşim bölgesindeki okulların hiçbir sınıfında çalışan bir saat bulamazdınız. Ben de önce birkaç doğru dürüst saat satın aldım. Ardından, okul otobüslerini tam vaktinde hareket ettirmeye başladım. Geç kalan baksındı başının çaresine. Otobüs 8.42'de hareket ediyordu ve binmek isteyen tam zamanında orada olmalıydı.” *
>
> *A.g.y., s. 25.

Düzenleri ileri düzeylerde zamana bağlı kılınmış olan sanayileşmiş devlet toplumlarında doğup büyüyen bir çocuk, “zamanı öğrenebilmek için” 7 ila 9 yıla ihtiyaç gösterir; yani saatlerin ve takvimlerin o karmaşık semboller sistemini tam anlamıyla öğrenip kavrayıncaya ve gerek duygularını, düşüncelerini gerekse de davranışlarını bunlara göre ayarlayıp düzenlemeyi öğreninceye kadar.

Gelgeldim bu toplumların insanları, bu öğrenme sürecini arkalarında bıraktıktan sonra, “zamanı” öğrenmek zorunda kalmış olduklarını görünüşe bakılırsa unutmaktadırlar. Günleri ya da geceleri, doğrudan ya da dolaylı yoldan, şu ya da bu teknik aygıta bakarak, oradan okuduğu zaman, göstergelerin gereğine uymak, sorgulanacak yanı bulunmayan olağan bir alışkanlıktır. “Akıl” gibi, “vicdan” gibi ya da adı ne olursa olsun benzer özdenetim erkleri, bu gelişmelerle uyum içinde biçimlenmiştir. Bu durum, özdenetim yönünde baskı yapan diğer sosyal zorlamaların ve kısıtlamaların etkisiyle de alabildiğine güçlenip desteklenir. Bu tür toplumların insanlarının davranışlarını geçerli, kolektif zaman şemasına göre ayarlamaktan vazgeçmeleri halinde, insan ilişkilerinin her türlüsü sarsılıp bozulur.

Kaçınılmaz olduğu kadar zorlayıcı da olan ve insanın, tanıdığı çoğu kimseyle paylaştığı kişilik yapıları, günümüzün hâkim bilgi ortamında, genellikle, doğuştan getirilmiş ayrılmaz doğal özellikler olarak anlaşılıp kavramlar üzerinden zihne mal edilirler; işte bu nedenle, büyük ölçüde zamana göre ayarlanmış bu toplumlarda yetişip eğitilmiş insanların çoğu,

zamanın o şekilde düzenlenmemiş olduğu toplumlardan gelen ve kendilerinkine benzeyen bir zaman bilincine sahip olmayan insanlarla karşılaştıklarında, tıpkı bizim okul müdürü gibi tepki göstermektedirler. Kendilerinden farklı olarak, zaman ayarlamalarına ve düzenlemelerine göre yaşamayan, zaman disipliniyle yönlendirilmemiş, hatta “zaman” sözcüğünden bile bihaber olan insanlarla karşılaştıklarında gözlerine, kulaklarına inanamamaktadırlar.

Geç dönem toplumlarının zaman düzenlemelerine üst düzeyde ayak uydurmuş olan üyelerinin asıl zorlandıkları nokta, zaman belirleme ihtiyacı şimdikine göre çok daha az olan geçmişin insanlarını anlayamamaları değil, bizzat kendilerini de bu bağlamda anlayamamalarıdır. Sahip oldukları kavramsal kategoriler aygıtı, kendi kişiliklerinin böylesine kaçınılmaz ve zorlayıcı karakteristik bir özelliğini teşhis edip açıklayabilme bakımından, onlara genel dayanak yapabilecekleri tek bir düşünme yolu bırakmaktadır:

Zamanın, insanın öğrenilmemiş doğal özelliklerinden biri ya da belki her türlü deneyimden önce gelen kavramsal bir sentezin sonucu olduğu biçimindeki, örtük anlayıştır bu. Zaman belirlemenin, öğrenilmesi gereken bir şey olduğunu, söz konusu anlayışı aşıp kavramak, oldukça güçtür; ama gene de bu gerçeğin gözden kaçırılması da mümkün değildir. Gelgelelim dönemimizin yaygın ve adım başı karşımıza çıkan zaman bilinci bir kez edinilip içselleştirildikten sonra hiç hissettirmeden insana öylesine buyurucu bir şekilde hâkim olmaktadır ki, söz konusu insanlara, doğal donanımlarının bir parçası gibi gelmektedir. Bugüne kadar, öğrenilmiş, yani sosyal yoldan edinilmiş bir yapının, doğal donanımımızı aynen genetik yoldan kesin belirlenmiş yapımız kadar etkin biçimde zorlayabileceğini, öğrenilmiş bir yapının doğal donanımımızı kısıtlayıp onun ayrılmaz bir öğesine dönüşebileceğini henüz pek de kavramış değiliz. Zamanı aşırı hassas biçimde düzenlemiş toplumların insanlarının zamanı algılayışları ve yaşayışları, biyolojik özelliklerinin zorlamalarını yaşayışlarından hemen hiç farklı değildir ve bu durum, aslında sosyal

yoldan öğrenilmiş yapı özelliklerine verilebilecek birçok örnekten sadece biridir. Sosyal yoldan edinilmiş olan ile mevcut doğal yapılanmaların bu örtüşme özelliği, yüksek düzeyde karmaşık sanayi toplumlarının üyelerinin kendi zamanı algılayış ye yaşayış alışkanlıklarını, kendi zaman duygularını, neden bütün insanlara özgü evrensel ölçekte bir yeti olarak gördüklerini anlamamızı sağladıktan başka, doğrudan karşılaşarak ya da şurada burada okudukları metinlerde, kendileri gibi zaman duygusu taşımayan ve aynı şekilde zaman ayarlanmasına tabi olmayan insanların yaşadıkları toplumlardan haberdar oldukça içine düştükleri şaşkınlığı ya da buna inanmak istemeyişlerini de anlarız.

Yeri gelmişken, bu konu bağlamında, psikoloji bilimlerinin günümüzdeki durumuna değinmeden edemeyiz. Bu bilimin, farklı ve değişik toplumlardaki insanların zamanı yaşayışı, algılayışı ve bu toplumlarda zamanın düzenlenişi bakımından mevcut farklılıkları açıklayıp aydınlatmaya önemli katkılarda bulunmuş olacağını düşünmemiz normaldir. Oysa, bugün akademilerde öğretildiği biçimiyle psikoloji, bu konuda pek az bir yarar sağlamaktadır. Bu yetersizliği açıklayabilecek bazı nedenler akla gelmektedir. Akademik psikolojinin ağırlıklı birçok okulu, asıl psikoloji ile sosyal psikoloji arasında kesin bir ayrım çizgisi bulunduğu kanaatini taşımaktadır. Bu ayrım, makul görünen bir aksiyom gücü taşıyan ve bir dizi insan-biliminin geleneksel yaklaşımında ve yönteminde tayin edici bir rol oynamış olan bir varsayıma dayanmaktadır. Bu varsayıma göre, bireyler ile toplumlar, bilimsel araştırma ve incelemenin konusu olarak iki ayrı alan oluştururlar ve bu iki alan birbirinden tamamen bağımsızdır; dolayısıyla da araştırmaların ayrı ayrı bölmelerde, birbirinden yalıtılmış halde gerçekleştirilebileceği düşünülmektedir.

Psikoloji ile sosyopsikoloji arasındaki kurumlaşmış ayrım buna iyi bir örnektir. Böyle bir ayrım yapmanın haklı olabilmesi için, bu anlayışı paylaşanların, insanların psişik organizasyonlarının kimi yanlarının salt “bireysel” özellik gösterdiğini düşünmeleri ve bir insan bireyinin ötekilerle birlikte yaşayıp büyümesinin bu “bireysel” yapılara hiç etki yapmadığını; bu bireysel özelliklerin dışında kalan yanların tamamen “sosyal” olduğunu ve bu özelliklerinden ötürü de bireysel olanlardan tamamen tecrit edilebileceği biçimindeki geleneksel anlayışı paylaşıyor olmalıdırlar. Gerçekliğe yabancı, onu tanımayan, değerler ve idealler (özellikle de politik nitelikte olanlar), yanlışlığı böylesine aşikâr bir anlayışı, “toplum” ile “birey” arasında sözde ontolojik, farklı varlık alanlarına ait olma gibi bir ayrımı diri tutmaktadır. Bu geleneksel yanılgı içinde debelenip durabilmek

için, aşikar bir gerçek olduğu halde, bir insan yavrusunun, yetişkin bir insan olabilmek için, başkalarının da kullandığı ortak bir dili; kendisine o dili kullanan sosyal öbeğe özgü bir dizi bilgiyi aktaran bir iletişim aracını, kısacası, çocuğun öteki insanlarla etken ve edilgen ilişkiler kurup iletişime girmesini mümkün kılan sosyal bir dili öğrenmek zorunda olduğunu görmezden gelmek gerekir. Öteki deneyimlerle birlikte çocuğun sosyal olanın içinden emdiği dil, bir bireyin kişilik yapısı içinde yer alan ilk sosyal katlardan biridir. Kişinin öteki insanlardan farklılıklarını ifade eden bireysel özellikler, bireyin özel karakteristik farklılıkları, bu sosyal özelliklerden tamamen bağımsız bir gelişme gösterme şansına sahip değildir. Konuşmanın, hatta yazmanın bireysel tonu ve rengi, kişinin bunlara vurduğu özel damga, toplumun dışında oluşmayıp gene o topluma özgü ortak konuşma ve yazma eğilimlerinin ve tarzlarının, bireye özgü, biricik modeli olarak, sosyal olanın içinde gerçekleşir. Öteki deyişle, sosyal bir alışkanlık, sosyal davranışlar, her insan bireyinin biricik kişilik yapısının ayrılmaz, bütünleyici öğesini oluştururlar.

Bireysel psikoloji ile sosyal psikoloji arasındaki yerleşik kurumsal ayrım, bir insanın kişiliğinde ayrılmaz bir bütün oluşturan, toplumun da paylaştığı ortak sosyal yapıları ve onun biricik bireysel yapısını bir bütün olarak algılamamızı önler. Bu yalıtma, psikologların kendi uzmanlık alanlarını doğabilimi olarak göstermelerine ve buna tekabül eden araştırma yöntemlerini bu alana adapte etmelerine yol açmıştır. Böylelikle karşımıza biraz tuhaf bir durum çıkmıştır: Görünene bakılacak olursa, bireysel psikoloji bir doğabilimiyken sosyal psikoloji bir sosyal bilimdir.

Gerçeklikte böyle bir ayırmanın dayanaksızlığı ve çürüklüğü ortadadır. Bireysel psikoloji uzmanlarının deneylerinde test ettikleri her tek insan, çocukluğunun ilk evrelerinden itibaren öteki insanlardan öğrendiklerini, onlarla paylaştıklarını ve onlarla kurduğu ilişkilerde deneyim dağarcığını geliştirirken bütün bunlara kişisel damgasını da vurur. Böylelikle sosyal kalıtım, öncelikle de sözlü ifadenin ve öteki sosyal ilişkilerin sembollerinin

oluşturduğu sosyal miras, her bir bireyin kimliği ve benliği içinde, tamamen onun biricikliğine göre yapılaşır; bu yapı, toplumun öteki üyelerininkinden az çok değişik, farklı bir biçimdir. Oysa durum buyken, yani bir kişinin davranışları, duyguları, vicdanı ve dürtüleri gibi psikolojik katları da, gelişim süreci içinde öğrenilmişlik damgasını yemiş oldukları halde -bu bakımdan da aynı zamanda hem doğal hem de sosyal yoldan edinilmiş özellikler göstermelerine rağmen- bireysel psikoloji uzmanlarının birçoğu, araştırmalarında inceledikleri kişileri, ne sosyal dilden ne de herhangi başka sosyal yapılanmalardan hiç etkilenmemiş katıksız doğal nesnelermiş gibi görüp ele almaktadırlar. Tek tek insan bireylerinden oluşmuş bir öbek üzerinde araştırmalar yapan bir fizyolog, kişinin fizyolojik işlevlerini incelerken, onların yaşadıkları toplumun gelişmişlik basamağından tamamen bağımsız olarak, bu tek tek kişilerin tümüne özgü, genel geçerli doğal kurallılıklar tespit etme bakımından iyi bir şansa sahiptir; gelgelelim aynı öbek üzerindeki deneylerde bu kez psikologlar da benzer sonuçlara varırlarsa, bu sonuçlardan haklı olarak kuşku duymak ve bunların büyük olasılıkla geçersiz olduğunu düşünmek gerekir. Çünkü fizyolojik katmanlar, sosyal olandan etkilenmeyen ortaklıklar arz ederlerken, psikolojik yapılar, öyle sadece doğal verilerce, doğuştan biyolojik etmenlerce belirlenmişlik özelliği göstermezler; daha doğrusu, insan türünün söz konusu olduğu yerde *per se* (kendiliğinden) karakteristik olma özelliği yoktur psikolojik yapıların; bunlar sosyal öbeğe özgülük taşırlar ve sosyal olanca etkilenip belirlenmiştir. Psikolojinin bir sosyal bilim olarak ortaya koyduğu bilgilere rağmen tek tek kişilerin sosyal özelliklerine işaret eden teknik ifade ve terimlerin çağımızın dilinde henüz yer etmemiş, yaygınlaşmamış olduğunu da gayet iyi biliyorum.

Birey konumundaki kişilerin *sosyal kişilik yapılarından* ve *sosyal alışkanlık ve davranışlarından* söz edildiğinde neyin kastedildiğini yukarıdaki örneklerin yeterince netleştirdiğini ve söylenenleri kişisel deneyimlerimizle bütünleştirmemizi sağlayacağını düşünüyorum.

Zamanın alabildiğine düzenlenmiş ve ayarlanmış olduğu gelişmiş toplumlarda büyüyen insanların karakteristik davranış ve tutum özelliği olan kendini zamana göre ayarlama ve düzenleme biçimindeki neredeyse kaçınılmaz alışkanlık, bireylerin sosyal alışkanlığının sadece bir parçasıdır. Gelişmişliğin farklı basamaklarını temsil eden toplumlarda da, gerek geçmişin, gerek şimdinin gerekse de geleceğin farklı farklı algılanıp yaşandığını göstermek hiç de zor olmasa gerekir. Tıpkı devletleşme öncesi toplumlarda, birey üstü bağımlılık zincirlerinin sonrakilere göre nispeten çok kısa olmaları gibi, geçmişi ve geleceği de şimdiden yalıtarak, ondan ayrı algılama ve yaşama alışkanlığı pek az gelişmiştir. Bu eski insanların algı ve yaşantılarında, doğrudan içinde yaşanılan an, şimdi ve burada olma hali, hem geçmişten hem de gelecekten çok daha ağır basar. İnsanların eylemleri de büyük ölçüde şimdinin, içinde yaşanılan anın ihtiyaçlarıyla ve anlık duygu ve isteklerle belirlenmiştir. Daha sonraki toplumlarda ise geçmiş, şimdi ve gelecek birbirlerinden çok daha net çizgilerle ayrılır. Geleceği öngörme, böylece nispeten uzaklardaki bir yarını hesaba katabilme ihtiyacı ve yeteneği, şimdi ve burada gerçekleşen faaliyetlere gittikçe daha çok etki yapmaya başlamıştır.

Her ne kadar bu incelemede zaman belirleme ve zamanı yaşama bakımından görülen sosyal farklılıklar dikkatimizin odağında yer alıyorlarsa da, zamanı yaşama ve algılama biçimlerinin, sosyal alışkanlıkların bir yanı olarak anlaşılıp tek tek ihsanlardan ayrı ve bağımsız ele alınabilecekleri izlenimini vermekten kaçınmaya çalıştım. İnsanların sosyal davranış alışkanlıkları içinde, sosyal gelişmişliğin farklı basamaklarının düzeyini tespit etmemize yarayacak birkaç başka uğrağa da (örneğin kavramsal sentezler yapma düzeyini ya da "doğal" çevrenin ve ortamın göbeğindeki sosyal alanın nispi bağımsızlığının genişliği gibi) işaret edegeldim. İnsanların gelecek bilincinin de onların ait oldukları sosyal gelişmişliğin basamağına işaret eden karakteristik özellikler gösterdiğini görmek istersek, zamanın yaşanması ve algılanması ile uygarlık arasındaki bağı bir kez daha inceleyebiliriz. Gelecekten çok şimdinin ihtiyaçlarına yönelik bir eylem ve davranış, insandan, nispeten çok daha az ve düşük yoğunlukta bir özdenetim ister. Geleceğe, hatta çok uzak bir geleceğe yönelik bir eylem ya da proje, şimdideki ihtiyaçları gelecekte umulan ödüllere tabi kılabilme yeteneği gerektirir. Duyguda, düşüncede ve eylemlerinde geleceği büyük ölçüde göz önünde tutan bir toplumda büyümüş biri, düzenleme, disiplin altına alma, geleceğin ödülleri uğruna kendini bastırma gibi tutumları benimserken, bunları alabildiğine olağan karşılayabilir; hatta bunları normal insan özellikleri olarak görebilir. Belki de bu kendi kendini denetleme, geleceğe göre ayarlama kalıplarının ve bunlar arasında, özellikle yüksek düzeyde gelişmiş, farklılaşmış bir özdenetim anlamına gelen, kendini "zamana" göre ayarlama davranışının, tıpkı öteki sosyal beceriler, yetenek ve davranışlar gibi ağır ağır, yüzyıllar boyunca, belli başlı sosyal ihtiyaç ve gerekliliklerin ortaya çıkmasıyla el ele vererek bugünkü biçimlerini aldıklarını bilemeyecektir.

Bu türden sosyal gerekliliklerin bazılarına yukarıda değindik. Her insan

kendi eylem ve faaliyetlerini, gittikçe artan sayıda in- sanınkiyle bir uyum içine sokmak, uyanıp yataktan kalkmak ve uyku saati yatağa gitmek de dahil olmak üzere, her türlü benzer faaliyetini, sosyal yapının karmaşıklaşmasıyla doğru orantılı olarak, daha ayrıntılı belirlemek ve dakikası dakikasına bu belirlemelere uymak; gelecekte, yarın, bir yıl sonra neyi ne zaman yapmak istediğini ya da yapmak zorunda olduğunu ayrıntılarıyla planlamak durumundadır. Böylece, insan toplumlarının yapılarında, bu alışkanlıklara tekabül eden değişim ve dönüşümler ortaya çıktıkça, bunlarla eşzamanlı bir biçimde, insanların kendilerini denetleyip ayarlama zorunlulukları, dolayısıyla da "sosyal" ve "bireysel" zorunluluklar artmaya başlamış; başka bir ifadeyle insanların bir-birleriyle kurdukları ilişkilerin biçimi değişip dönüştükçe ve bunlar günümüz toplumlarındaki alabildiğine üst düzeyde karmaşıklaşmış, ayrımlaşmış görünümlerine ulaştıkça, insanların davranışlarını zaman bakımından da ayarlama mecburiyetleri artmıştır. Dünya nüfusunun, devamlı olarak aynı oranda değilse bile gene de olağanüstü artışı, yakın dönemlere kadar mesleki alandaki uzmanlaşmalarla ve organizasyon düzlemindeki entegrasyonlarla el ele yürüyen bir gelişmedir; bu gelişme, başka bir yerde işaret ettiğim gibi, insanlar arasında kurulabilecek her türlü ilişkinin iyice çoğalmasına yol açmıştır. *

*Norbert Elias, Was İst Soziologie? München 1971, s. 105-109.

İnsanlar arasındaki karşılıklı bağımlılığın zincirleri daha da uzamakla kalmamış, bunlar daha da karmaşıklaşıp ayrımlaşmıştır; ilişkilerin birbirine sarmaştığı ağın gözenekleri, içinden zor çıkılır hale gelmiş ve bütün bu ilişkilerin zamanım tamı tamına belirleyebilme zorunluluğu, o ilişkileri denetleyip düzenleyebilmenin pratiği bakımından kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu nedenle, üst düzeyde karmaşıklaşmış devlet toplumlarının bireylerinin sosyal davranışlarının bir parçası olarak sahip oldukları hassas ve amansız "zaman bilinçleri" geçmişle karşılaştırıldığında bu özellikleri, bir hayvanın birkaç ayak izinden bütün özelliklerini çıkartan avcı toplumlarının üyelerinin bu becerisinden daha fazla şaşırtıcı değildir.

İnsanların kişilik yapısı da, içinde büyüyüp yetiştikleri toplumların yapılarındaki ve gelişmişlik basamağındaki farklılıklara göre çeşitli kanallarda gelişir; sürekli düzenlemelerden yoksun, zaman belirleme ihtiyaçları değişken olan, duruma göre artıp duruma göre azalan, nispeten küçük çaplı ve pek ayrımlaşmamış toplumlarda, insanların kendilerini ayarlayıp denetleme, zamana uyum sağlama mekanizmaları da ona göre gelişir. Karmaşıklaşmış dolayısıyla da zaman düzenlemeleri kılı kırk yaracak şekilde ayrıntılaşmış, üstelik ilkel toplumlarda olduğunun aksine, ara sıra önem kazanan düzenlemelerin yerini sürekli düzenlemelerin almış olduğu büyük nüfusa sahip toplumlardaki insanların kendilerini ayarlamaları ve bir başka anlamda da sosyal davranış alışkanlıkları bu toplumların yapısal özelliklerine bağlı olacaktır. Yeri gelmişken burada bir kez daha, zaman belirlemenin sosyal bir beceri olarak gelişmesinin, insanların duygularını ve davranışlarını ayarlayıp düzenleyen bir gelişme olarak, uygarlaşmanın getirdiği zorlama ve taleplerin geçirdiği gelişmeyle bağlantısına bakabiliriz. Bu iki düzlem arasındaki ilinti, daha önce de sık sık değindiğimiz, ama çoğunlukla yanlış anlaşılan can alıcı bir noktaya, uygarlaşma süreçlerinin odağındaki bir soruna açıklık getirmeye yarayabilir.

Uygarlaşma süreçlerinin başladığı bir sıfır noktası yoktur; hani insanların uygar değilken uygarlaşmaya başladıkları bir sınır noktası. Her insanın kendini zorlayabilme, ayarlama ve denetleme yeteneği mevcuttur. Toplumun yetişkin üyeleri, doğduklarında vahşi, zaptedilmeleri neredeyse imkânsız o küçük “canavarların” içine kendini ayarlama, kendini tutma ve denetleme kalıpları yerleştirmemiş olsalar, hiçbir insan topluluğu şöyle üzerinde durmaya değer bir süre ayakta kalamazdı. Bir uygarlaşma süreci boyunca değişen şey, bireyin kendi kendisini zorlamasında örnek aldığı sosyal kalıplar ve bunların, bugün “vicdan” ya da hatta “akıl, mantık” dediğimiz biçimde tek tek insanların içine yerleştirilme tarzıdır. Nispeten daha küçük, daha kendi içine kapalı ve sosyal işlevleri farklılaşmamış geçmişin toplumlarında, belli bir grubun

sosyal normları ve yasaları, belli konularda üyelerinden kendilerini zorlama ve denetleme mekanizmaları geliştirip bunlara uymalarını talep edebilir; bu davranış kalıpları üstelik daha sonraki, daha gelişmiş toplumların ölçülerine göre, kendini zorlamanın aşırı katı ve ödünsüz biçimleri olarak algılanabilir.

Belli bir sosyal öbeğe alınma ritüelleri ürkütücü şeyler içerebilir; söz konusu kişiler belirli tabulara sürekli olarak boyun eğmek, belli bir alanda kuralları bozdukları endişesiyle yaşamak zorunda kalabilirler. Ama gene, gelişmişlik basamağının bu düzeyindeki insanlar bazı durumlarda, duygusal eylemlerini, tutkularını, daha sonraki gelişmişlik basamaklarındaki insanların tanımadıkları bir şiddet ve yoğunlukta yaşayıp dışavurma serbestliğine sahiptirler; üstelik bu serbestlik de, kişinin kendisine yaptığı baskı gibi belirlenmiş, sosyal kurallarla sınırları çizilmiş bir serbestliktir. Aşiret, kabile ve klan toplumlarına kıyasla kendi temsil ettikleri gelişmişlik basamağı oldukça ayrımlaşmış ve karmaşıklaşmış olan ortaçağ toplumlarında bile, hâlâ sosyal kurallar ve ilkeler, bütünün düzenleyici klişelerindeki zıtlıklar ve oynaklıklar, hayatın normal akışının bir parçası sayılıyordu. Çığırından çıkmış, çılgınca zevklerin yaşanmasının ardından, kendi kendini iğdişleştirme biçimindeki tövbeler gündeme gelebiliyordu orada. Oruç günlerini karnavallar izliyordu. Keşişliğin, bazı türlerinde, hayatın zevklerine ve hazlarına alabildiğine teslim olmuş bir yaşama tarzı ile dünya nimetlerinden uzak durulan yaşam tarzı yan yana var olabiliyordu. Bir uygarlaşma sürecinin ilk basamaklarında, diyebiliriz ki, vicdan genel değil tikel bir özellik gösterir: Kimi durumlarda aşırı sert, kuvvetli ve katı, kimi bakımlardan da gene aşırı zayıf, yumuşak bir vicdanla karşılaşırız. Buna karşılık uygarlaşma sürecinin daha sonraki gelişme basamaklarında, hemen her durumda, her alanda ve her yerde, ölçülü, zamana ve mekâna eşit dağılmış bir disiplin uygulama eğilimi ağır basar. Toplumların durumunu gösterme bakımından tipik olan zaman düzenlemeleri, belki okurun da fark ettiği gibi, bu toplumların temsil ettikleri uygarlık modelini gösterir.

Böyle toplumlarda zamanın sosyal düzenlemesi de, belli durumlarda, bir süre için gündeme gelen tikel bir düzenleme olmayıp insanların bütün bir ömrüne yayılır. Oynaklıklara, gevşekliklere tahammülü yoktur bu düzenlenmenin; her yerde ve her an aynıdır ve amansızdır, yani kaçınılmazdır.

Bu tür açıklamalarda, basitleştirici ve yüzeyselleştirici çarpıtmalara düşmekten kaçmak pek kolay değildir. Burada, bir uygarlaşma sürecinin basamaklarının çok basit bir şekilde, tamamen nicel yoldan belirlenebileceği yolundaki inatçı anlayıştan uzak durmak gerekir. Ayrıca çağımızın kavram dağarcığı da bir açıdan yetersizliği yüzünden, böyle bir eğilime çanak tutmaktadır. Bir uygarlaşma sürecini, “uygarlaşmış” ve “uygarlaşmamış” biçimindeki istatistiki kutuplaşmayla tanımlamaktan kaçınmak için, geriye bu sefer de “daha çok” ya da “daha az” uygarlaşmış şeklindeki niceliksel farklılık belirten ifadelere bel bağlamak kalıyor ki, bu da, insanların söz konusu özdenetimlerinde, kendilerini zorlayıp ayarlamalarında, bir niceliksel azlık ve çokluk durumunu kabul etmemiz anlamına geliyor. Böyle olunca da, insanların, sosyal gelişmelerinin daha eski aşamalarında, sosyal ve bireysel kısıtlamalardan ve bunların kurduğu yapılardan tamamen yoksun olmasalar da, bunların nicelikçe daha “az”, daha eksik biçimleriyle yetinmek zorunda kaldığını söylemiş oluruz. Uygarlaşma süreçleri boyunca değişen şeyin, sadece kendini disipline etmenin niceliği, yani şiddet ve yoğunluk derecesi olduğu düşünülebilir bu durumda. Ama işte, zaman belirleme konusundaki gelişmeler hakkında buraya kadar yapageldiğimiz açıklamalar, uygarlaşma süreci bakımından, nicel değil karakteristik yapıda olan dönüşümleri anlamamızı kolaylaştıracaktır.

Ve bir kez daha düşüncelerimizin, akıl yürütmemizin, bugünkü dillerin belli bir yetersizliğinden nasıl olumsuz etkilendiği, burada “nicel” “nitel” sözcükleri ile yaptığımız tartışmada da kendini ele vermektedir. “Nicel olmayan” dediğim anda kimi okurlar, “nitel” özellikleri kastettiğime hükmedeceklerdir otomatik olarak. Büyük olasılıkla bizi, nicel

değişimlerin biricik alternatifinin nitel değişimler olduğuna kesinlikle inandıran etmen, fiziğin ve felsefenin dilimize yaptığı güçlü etkidir. Oysa insanlardan söz ederken, “nitel değişimler” kavramı oldukça belirsiz yollamalar yapmaktadır. Bir uygarlaşma süreci boyunca *fiilen* değişen şey, insanların sadece “nitelikleri” değil, kişiliklerinin yapısıdır da. Bu sürecin sadece iki yanına işaret etmek gerekirse, bir tarafta bir kişinin, öğrenilmemiş, beraberinde getirdiği temel itkileri, heyecan ve hisleriyle bunları denetleyip zaptetme becerisi arasındaki bütün ilişkiyi ve öteki tarafta bu iki düzlem arasında kurulmuş olan “dengeyi” gösterebiliriz. Kişinin kendine baskı uygulaması, duygularının taleplerini kısıtlaması konusunda, en eski tip insan topluluklarında bile yeterli potansiyelin ve bu potansiyeli fiiliyata geçirme imkânının bulunduğunu söylemiştim; ancak bireysel duyguların, heyecan ve davranışların denetlenmesi ve yönetilmesi konusunda başvurulan mevcut sosyal matrisin bütünü, öteki deyişle, kendine baskı uygulamanın ve kısıtlamanın modelleri, toplumsal gelişmenin farklı basamaklarında farklı görünümler sunabilir.

Daha gelişmiş basamakların temsilcileri, söylediğimiz gibi, atalarının sosyal silsilesini ve kendilerine kadar uzanagelmiş gelişme sürecini gözardı etme eğilimi gösterirler. Ama elbette geçmişin unutulmasını hafife alamayız. Geniş erimli sonuçları vardır bunun. “Zamanın” kendine özgü yanını, üzerinde uzlaşabileceğimiz bir tarzda açıklayabilme konusundaki yetersizlik, birçok örnekten sadece biridir. Kendimizi tekrarlayarak bir kez daha şu saptamayı yapabiliriz: Toplumsal gelişmenin ileri basamaklarının hemen hepsinde karşılaştığımız, kendini zamana göre ayarlayıp düzenleme alışkanlığı, ne biyolojik bir özelliğe bağlanabilir (yani ne insanın doğal yanının bir özelliğidir) ne de metafizik bir özelliğe işaret eder (yani varsayımsal bir *a priorinin* marifeti değildir); insanın kendine uyguladığı zaman kısıtlaması, bu anlamdaki kendini zorlama, onun durmadan gelişen sosyal kişilik yapısının bir yanını temsil eder ve bu özelliğiyle de, her bireysel kişiliğin tamamlayıcı bir parçasıdır.

İnsanı ele aldığımızda, onun iki tipik yanını birbirinden ayrı tutmaya biraz dikkat etmemiz gerekir. İnsanın özellikleri arasında biyolojik evrensellikler söz konusudur (ya da bu tür biyolojik evrenselliklerle bağlantılı özellikleri vardır); işte bu yüzden insanın zamandan zaten etkilenmeyen ve değişmeyen yanları ile bugüne kadar denetim altına alınamamış ya da çözülememiş sosyal sorunlarla bağlantılı oldukları için değişmeden kalmış yanlarını birbirinden ayrı tutmak şarttır. Gerçi, bu ikinci düzlemde yer alan sosyal sorunların hiçbir zaman çözülemeyeceklerini kabul etmemiz için akla yatkın bir neden bulunmamaktadır, ama bu sonuç mevcut durumu değiştirmez. Biyolojik sabitelerle bağlantılı yanımıza bir örnek, belli çıkmazlara ya da sıkıntılara “alarm tepkisi” denen tepki türüyle karşılık vermemizdir. İnsan türünün öteki gelişmiş hayvanlarla ortak tepkilerinden biridir bu. Bir canlı ya da cansız tehlike kaynağı karşısında olduğumuzu hissettiğimiz, bu kaynak karşısında çaresizliğe düştüğümüz anda, biyolojik bir otomatik mekanizma organizmayı bambaşka bir gerilim durumuna taşıyıp, saldırmaya ya da kaçmaya hazırlar. Doğruluğuna güvenebileceğimiz, iyice araştırılmış bir biyolojik tepki modelidir bu* ve insanın do-

19. Walter B. Cannon, The Wisdom of the Body, 1932 / New York, 1963.

ğuştan saldırgan olduğu düşüncesine kolaylıkla kapı aralayabilir. Hakikatte, organizmayı bir tehlike durumuna uygun düşecek hızlı ve enerjik bir eyleme hazırlayan, gerginlik durumundaki o otomatik değişiklik, saldırganlık kavramının ima ettiğinin tersine, özel olarak insan türüne özgü değildir.

İnsanların kabileler, devletler arasındaki ihtilafları birbirlerini karşılıklı öldürerek, öteki deyişle “savaşla” halletme biçimindeki yerleşik alışkanlıklarını bu türden biyolojik genel geçerli tepkilerden net bir şekilde ayrı tutmak şarttır. İnsanların ihtilaf ve sorunları savaş dışında herhangi

bir yolla çözemeyecekleri tezini benimsememizi gerektirecek hiçbir kanıt bulunmamaktadır ortalıkta. Gerçekten de yirminci yüzyılın sonunda biricik ve itiraf edelim ki en önemli soru, “bir başka büyük savaş patlak vermeden önce devletler, aralarındaki sorunları çözecek, şiddet ve zor gerektirmeyen araçlar bulacaklar mı, yoksa buralara gelmeden önce yeni bir savaşa ihtiyaç duyacaklar mı” sorusudur. Gene de her savaş öncesi durumda sorulan, “savaş niçin çıktı” sorusuna kısmi bir cevap vermemizi sağlayan bir etmen, insanların, devletler arasındaki ihtilafların çözümünde şiddet ve zor tehditlerine başvurma, şiddet gösterileri yapma biçimindeki sosyal alışkanlıklarıdır.

Bugün insanlığı sürekli biçimde savaş tehdidi altında yaşamaya mecbur bırakan devletlerarası ilişkilerin dinamiği; tıpkı maruz kaldığımız o sürekli zaman basıncı gibi, kadın, erkek çoğumuzun anlamakta güçlük çektiğimiz şeylerdir. Günümüzün, geç dönem gelişmişlik basamağını temsil eden toplumlarındaki zaman yaşantısından sorumlu gördüğüm sosyal alışkanlığın doğuş ve gelişme koşullarına biraz olsun ışık tutmaya çalıştım. Geçmişteki toplumların zaman kavrayışları ile bugünküler arasında karşılaştırmalar yapmak, insanlığın gelişme sürecinin çeşitli basamaklarının farklılıklarına, dolayısıyla da bu basamakların kendilerine özgü yanlarına daha iyi bakmamızı sağlamıştır. Ama insanların zamanı yaşayış ve algılayış alışkanlıklarındaki gelişmeler de bu arada unutulmamalıdır. Bu ilişkileri daha da anlaşılır kılabilmek için, zaman konusunu, geçmişin toplumlarının başka kimi yanlarını esas alarak ve bu arada bu toplumlardaki kişilik yapısının oynamış olduğu rolü de göz önünde tutarak, karşılaştırmalar yapmak istiyorum.

Örnek olarak, bir Fransız misyoneri olan Joseph-François Lafitau'nun 1724 yılında Kuzey Amerika yerlileri hakkında anlattıklarını vermek istiyorum.* Daha önceki örneğimizde, "zaman"

** Joseph-François Lafitau, Moeurs des sauvages americains, comparees aux moeurs des premiers temps, cilt 2. Paris, 1724.*

Seçkiyi yayına hazırlayan E. H. Lemay, 2 cilt, Paris 1983. Aşağıda "De la guerre chez les Indiens" başlıklı bir bölümden alıntı yer alıyor. Bu yazı 1980 ekiminde Le Debatdergisinin 5. sayısında 60-112 sayfaları arasında yer almıştır.

Lafitau, gözlemlediği ve yanlarında kaldığı Amerikan yerlilerinin birbirlerine reva gördükleri o korkunç muamelelere rağmen, özellikle çıplaklık konusunda Fransız kültürünün bien seance'ına uygun davrandıklarını ve ölçüyü fazla kaçırmadıklarına inandırmaya uğraşıyor. Lafitau'nun kitabının resimlerini çizen il- lüstratörün, okurun kimi bölümleri okurken kendini kaptırdığı duyguları, hele işkence sahnelerinde elinde olmadan hissettiklerini görsel ifade olarak yansıtabilirle konusundaki beceriksizliği kitabın en ilginç yanlarından birini oluşturuyor. Üstelik, Lafitau'nun seçici davrandığı ve betimlemelerinde her şeyi anlatmayarak okura gerçektekinden daha ılımlı, dozu daha düşük şiddet sahneleri sunduğu apaçık belli. Ama çizimleri yapan, bu kadarını bile yansıtmaktan acizdir. Lafitau, bir yandan Kızılderililerin yanında geçirdiği yıllarda görüp duyduklarına sadık kalıp okurların kafasında bunları canlandırmalarını sağlayan bir tablo sunabilme duygusu (bir yandan da okurlarının duygularını fazla zorlamamak) ve kendisini orada himayeye almış yerlileri 18. yüzyılın Fransası'nda gereğinden fazla küçük düşürmemek endişesi arasında gidip geliyor. Ama özellikle çizimler, saraylılığın damgasını taşıyan bir ikonografinin uygar geleneği içinde yetişmiş bir sanatçının, bir Barok ressamının, resim alanındaki sosyal uz- laşımların ve anlayışların kabuğunu kırma konusundaki kabiliyetsizliğini

etkileyici biçimde ortaya koyuyor, işkence direğindeki savaşçı bile cesaretini Paris salonlarındaki bir Fransız soylusunun davranış ve jestler repertuvarından seçilme ifadelerle dışavuruyor.

Bir dönemin sanat üslubu dediğimiz şey, ister Roman üslubu olsun, ister Barok ya da Rönesans, bir insan öbeğinin gelişmişliğin belli bir basamağındaki sosyal ilke ve kurallarının belli bir yanından başka bir şey değildir. Başka birçok şey gibi, sanat üslubu da bireylerin kişilik yapılarının içinde derinlere kök salmıştır. Sanat üslubu, tek tek insanların (sanatçıların da) zevk ve görme tarzını biçimlendirir, öteki deyişle de sınırlandırır. Etkilemenin boyutları ve yoğunluğu değişkenlik gösterebilir. Çünkü sosyal ilkelerin, yasa ve kuralların esnekliği, bireyin bunlar arasındaki hareket alanının boyutları değişebilir. Basit toplumlarda genellikle bireyin davranış ve duygularına sosyal ilke ve kurallardan gelen kısıtlamalar çok daha ödünsüzdür ve katıdır. Ortaçağ ve sonrasının modern toplumlarında bu katılıktan pek eser kalmamıştı, ama Lafitau'nun ressamının gösterdiği gibi gene de duygu ve anlayışlar dar korselere yerleştirecek kadar ödünsüzdüler. Ancak yakın dönemlerde bu basınçlar iyice azalmış, sanatçı bireyselliğinin damgasını büyük ölçüde yapıtına vurabilecek duruma gelmiştir. Öyle ki insanlar, sosyal alanın, duygular, davranışlar konusundaki ortak kural ve ilkelerini (uyulmadıklarında iletişimin güçleşeceği, hatta tamamen imkânsız olacağı kural ve ilkeler olsalar da) yok sayabilmektedirler. Lafitau döneminde, Fransa'da canilerin ya da cani, haydut olduğuna hükmedilenlerin halkın gözü önünde işkencelerden geçirilmesi hâlâ yaygın bir alışkanlıktı. Oysa büyük ölçüde saray topluluğunca belirlenen sanat zevki, alabildiğine seçici, kibar duygulara hitap ediyordu, insanların karşılaştığı uç durumların ve bu uç durumların yol açabileceği duyguların ve ruh hallerinin gösterilmesine hiç müsait değildi bu sanat anlayışı.

Lafitau'nun anlattıklarının güvenilirliği konusunda bir karara varmadan bu türden kısıtlamaları da unutmamak gerekir. Halkının, okurunun duyguları karşısında kör ve duyarsız olmadığı muhakkak. Lafitau'nun,

Amerikan vahşilerine bir parça Fransız kibarlığı mal etmeye bu yüzden özen gösterdiği belli. Kuzey Amerika yerlileriyle İlkçağ yazarlarının anlattıkları halklar arasında bir sürü benzerlik keşfetmişti Lafitau ya da keşfettiğine inanıyordu. Bu karşılaştırmayı da iki ağızlı bir ustura gibi kullandığı söylenebilir. Antik çağın paganlarını mı yeriyor, kendi Kızılderililerini mi yüceltiyor pek belli olmuyor. Belki haklı olarak vahşice işkencelere hedef olan bu zavallı kurbanların gözlerini kırpmadan, en ufak bir acı çekme belirtisi vermeden bütün o vahşete katlanmalarında yansıyan kahramanlığın altını çizmeden edemiyor. Lafitau'nun kendi kültürel ortamından gelen kısıtlayıcı etkilere boyun eğmiş olmasına rağmen, insan toplumunun gelişme basamaklarından birine yönelik tanıklığının değerini unutamayız. Çünkü kendimizi tanımak istiyorsak, bu basamakların toplumlarını çok iyi tanımamız şarttır.

kavramını anlatacak herhangi bir sözcükleri bulunmayan sosyal topluluğun atalarının da, misyonerin anlattığı topluluktan çok farklı yaşamadığını düşünebiliriz. Genel bir "zaman" kavramının bulunmaması, ne misyonerin örneğinde ne de başka geçmiş örneklerde, bu gibi sosyal toplulukların, daha sonraki gelişim aşamasının insanlarının zamanla ilintili kavramlar sınıfına sokabilecekleri, az gelişmiş bir sentez düzleminin ürünü olan kavramlara sahip olmadıkları anlamına gelmez. 18. yüzyılın Kuzey Amerikalı yerlileri, kendileriyle aynı gelişmişlik basamağındaki öteki insanlar gibi, bir hayvan ayak izinin, taze mi, eski mi olduğunu, hatta belki de kaç günlük, kaç saatlik bir izle karşı karşıya bulunduklarını büyük olasılıkla kolayca tespit edebiliyorlardı. Taze bir iz ile eski bir izi ifade etmek için özel ifadeler kullanmış olma olasılıkları büyüktür.

Düşman bir köyü basmak için yola çıktıklarında, hedeflerine varmak için yaklaşık dört beş gün süren bir tür keşif gezisi gerçekleştiriyorlardı. Topraktan geçinmeyi bilmelerine rağmen, bu küçük savaş harekâtı süresince, kendilerine yetecek kadar yiyecek içecek alıyorlardı yanlarına. Belki, süreleri farklı seferler için, farklı sözcükleri bile vardı. Ne var ki, İrokiler ve onlar gibi Amerika'nın uçsuz bucaksız alanlarına yayılmış

kabileler, zaman belirleme araçlarıyla donanmamışlardı. Ne bugün bizim olduğumuz gibi, gece ya da gündüz boyunca herhangi bir zaman basıncı hissediyor ne de bütün heyecanlarını, bütün duygularını ve faaliyetlerini sürekli etkileyen bir özdenetim kalıbı tanıyorlardı.

Ama bu, onların kendilerini kısıtlama mecburiyetinden tümüyle habersiz oldukları anlamına gelmiyordu. Memedeki bebeğin dışında, psişik yönden normal hiç kimse için söz konusu değildi bu serbestlik. Bugün elimizdeki malzemeye bakarken, görüşümüzü bulanıklaştıran bir zihin karışıklığı içindeyiz. Şiddet ve saldırganlık konusu üzerinde biraz daha durmakta yarar var. İnsanların, öbekler ya da sürüler halinde yaşayan gelişmiş hayvanların tersine tehlike ya da çaresizlik durumlarında veya çatışma anlarında, öfkelerini ve korkularını denetlemelerini sağlayan doğal, otomatik olarak devreye girebilen mekanizmalara sahip olmadıklarını anımsatmamız gerekiyor. Ancak bu yoksunluk, bir başka yönden giderilmiştir. Doğa onları, herhangi bir fizyolojik madde özümseme süreciyle ya da dıştaki bir ateşleyiciyle otomatik olarak devreye girmeyen bir başka denetim mekanizmasıyla donatmıştır. Bu mekanizma, doğuştan gelen potansiyel bir yetenek olma özelliği taşır. Dolayısıyla da, sosyal gelişimdeki öğrenme ve belli bireysel deneyimlerle canlandırılıp geliştirilme süreçleri bu potansiyel yeteneği geliştirip harekete geçirmediği sürece, latent (örtülü) bir yetenek olarak bekler. Heyecan ve duygularımızı denetleme aracı olan biyolojik kalıplar, çocukluğun erken dönemlerinde gereken şekilde yapılaştırılarak erken yaşlara özgü bir öğrenme gerçekleşir; bu öğrenme biçimi, bireyin kendisini kısıtlamayı, denetlemeyi sağlayıcı mekanizmaları edinmesini ve sosyal gelişmenin daha sonraki basamaklarındaki toplumlarda -daha önceden edinilip, artık yerleşmiş olduğu için bilinçli müdahalelerle yönlendirilmesi mümkün olmayan, dolayısıyla da ikinci bir insan doğasına dönüşmüş- sosyal ve bireysel mekanizmaların oluşup gelişmesini mümkün kılar. İşte, sosyalin içindeki mevcut kalıpların öğrenilmesiyle organizmanın en temel ve en spontan dürtü ve duygularını engelleyen ya

da başka bir yöne kanalize eden bu öğrenilmemiş, kaynağı sosyal olmayan yetenek, insan denen türün biricik, tamamen ona özgü yanıdır.*

*Başka evcilleştirilmiş kimi hayvan türleri de bu yeteneğin izlerini taşıyorlar. Bugüne kadar hep insan türünün kendini evcilleştirme yeteneğinden söz edildi. Doğuştan getirilen denetim mekanizmalarından farklı olarak sosyal platformda öğrenilmesi gereken denetleme mekanizmalarını insanın bu kendini evcilleştirme yeteneğine borçlu olması mümkündür, dolayısıyla da bu sürecin yapısal özelliklerinden biri olarak anlaşılabilir. Öyle ya da böyle, sosyal düzlemdeki kendini kısıtlama mekanizmalarını öğrenip biçimlerini geliştirebilecek biyolojik potansiyele sahip, dolayısıyla da dürtü ve duygularına bu öğrenmenin gerektirdiği esneklikle hâkim olabilen başka bir hayvan türü yoktur.

Psikoloji okullarının birçoğunun, özellikle de Konrad Lorenz'in kurduğu hayvan psikolojisi okulunun temel zayıflıklarından biri, insana özgü bu biyolojik donanımın, onların teorilerinde hemen hemen tamamen gözardı edilmiş olmasından ileri geliyor. İnsanın, kişi olarak gelişmesi, biyolojik süreçler ile sosyal süreçlerin birbirine sarmaşmalarıyla mümkün olan, karakterini bu sarmaşmaya borçlu bir gelişmedir. Öğrenilmemiş, doğuştan gelen, doğal ve potansiyel büyüme süreçleriyle öğrenilen, deneyimler üzerinden yürüyen gelişme süreçleri kendilerine özgü bir tarzda ayrılmaz bir bütün oluştururlar; bunları birbirinden ayrı tutmak beyhude bir çabadır. İnsanı biyolojik etmenlerin esiri gören natüralist bir psikoloji, belki de kendine doğabilimleri statüsünde iyi kötü bir konum edinmek kaygısının kurbanı olup, insanların, kişiliklerinin gelişmesi süreci sırasında, o görünürde aşılması imkânsız uçurumu -"doğa" ile "toplum", dolayısıyla da "doğa" ile "kültür" arasındaki uçurumu- aşmayı öğrendikleri gerçeğini gözardı eder. Bunun bir sonucu olarak da gelişmiş toplumlar için tipik bir davranış olan kendini "zamana" göre ayarlayıp kısıtlama ya da insanlar arası ilişkilerde şiddete, zora başvurma ve şiddeti denetleme sorunları gibi temaların tartışılması, üzerinde uzlaşılabilecek sonuçlara ulaşmaksızın sürüp gitmektedir.

Şiddete, zora başvurma tartışması buna iyi bir örnektir. Bu tartışmada,

insanların, doğuştan beraberlerinde genetik bir saldırganlık dürtüsü getirdiklerini ileri süren bir taraf vardır. Burada saldırganlık dürtüsü, cinsel dürtü kavramına özenilerek türetilmiş bir kavramı andırmaktadır. Bu görüşün karşısındakiler ise, saldırgan eğilimlerin tamamen "kültürel" ya da sosyal "çevrenin" etkisiyle oluştuğunu düşünmektedirler. Bu tartışmaya taraf olanların çok azı, kısa zaman öncesine kadar "alarm tepkisi" diye tanımlanan ve zora düşme ve tehlike durumunda organizmayı ya mücadeleye ya da kaçmaya doğru harekete geçiren, işleyişi çok iyi bilinen bir biyolojik tepki türündeki davranış kalıbının, insanlarda esnekleşip karşıt etkilerin sonucunda, denetlenebilecek, müdahale edilebilir bir hale gelmiş olabileceği görüşünü öne sürmektedir. Saldırganlık sorunsalıyla akraba öteki bütün sorunlarda yürütülen standart tartışma, başka bir deyişle, duygularımız, heyecanlarımız, korkularımız ve endişelerimiz ile bunların denetlenmesi ve bastırılması arasındaki bağlantıyı göz ardı etmektedir; oysa bu denetleme kalıpları toplumdan topluma, bireyden bireye çeşitlenebilen bir ilişkiyi temsil ederler.

Kendi alanlarında yadsınmaz başarılar ve hizmetler ortaya koyan hayvan psikologları ve davranış-bilimcileri, insan psikolojisi alanına adım atmayı göze aldıklarında, insan türünün tamamen kendine özgü biyolojik yapısını hesaba katmayı genellikle ihmal etmektedirler. İnsan doğasının biricikliğinin belirgin özelliklerinden biri, az önce altını çizdiğim gibi, biyolojik donanımla birlikte sunulmuş, potansiyel olarak kendisinde var olan ve biyolojik dürtülerini, duygularını, heyecanlarını; çok çeşitli yollardan gerçekleşebilen bir öğrenme süreci içinde kendi hâkimiyeti altına alabilme ve dönüştürme yeteneğidir. Dolayısıyla da bazı insan topluluklarının, örneğin Kuzey Amerika yerlilerinin özellikle savaşçı, mücadeleci davranış ve duygularını açıklamak istersek, bunu alabildiğine yüksek dozda bir doğuştan saldırganlık dürtüsüne bağlamaya kalktığımız yerde, inandırıcı olmamız zordur. Bu açıklama yolu, açıklanması gereken bir olgunun gene bizzat açıklanmaya muhtaç bir başka olgu ile

açıklanması biçimindeki sık rastlanan tutuma tipik bir örnektir. Bu durumda örneğin Amerika'nın birbirleriyle kıyasıya savaşan yerli kabileleri gerçekten de özellikle güçlü bir saldırganlık dürtüsüyle doğuştan donanmışlarsa, gene aynı yoğunlukta bir saldırganlığı bastırma ve denetleme dürtüsüyle donanmış olamazlar mı? Gerçekte, bu yerlilerin sosyal davranış kalıplarını incelediğimizde, bayağı güçlü, enikonu kalıplaşmış bastırma, kendini kısıtlama ve denetleme mekanizmalarının, varlığını tespit edebiliyoruz. Bu yerliler örneği, bizim için çok öğretici. Bu yerlilerin durmadan savaşa yol açan ihtilaflarının temelinde genetik nitelikte ve özellikle fazla dozda bir biyolojik saldırganlık dürtüsü aramak yerine, bir ihtilafı, bir anlaşmazlığı halledip denetleyebilme yeteneğinin gelişmemiş olmasını ve savaş için yanıp tutuşan kişilik yapılarını görmek gerekiyor.

Geçmişin gelişmişlik basamaklarından birindeki insan topluluklarının çoğu gibi, Kuzey Amerika yerlileri de sosyal düzlemde belirlenmiş bir yasalar ve kurallar dağarcığına sahiptiler. Bu yasa ve kurallar onlara, belli durumlardaki davranışlarını ve duygusal hayatlarını düzenleyip, onlardan kendilerini tutmalarını ya da kısıtlamalarını talep ediyordu. Ama işte onların kendilerini kısıtlayış biçimleri, dolayısıyla da sosyal davranış alışkanlıkları, daha sonraki toplumsal gelişmişlik basamaklarındaki yasa ve kurallar bütününün gerektirdiği denetleyici yapılardan bazı bakımlardan çok farklıydı. Kuzey Amerika yerlilerinin zaman belirleme biçimleri ve sosyal yasa ve kurallar bütününün talep ettiği özdenetim devamlı olmayan belli bir süreyle sınırlı ve ancak belli durumlarda başvurulan bir faaliyetti. Ayrıca bu kısıtlamaların uygarlaşma sürecinin daha geç aşamaları bakımından karakteristik olan herhangi bir özdenetim biçiminden çok daha katı, ödünsüz ve aşırı bir görünüm aldığı belli durumlar vardı; ama öte yandan, sosyal kurallarının kimi başka durumlarda göz yumduğu ya da hatta talep ettiği büyük bir rahatlık da söz konusuydu. Eski insan topluluklarının sosyal kurallarının bir belirtisi olarak, zevkten üzüntüye, üzüntüden zevke yaşadıkları gel-git sarkacı da

aşırı uçlara gidebiliyordu. Bu yönüyle de daha sonraki gelişmişlik basamağındaki bir toplumda gördüğümüz karekteristik bir özelliği burada göremiyoruz: Sonraki toplumlarda, serbestlik ve kısıtlama arasındaki geçiş yumuşatılarak, denetlenen serbestlikten ılımlı zorlamaya doğru dereceli bir bütün oluşmuştur.

İnsanların kendilerini kısıtlamaları bakımından sosyal düzlemde türeyen davranış kalıplarında yaşanan gelişmelerin çeşitli toplumlardaki yönü, insanların iç dünyalarında gittikçe daha barışçı olmalarını içermektedir; bu süreç içinde insanlar, sağa sola saçılmış dolaşıp duran insan sürüleri topluluğundan, belli bölgesel sınırlar içinde kalıcı olarak yaşamaya başlayan ya da dağ köylerini kuran insan topluluklarına doğru geçiş yapmış daha sonraları, sınırları surlarla çevrili kentlerin doğuşuyla ya da gittikçe daha büyük, kendi içinde gittikçe daha barışçı hale gelen bölgesel devletleri ortaya çıkarmışlardır. Bu aşamaların her birinde sosyal öbekler arasında ihtilafları halletmenin bir yolu ve geleneksel bir sosyal kurumlaşma olarak öldürme eylemlerine rastlanır ve bu durum, insanların sosyal davranış alışkanlıklarını derinden etkilemiştir. Ama birçok eski toplumda bu özellik daha da ileri giderek insan öbeklerinin birbirlerine karşı uyguladıkları şiddet ve zorun, varlıklarının sürekli ya da hatta hâkim şartı sayılabileceği, hatta pek de ender sayılmayacak bazı örneklerde bir yaşama tarzı olarak belirdiği biçimler vardır.

Kimi sosyal antropologların yaptığı gibi, incelemelerinizi birkaç savaş aleyhtarı, barışçı bölge ile sınırlarsanız, geçmişin toplumları hakkında oldukça tek yanlı bir tablonun oluşma tehlikesi vardır. Pierre Clastres'in şu yeni görüşüne hemen hemen tümüyle katılmak gerekiyor:

> Aklınıza aynı anda savaşı getirmeksizin ilkel toplumları düşünemezsiniz... Yabanıl insanların dünyasında, savaşın içerdiği şiddet, her öbeği birbirinden bağımsız ve kendi başına özgür tutabilmenin asıl yolu olarak görünmektedir. Devletten yoksun toplumların, devletin temsil ettiği ve zaten devlet demek olan birleştirme mekanizmasına karşı en büyük

> engelleri olan savaş, ilkel toplumun özünün ayrılmaz parçasıdır. Bunu söylemekle, her ilkel toplumun savaşçı olduğunu da söylemiş oluyoruz; bu nedenle, bilinen ilkel toplumlarda, tüm çeşitliliklerine karşın savaşı, etnografik bir evrensel sabite olarak tespit edebiliyoruz.*
>
> ** Vahşi Savaşçının Mutsuzluğu, Pierre Clastres, çev.: Alev Türker - Mehmet Sert, Ayrıntı Yay., (1992)*

Devlet öncesi toplumların üyelerinin, kolonicilik öncesi dönemlerde de, karşılıklı şiddet ve zor uygulama pratiklerinin sürekli endişesi ve korkusu altında yaşamış olduklarına, son zamanlarda ben de kanaat getirdim. Gene de bu olguyu gelişim sosyolojisi düzleminden ele alacak olursak, devlet oluşumunun gittikçe ilerleyen süreciyle birlikte, özellikle halkın ve sosyal alanın, kendi içinde ba- rışçılaştığını açıkça görürüz ki, bu da gerçekten geçmişe göre dünyayı temelden etkileyen bir farklılıktır. Ne var ki bu gelişme, insanlarda savaşa karşı nefret duygusunu güçlendirmiş ve insanlar savaştan tiksinir hale gelmiş olsalar da, değişik devletlerin yurttaşları şiddet tehdidi ve uygulaması sonucunda, bir başka devletin iradesine boyun eğmeye mecbur bırakılma endişesinden hâlâ kurtulabilmiş değillerdir. Çeşitli insan toplulukları arasında karşılıklı şiddete başvurma tehlikesi henüz aşılmamıştır. Savaş yoluyla şiddet ve zor uygulama pratiği, gerçi dünyanın birçok bölgesinde bir ölçüde gerilemiş ve geçmiş toplumlardaki gündelik tehlike olma özelliğini kaybetmiştir. Yabancı bir savaşçının karanlığın içinden ansızın çıkıp malımızı canımızı almaya teşebbüs edeceği korkusuyla yatıp kalktığımız günler geride kaldı denebilir. Ancak barış, devletlerin sınırları içinde, her ne kadar yaygınlaştıysa da insanların birbirlerinden duydukları korku sürmekte, devletler arası ilişkilerde karşılıklı tehditlerin durmadan tırmanması, eskiden olduğu gibi denetlenemezliğini korumaktadır. İnsanların hayatta kalmasını sağlayan kurumların ya da birimlerin büyük ölçüde devlet öncesi dönemlerin karakterini taşıdığı toplumsal basamaklarda da, bunlara benzer tehdit ve endişeler, çok az

denetlenebilmekteydi. Clastres'in hâlâ "yabanıl insanlar" diye tanımladığı ve aynen bizim gibi, sadece bize göre daha eski bir sosyal gelişme basamağındaki insanların, her an savaş tehdidiyle karşı karşıya oluşlarını daha iyi anlamak için, bugün bizim de görece ilerki bir aşamaya göre, insanlığın gelişmesinin ön basamaklarından birini temsil ettiğimizi unutmamalıyız. (Bizim içinde yaşadığımız bu aşamayı insanlığın tarih öncesi diye tanımlamak mümkündür; insanların hâlâ, çeşitli devletlerin başındakileri, sorunlarını şiddet yoluyla çözmeye yönelten sosyal dinamiği fark etmekten ve denetlemekten aciz oldukları bir aşama olarak.) Yerli İrokilerle ilgili olarak şöyle yazıyor Lafitau:

> Köylerinde aylak aylak oturan erkekler bu tembelliklerini, aslında sadece büyük şeyler için özellikle de savaşmak için yaratılmış olduklarını gösteren bir şeref işareti olarak görüyorlar. Çünkü ancak savaşta, cesaretlerini sınayabilirler. Savaş, bütün yüce duygularını en iyi şekilde ortaya çıkartan birçok fırsat sunmaktadır onlara.*

** Lafitau, a.e. s. 62.*

Lafitau, İroki erkeklerinin yaptığı başlıca iki iş olan avcılığı ve balıkçılığı da, savaşa hazırlanmalarını engellemesi halinde, zaten yeme içme sorunlarının çözümüyle uğraşan kadınlara bıraktıklarını söyler. Bu savaşa hazırlanma faaliyeti, kendini düşmana olabildiğince korkunç, en yırtıcı hayvandan bile daha korkunç göstermek ve gerçekten de korkunç olmaktır. Irokilerin düşmanlarının da aynı şeyi amaçladıkları kesindir. Bu ve benzeri anlatılanlardan çıkan tablo, karşılıklı olarak birbirlerine saldıran irili ufaklı bu yerli kabilelerinin gerek kurbanlarını yok ederken gösterdikleri vahşet ve canavarlıkta, gerekse tutsaklarına yaptıkları inanılmaz işkencelerde, ötekinden hep bir adım önde olmaya uğraştıklarını gösteriyor. Gerçekten de bu kabileler, bir "katlayıcı süreçler" biçiminde tanımlayacağım türden bir ilişkiyle birbirlerine bağlanmışlardı.* Burada sürece dahil olan herkes, ötekine zarar verme

araçlarını ve yollarını durmadan tırmandırmaya ve rakibin direncini kırmak için ona korku vermeye çalışıyor, aynı zamanda muhtemel işkencelerin korkunç acılarına karşı sertleşiyordu; çünkü günün birinde tutsak olarak karşı kabilenin eline geçecek herkesi aynı akıbet bekliyordu.

** Gerek bu kavram için gerekse kabileler ve devletler arasındaki ilişkilere uy¬gulanması için bkz. Norbert Elias. Engagement und Distanzierung. Arbeiten zu Wissenssoziologie 1, yayına hazırlayan M. Schröter, Frankfurt A. M. 1983, özel-likle s. 121.*

Sosyal gelişmenin çok erken basamaklarını temsil eden bu topluluklarda, kabileler ve sosyal öbekler arasında, korkuyu ve dehşeti tırmandırma ilişkisiyle karşılaşıyoruz ve bu ilişkinin yapısı, *mutatis mutandis,* yani zaman içinde kaçınılmaz değişiklikler olsa da ilkece aynı şekilde atom silahları çağının devletler arası ilişkilerine transfer olmuştur. Aslında insanların, bir atom savaşı ardından yavaş yavaş ve acılar içinde ölmesine yol açacak olan radyasyon tehdidinin yol açtığı çok büyük acılar ile Kuzey Amerika yerlilerinin gemi azıya alınca savaş tehdidiyle birbirlerinde yarattıkları korku arasında birini diğerine tercih ettirecek bir fark yoktur. Fark atom savaşı tehdidi altındaki devlet toplumlarında birlikte yaşayan insanların kişilik yapılarının barışçı eylemlere ve faaliyetlere göre ayarlanmış ve kılı kırk yaran bir zaman düzenlemesine göre belirlenmiş olmasıdır; bu zaman düzenlenmesi, bireyin vicdanında kendi tekabüliyetini, kendini tamamlayan karşı parçasını bulur; zamanın akışının her şeye nüfuz eden bilinciyle de yakından bağlantılı bir kendini kısıtlama davranışıdır bu.

Barışçı faaliyetlere uyum sağlamış, zaman düzenlenmesinin kalıplarını içselleştirmiş atom çağı insanına karşılık bir Kuzey Amerika savaşçısı, tamamen farklı, bambaşka bir kısıtlama ve kendini denetleme modeline göre büyür. Sadece bir noktayı öne çıkartmak gerekirse, onun hayatı, en azından bir erkek olduğu andan itibaren, tamamen savaşa adanmıştır diyebiliriz. Ama işte, tam da durum bu olduğu için, tümüyle savaşa

hazırlama ve hazırlanmayla meşgul olan insanların kişilik yapılarındaki ve kaderlerindeki ikili karakter kendini burada açık seçik ele vermektedir. Daha önce söylemiştim; bu erkekler, tutsaklarına ölümlerden ölüm beğenirken duydukları ve sosyal kurallarının ‘defterinde’ kendilerine vaat edilmiş müthiş haz ve zevki, icabında pahalı ödemekten kurtulamayacaklardır. Şansları yaver gitmediğinde, düşman savaşçıların eline geçtiklerinde, aynı muameleye tabi tutulacaklarından en ufak bir şüpheleri olamayacağı gibi, bu olasılığa çocukluktan itibaren kendilerini alıştırmak ve hazırlanmak zorundadırlar. Savaş sayılabilecek karşılıklı saldırılar ve ani baskınlar tehlikesine açık olan bu kabileler, birbirlerinden bağımsızdır; gene de hepsinin şeref anlayışı ortaktır ve bir savaşçı için işkence görürken acısını şöyle ucundan olsun belli etmek, en büyük utanç sayılmaktadır. Böyle bir davranış, onun kabilesinin onurunu yok etmeye yeter. İşte bu yüzden her kabile, erkeklerinin yanı sıra büyük olasılıkla kadınlarını da, bu muhtemel acılara göre en küçük yaşlardan başlayarak hazırlamak, günün birinde feci bir işkenceyle öldürülebilecekleri ihtimalini hesaba katarak acısını herhangi bir belirtiyle dışavurmasını önlemek için her türlü çabayı gösterir.

Lafitau, daha beş yaşındaki çocukların, ellerine kor halinde taşlar alarak, sosyal ilkelerinin gerektirdiği gibi acılara katlanıp katlanamayacaklarını görmek için, bu taşları avuçlarında sıkarak oynanan bir dayanma oyunu anlatıyor. Birbirlerine acı vermek için en sık başvurdukları yöntem ateşle acı vermektir. Tutsağı işkence direğine bağlayıp, ayaklarını, kızgın metallerle yakmaya başlarlar. Tırnaklarını söküp ayak parmaklarından birini ikisini kopartırlar, pipolarının ucuna takar ya da kızartıp yerler. Canlı tutsağın etini keserken ya da yakarken bir sinire rastlayınca, onun acısını arttırmak için siniri çekerler, kıvırırlar, kendi zevklerini de böylece artırırlar. Elbette istisnasız bütün tutsakların bu tür işkencelere çıtlarını çıkarmadan katlandıkları söylenemez. Ama Lafitau, işkence görenlerin genellikle o ilk Hıristiyan şehitlerin boyun eğmezliğini anımsatırcasına işkenceler sırasında yiğitlik şarkıları

söylediklerini naklediyor. Halkının şarkılarıdır bunlar ya da kendi kahramanlığının ezgileri. Bu şarkılarla, kendilerine işkence edenleri tahrik ederek, işkenceyi yapan kendileri olsa ne kadar daha usta, kurbanlarına acı vermede onlara göre ne kadar başarılı olduklarını anlatırlar. Birkaç saat sonra ortalık büyük olasılıkla biraz yatışır. Tutsağa, uzanıp birkaç saat dinleme fırsatı tanınır. Ardından tekrar getirilip işkence direğine bağlanır ve zafer kazanmış olan kabile, tutsağı parça parça koparmaya, orasını burasını yakmaya devam eder. Bir iki gün sonra, tutsaktan geriye artık canlı namına ne kaldıysa, ona da biri nihai bir darbeyle son verir.

En gelişmiş ve en karmaşık, içte alabildiğine barışçı hale gelmiş Avro-Amerikan toplumlarında doğup büyümüş insanlar arasında, başka insanlara, bu acı verici, dozajı yavaş yavaş artırılan işkenceleri uygulayabilecek ve bundan aynı zamanda haz duyacak insan sayısı herhalde çok değildir ya da çıtını çıkarmadan aynı metanetle bu türden işkencelere katlanacak insan sayısı da. Lafitau da yerlilerin eline düşen Fransızlardan ya da İngilizlerden benzer işkencelere tabi tutulanlar arasında o yerliler gibi, olup bitene yiğitçe dayanabilenlerin çok az olduğunu naklediyor. İşte karmaşık Avro- Amerikan toplumlarında da gerek kendilerinin gerekse de başka insanların, içinde yaşadıkları dünyanın sosyal ve doğal düzlemlerinde, iyice keskinleşmiş bir zaman duygusu olmadan, kendilerini ayarlamalarına ve kısıtlamalarına yardımcı olacak saatler, takvimler gibi araçları kullanmadan yaşayabileceklerini sanan insan sayısı da herhalde çok azdır. Ama işte, insan, kendi kişiliğinin bu sarsılmaz donanımına, kişilik yapısının kaynağını merak ettiğinde, karşısına sosyal bir tabakanın çıkmasına, daha doğrusu kendi bireysel kişiliğinin içinde sosyal bir yanın bulunmasına pek akıl er-dirememektedir. Bu türden yapılar, insan kişiliği içinde öylesine kökleşmiş görünmektedirler ki, onun doğal yanının sabit bir parçası izlenimi yaratmaktadır. Aynı akıl erdirememe durumu, Kuzey Amerika yerlilerinin insanları ölüme götürüş tarzına duyulan nefret ve infialde de kendini ele

vermektedir. Yerlilerin bu âdetlerine tepkiler de kişiliğin en derin özelliği ya da insan doğasının ayrılmaz parçası olarak gelebilir bize. Oysa gerçekte doğanın bir ürünü değil, doğrudan sosyal düzlemin, yetişmenin bir sonucudur bu tepkilerimiz.

Yabanıl diye bildiğimiz insanların ilkelliği, canavarlıkları dediğimiz şey için de geçerlidir bu söylediklerimiz. Birçok yerli kabilesinin, başkalarına işkence yaparken duyduğu o dehşet verici haz ve zevki, psikiyatrinin terminolojisiyle "sadizmin" bir biçimi ya da biyolojinin terminolojisiyle "doğuştan bir şiddet ve saldırganlık dürtüsü" olarak sınıflandırmakla açıklamış olduğumuzu düşünebiliriz. Oysa açıklanmaya muhtaç bir şeyi kendisi açıklanmaya muhtaç bir şeyle açıklamak demektir bu, *explanandum* üzerinden *explanandum.* İlk bakışta tutsaklara uygulanan işkenceler, spontan dürtü ve duyguların marifeti olarak alınabilirler. Ama olup bitene yakından bakınca, ileri derecede biçimselleştirilmiş bir ritüelle karşı karşıya bulunduğumuzu keşfederiz. Kabilenin yaşlılarının öğütleri, tutsaklardan hangilerinin işkenceden geçirilip öldürüleceğine, hangilerinin, daha önce yitirdikleri bir aile üyesinin açığını kapatmak üzere bağışlanıp o boşluğu doldurmaya ayrılacağının zımni kararlarını da içerir. Çoğu zaman tutsaklara bir özgürlük tanınarak, onları bekleyen kaçınılmaz kaderlerinden kurtuldukları izlenimi verilerek kandırılmaları bile sık rastlanan durumlardır. Bu kabileler gibi sosyal ilişkileri karmaşıklaşmamış basit toplulukların sosyal kurallarının bütünü, bir yanda başkalarına işkence ederken alabildiğine haz duyulmasına müsaade ederken, daha doğrusu haz duymayı buyururken, tersi durumda da, yani işkenceye maruz kalındığı durumlarda da kişinin kendisini denetlemesini, acılara katlanmaya zorlamasını ister. Özet olarak, eski bir gelişmişlik basamağındaki hemen bütün toplum üyeleri, sosyal kural ve yasalarının bütününün talep ve zoruyla, yer yer kendini denetlemenin, kendine hâkim olmanın en çetin ve imkânsız biçimlerini gerçekleştirmek durumunda kalırlar; ama, bunun kadar tuhaf olan bir başka şey de bu insanların sosyal kurallarının, hazzın ve zevkin

bizimkilere göre nispeten vahşice sayılacak bastırılmamış biçimlerini de yaşamaya teşvik etmesidir. Öncelikle yapılması gereken açıklama, burada bireysel davranış ve bu zevklerin kendiliğinden yaşanışı değil, bu davranış ve duygulara damgasını basan sosyal kurallar bütünü olduğudur; başka deyişle, az çok birbirinden farklı, ayırt edilebilir bireysel kişilikler, sosyal kişilik yapısının içinden doğup gelişir.

Nispeten daha karmaşık olan kentleşmiş toplumların üyelerinin her yere sirayet etmiş zaman bilinci de, onların sosyal kurallar ve yasalar bütününün tamamlayıcı bir parçası; sosyal kişiliklerini oluşturan yapının bir öğesidir. Bu olguyu daha iyi aydınlatabilmek için, daha önceki gelişme basamaklarındaki toplumlarda karşılaştığımız savaşçıların kişilik yapısına ve onları kuşatan sosyal kurallar bütününe geniş bir yer verdim. “Zaman” sorunundan oldukça uzaklaştığımı ve kendimi bu konuya bayağı kaptırdığımı itiraf etmeliyim. Basit yapılı toplumlarda, sosyal kurallar bütünü, çok az miktarda zaman işareti içerir; ve bu çok az da, çok belli birkaç istisna durumla bağlantılıdır. Zamanı belirten bu işaretlerden hiçbiri, sanayileşmiş ulus devletlerinde yaşayan insanların ilişkilerini düzenleyen zaman işaretlerinin temsil ettikleri yüksek sentez düzlemini ve yaygınlık derecesini tutturamazlar. Kuzey Amerika Yerlileri ile Clastres’in anlattığı daha güneyde yaşayan Chaco yerlilerinin savaşçı kişilikleri, bir tarafta dehşet verici acılar ile diğer tarafta acı çekenlerden alman dehşet verici haz arasında gidip gelirken, bu kişiliklerinin, içinde yaşadıkları an ile, dönem ile sımsıkı bağlar içinde oluşunu dikkate aldığımızda, bu bağlantı, kendi kişiliğimizin özelliklerini, örneğin bizi hâkimiyeti altına almış zaman duygusunu, onunla aramıza belli bir mesafe koyarak, bütünlüğü içinde kavramamızı ve algılamamızı kolaylaştırabilecek negatif bir fotoğraf hizmeti görebilir. Bu iki ayrı kişilik yapısı arasındaki zıtlıklar sayesinde, zamanı kolektif algılayışımızı ve yaşayışımızı, gerek sanayi ulus devletlerine özgü toplumsal gelişmişlik basamağıyla gerekse de bu tip toplumların insanlarının kendilerini kısıtlama ve denetleme davranışlarının temsil ettiği uygarlaşma basamağıyla ilişki içinde görmemiz kolaylaşır.

Daha eski bir basamağın toplumlarındaki insanların kişilik yapıları esas alınarak yapılacak karşılaştırmalarda belirginleşen ve üzerinde henüz yeterince durulmamış bir başka sorun var. Kuzey Amerika yerlileri,

biyolojik yönden bizden farklı değillerdir; onlar da *homo sapiens* türünün üyeleridirler. Amaçlı bir çabanın sonucu olmayan sosyal bir süreç, aralarından birçoğunun, özellikle savaşçılarının, hem savaşlarda ve işkencelerde rol alarak hem de kendi uğradıkları eziyet ve işkencelere yiğitçe dayanarak hayatlarını dolduran bir anlam, bir amaç edindikleri bir noktaya taşımıştır onları. Onlar, bu yaşama tarzını kendileri seçmediler; upuzun, amaçsız, kör bir toplumsal gelişme süreci, bu tarzı onlara dayattı. Aynı şey bizim yaşama tarzımız için de geçerlidir. Belli bir zaman duygusuna sahip olma mecburiyetinden kaçamayışımız, ya da birbirimizin canına okuyacağımız bir atom savaşı tehlikesine maruz oluşumuz ve şu ana kadar böyle bir tehlikeyi kontrol altına alabilecek rahatlatıcı, inandırıcı bir yol bulamamış oluşumuz; sosyal gelişmenin o önceden planlanmamış, kasıtsız kör gelişmesinin yarattığı mecburiyet ve kısıtlılıkların en az yukarıdaki örnek kadar semptomatik bir yanını ifade etmektedirler. Aramızdaki büyük zamansal mesafe sayesinde, Amerika yerlilerini sürekli savaşların ve işkencelerin o dar kulvarına sürüklemiş olan kör toplum sürecini fark etmemiz kolay olabilir. Dahası, gene bu mesafe sayesinde, çok eski çağlarda sel baskını, salgınlar gibi denetleyemedikleri doğal süreçlerin keyfiliğine nasıl teslim olmuşlarsa onları köşeye sıkıştırmış bir sosyal gelişme sürecinin keyfiliğine de eli kolu bağlı öylece terk edilmiş olduklarını da kolayca görebiliriz. Doğa süreçlerinin hedefsiz hareket eden gücü hâlâ yok olmuş değildir; ancak bu süreçlere egemen yasaların bilgilerinin çoğalmasıyla ve nedenlerinin kavranmasıyla bunlar, önemli ölçüde kontrol altına alınabilmiştir. Ancak çağımızda insanlar hâlâ, faaliyetlerinin birbirine sarmaşarak yol açtığı etkiler sonucunda, doğal süreçlerden hiç de daha az keyfi olmayan, amaçsız, kör süreçleri harekete geçirdiklerinin çok az farkındadırlar. Bu çalışma boyunca tartışageldiğimiz, zamanı yaşama duygusu, çok gelişkin bir özellik olarak bunlara bir örnektir. Kimsenin önceden planlamadığı, maksatlı olarak hazırlanmamış, toplumsal gelişmenin kendiliğinden bir sonucudur bu da. Bu sonuca katlanmak, hatta savaşa doğru götürebilecek olumsuzluklarla yaşamak zorundayız; tıpkı, az önce

anlattığımız, sosyal yapıların dayattığı kısıtlamalarla yaşamak zorunda kalmış insanlar gibi. Tıpkı onlar gibi, biz de, daha çocukken bu yapının içine kayıp düşeriz. Bu yapılar parçamız olup çıkarlar. Hatta onlara anlamlar bile atfederiz. “Zaman”, böyle bir yapıya iyi bir örnektir. Her yerde karşımıza çıkan bir zaman duygusunun içine hapsolmuşuzdur. Kişilik yapımızın bir parçası olmuştur zaman duygusu. Bu biçimiyle de olağanlaşmıştır. Dünyayı başka türlü algılamanın, yaşamanın yolu yok gibi gelmektedir bize.

Burada söylenenler, sadece zaman ya da savaş bağlamında değil, bundan da öteye, bu türden durumları yaratan kör sosyal süreçler karşısında da kavrayıcı bir mesafe edinmemizi sağlayabilir. Bu tür süreçlerin karakteristik yanlan henüz pek az anlaşılmıştır. Onları kontrol altına alabilme yeteneği de henüz emekleme safhasındadır. Bu konu ile ilintili birçok görüş, birbiriyle amansızca çatışmaktadır. Zaman sorunu ise nispeten nötr bir tartışma zemini sunduğu gibi, sürüp giden tartışmaya ışık tutacak malzemeyi de içermektedir.

Üstelik, bu bağlamda karşılaştırma yönteminin bilgi edinme bakımından taşıdığı değeri de ayrıca kavramamız için, burada yapacağımız açıklamaların yararı olabilir. Bir toplumun kendi toplumsal davranış ve duygu alışkanlıklarının göz önüne serilmesinin en iyi yolu, kendinden başka bir gelişmişlik düzeyini temsil edenlerle karşılaşması, bir alışveriş içine girmesidir. Bu türden karşılaşmalar sayesinde, hem insanlığın gelişmesinin hem de bu gelişmenin basamaklarının kapsamlı bir resmini elde edebiliriz. Sosyal bilimcilerin geçmiş ve geleceği bir yana bırakıp doğrudan yaşanan döneme bakma eğilimleri, geçmişi sadece “tarih” olarak görme alışkanlığı gibi, karşılaştırmalı yöntemlerin önünü kesmektedir.

Kendi zaman algılayışımızın, zamanı yaşayışımızın, ancak geçmişi yeniden kurgulamamız, dolayısıyla da geçmişin zaman belirleme çabalarının geçirdikleri gelişiminin basamaklarıyla karşılaştırmalar yapmamız halinde anlaşılabileceğini söylemiştim. Şu son

söylediklerimizle, bu basamakların da, gelişme merdivenindeki tek tek adımlar olarak anlaşılması gerektiği görülmüştür sanırım. Zaman ile ilintili klasik felsefe literatürü, sosyal geçmişin inkârı yüzünden bu alana egemen olan karmaşaya iyi bir örnektir; başka bir deyişle, insanları bugün bulundukları noktaya getiren uzun mu uzun sürecin görmezlikten gelinmesiyle doğan karmaşaya. İnsanlığın şimdiki gelişmişlik basamağında, kimi insanlık temsilcileri; birbirlerini, kendilerini, hatta insanlığı tümden yok edecek güç ve iktidarı ellerinde tutmaktadırlar. İşte böyle bir durumda tehlikeyi yok etmek istiyorsak, dürüst olmak ve ister idealist, ister materyalist, isterse de hangi kumaştan olursa olsun örtülerimizi çıkarıp atmak zorundayız. Tehlike, günümüzdeki uygarlaşma hamlesinin ulaştığı basamakta, bireysel denetim ve kısıtlama mekanizmalarının, dıştan, başkasından gelen denetim ve kısıtlama mekanizmalarının yerine henüz geçememiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Geçmişe yapacağımız uzun bir ‘safari’ bu konudaki tabloyu tamamlamaya yardımcı olabilir. Yapacağımız bu sefer, bize, eski basamaklardan birindeki zaman belirleme çabasını, sosyal bağlamı içinde gösterebilir. Zamanın araştırılıp incelenmesini özel ve apayrı bir sorun gibi görmek, zamanın gelişmesini bütün öteki ilintilerinden tecrit ederek ele almak gibi bir tehlike mevcuttur. Burada asıl, zaman sorunuyla uğraşıyor olsak bile, örneğin şiddetin, zora başvurma alışkanlığının gelişmesini ve denetlenmesini göz önünde bulundurmanın işe yarayabileceğini söylemiştim. Belki de eski toplumlarda zamanın karakterini ve işlevini belirleyebilmek için, olup biteni başlangıçtaki sosyal bağlamı içinde elden geldiğince iyi kavramak, verimli sonuçlar elde etmemizi sağlayabilir. Çağımızda bugünkü biçimiyle bir devlet olma eğiliminden tamamen uzak, böyle bir derdi hiç olmayan; dolayısıyla da zaman belirleme faaliyetinin o en arkaik biçimleriyle gerçekleştirildiği devlet öncesi toplum biçiminin öyle fazla örneği kalmamıştır. Tarihsel gelişim içinde gerek şiddet ve zorun, gerekse de zamanın denetiminin merkezi, artan ölçüde devlet öncesi düzlemden, feodal köy devleti düzlemine, oradan yönetim, adalet ve askeri aygıtların ayrıştığı uzmanlıklara bölünmüş toplum düzlemine doğru ilerlemiştir. Bu nedenle de, iktidar ve güç merkezinin, kalıcı, sürekli, uzmanlaşmış personelle donatılmış devletlerin düzlemine geçmeden hemen önce, geleneksel bir köydeki otantik hayatın nasıl olduğunu öğrenmek isterseniz, yapabileceğiniz tek şey, oldukça eski yazılı kaynaklara el atmaktır.

Chinua Achebe’in romanı *Tanrının Oku* * bu bağlamda çok öğretici bir belge olarak bize yardımcı olabilir. Bu romanın odağında zaman belirleme konusundaki bir anlaşmazlık yer alır. Roman doğu Nijerya’daki bir Ibo köyündeki hayatı birinci tekil şahıs perspektifinden anlatır. Olaylar eski yaşama tarzının, hâlâ gündemde ve etkili olmasına rağmen, yeni koloni rejiminin etkisiyle dönüşmeye başladığı dönemde geçer. Yazarın

harika öyküsü, ortak bir tanrı çevresinde birleşmiş ve bir köy cemaatleri devletinin belirtilerini taşıyan, ihtiyarlar meclisinin ve kimi rütbe, statü sahibi erkeklerin yönettiği bir tür cumhuriyet görünümü sunan birkaç köyde, günlük hayata yansıyan şiddetin yanı sıra farklı köy cemaatleri devletlerinin arasında yaşanan şiddet ve güç çatışmalarını abartısız, canlı bir anlatımla vermektedir. Bu türden bir köy devletinin yöneticileri arasında tanrı Ulu'nun başrahibi, altı köyün en büyük tanrısının temsilcisi bulunmaktadır ve onun egemenliği, federasyonun asıl birliğini oluşturur. İşte başrahiplik mevkisinin o dönemdeki temsilcisi Ezeulu, romanın da baş figürüdür.

*Chinau Achebe, Arrow of God, Londra 1964.

Ezeulu, gururlu ve güçlü bir rahibin tipik temsilidir. Birkaç kuşak önce, aralarında Ezeulu'nun köyünün de bulunduğu altı köy, köle avcılarının ardı arkası kesilmeyen saldırılarına hedef olmuştur.** Altı köy, bu saldırıları karşılayabilmek için bir tür federasyon oluşturmuşlardır. Tanrı Ulu ve Ezeulu'nun dedelerinden biri olan rahip, altı köyün birliğinin sembolleri olmuşlardır. Ve tanrı, köylülerin isteklerini yerine getirir. Yabancı savaşçılar geri püskürtülürler ya da gelmez olurlar. Ulu, her şeye muktedir güçlü bir tanrı olduğunu ispat etmiş ve tanrının gücü, onun başrahibinin gücünü de meşrulaştırmıştır. Köyde hayatı birçok yönden belirleyen başrahip, tanrının adına, bizim "zaman" dediğimiz şeyi de düzenlemekte, Yeniay'ın nasıl karşılanabileceğini bilmektedir. Altı köyün halkına Yeniay'ın göründüğünü, sefalar getiren bir misafir olarak kendisi tarafından karşılandığını ve Yeniay'ın gelişine bağlı işlerin artık başlayabileceğini söyler. Elbette Ezeulu, Ay'ın bu altı köyde aşağı yukarı ne zaman görüneceğini az çok önceden bilmekteydi bilmesine, ama Yeniay'ı gökte keşfetmek her zaman pek de o kadar kolay olmaz. Örneğin yağmur mevsiminde genellikle bulutlar arkasına saklanır Ay; onu çıplak gözle görmeden, gerçekten gelip gelmediğinden iyice emin olmak mümkün değildir.

**Günümüzde, o dönemlerin Avrupa köle avcılarının 17. yüzyıl ile 19.*

yüzyıl arasındaki faaliyetleri sırasında Nijerya'nın güney bölgesinde bir dizi. İbo köyünü haritadan sildiklerini ve sakinlerinden bazılarını Yeni Dünya'ya götürdüklerini gösteren kanıtlar mevcuttur. Ama bizzat Ibolardan oluşan ve Ara Chuku adı verilen köle avcıları da aynı işi gerçekleştirmişlerdir. Achebe bu ekibin adını biraz kapalı bir şekilde anıyor romanında.

Sosyal gelişmişliğin bu basamağında, Yeniay'ın çıkışının, henüz kendiliğinden periyodik biçimde tekrarlanan, doğal, nedensel bir sürecin parçası olarak yaşanmadığını ve böyle algılanmadığını daha önce belirtmiştik. Özünde canlıların, kişilerin buluşması olarak yaşanan bir olaydır bu. Köyün belli başlı kişilerinin görebildiği ve emin olabildiği bir olay. Elbette gözleri normal gören herkes, gökte Yeniay'ı keşfedebilir; zaten Ezeulu'nun düşmanlarından biri de benzer bir şeyler mırıldanıp durur köyde. Ama işte sıradan insanlar, görünenin Yeniay olup olmadığı konusunda kolay kolay uzlaşma sağlayamayabilirler; bundan pek emin olmayabilirler. Böyle bir durumda, zamanı düzenleyici bir işaret, bir sinyal olarak işlevi tehlikeye düşmüş demektir. Ay'ın çıkışının belirsizleşmesiyle, bu işarete bağlı sosyal faaliyetler de aksayabilir. Bütün bunların ötesinde, gelişmişliğin o aşamasında, Ay'ın insanlarca görülmesi, aslında o insanların Ay tarafından görülmesi anlamına da gelmekteydi. Böyle bir Ay herkesin yüzünü beğenmeyebilirdi. Dolayısıyla en iyisi, Ay'ı görme ayrıcalığını rahibe bırakmak, onun davuluyla karşılama törenini başlatmasını ve misafirin gerektiği gibi ağırlanmasını sağlamak olacaktır. Böylelikle Yeniay "kötü" bir Ay olmayacak ve insanlara, faaliyetlerini düzenlemeleri için yol gösteren bir zaman işareti olma niteliği gereğince yerine getirecektir.

Achebe, Bir Yeniay'a Ezeulu'nun çocuklarının ve eşlerinin tepkisini şöyle anlatıyor:

> Ezeulu'nun köyündeki küçük çocuklar Ay'ın karşılanmasına katılıyorlardı... Kadınlar da köy meydanına toplanmış konuşuyorlardı. 'Ey, Ay' dedi, Ezeulu'nun en yaşlı eşi Matefi

‘yüzüme bakan yüzün bana mutluluk getirsin! ’
‘Nerede ki Ay’ diye sordu daha genç olan kadın. ‘Onu göremiyorum, yoksa kör müyüm?’
‘Ukwa ağacının tepesinde görmüyor musun onu? Orada değil. Parmağımı takip et.’
‘Tamam, görüyorum. Ay, benim yüzüme bakan yüzün bana mutluluk getirsin. Ama, nasıl oturmuş orada. Durum hoşuma gitmedi.’
‘Niye ki’ diye sordu Matefi.
‘Sanırım, kötü bir Ay gibi, yamuk oturuyor.’
‘Hayır’ diye karşılık verdi Matefi, ‘kötü bir Ay kendini gayet açık gösterir. Okuata’nın ölümünü getiren gibi tıpkı. Okuata’nın bacakları yukarıya bakıyordu.
‘Ay insanları öldürür mü’ diye sordu Obiageli ve annesinin eteğinden çekti.*

**Achebe, a.e. s. 2 ve dev.*

Tıpkı öteki Afrika köy devletlerinin rahipleri gibi Ezeulu da zaman belirleme işlevini yükleniyor, insanlar da özel sosyal faaliyetlerini buna göre yürütüyorlardı. Çok sayıdaki bireyin çalışma ve faaliyetlerini birbirleriyle koordine etmenin bir aracı olarak zaman belirleme girişimi, en başta bu çoğunluğun birleştirici bir otoriteye tabi olmaya ses çıkartmaması koşuluna bağlıdır. Belli bazı kolektif faaliyetlerin yanı sıra bireysel faaliyetlerin de *ne zaman* başlatılması gerektiğini belirlemek için gerekli olan ve sosyal gelişmenin uzun dönemleri boyunca rahiplere tanınmış olan otorite, bu kişilerin ruhlar dünyasıyla yakın temasta oldukları varsayımıyla yakından ilintilidir ve zamanı belirlemekte başvurulan araçlar olarak, çok uzak geçmişlerden beri bilinen Güneş, Ay gibi gök cisimleri de, bu ruhların elçileri ya da temsilcileri olarak kabul edilmişlerdir. Zaman belirlemenin sırlarını bilmesi ve belli sosyal faaliyetlere ne zaman başlanması gerektiğini otoritesine dayanarak açıklayabilme ya da isterse açıklamama yetkisine sahip olması, hiç

kuşkusuz, herhangi bir rahip gibi Ezeulu'nun da güç ve iktidarının kaynaklarından biriydi. Tanrısına danıştıktan sonra, kabak bayramının ne zaman başlayacağını tespit eden oydu örneğin. Bu bayram kutlamalarında, kadınlı erkekli bütün köy, meydanda toplanıp, ortada bir çember boşluğu bırakıyordu. Bütün köylerde işitilebilen ve gerektiğinde köy halkını ya da kimi durumlarda sadece köy yaşlılarını bir araya gelmeye çağıran dev davul, güçlü, heyecan verici sesiyle gümbürdemeye başlamıştı o gün. Bir süre sonra Ulu'nun yüksek rahibi, yardımcılarının refakatinde göründü; gelip, halkın ona ayırdığı merkezdeki çember boşluğun içinde daireler çizerek dans etmeye başladı. Dans ettiği alana büyük kabak yaprakları düşüyor, insanlar bu yaprakların üstüne atıyorlardı kendilerini. Rahibin dansı onları yaptıkları kötülüklerden arındırıyordu. Ya da yine tanrısının sesini duyduktan sonra, insanların başlıca besin kaynağı olan yerelmasının toplanması için en doğru zamanın hangisi olduğunu bildirmek de onun hem görevi hem de ayrıcalığıydı. Bunu bildirmek, yeni yılın başladığını da açıklamak demekti. Muhtemelen yerelması kilerleri artık neredeyse boşalmak üzere olan insanlar yeniden kilerlerini doldurup ağızlarının tadıyla bu temel gıdalarını rahat rahat yiyebileceklerdi. İşte bütün bu zamanlamalar bakımından o altı köyde yaşayan insanlar tanrı Ulu'ya ve onun başrahibine muhtaçtılar. Ezeulu, bu ve benzeri öteki görevlerinin kendisine sağladığı güç ve iktidarın da farkındaydı.

Ezeulu iri, uzun boylu, itibarlı, gururlu ve tanrısının kendisine olan güveninden emin biriydi. Ne var ki, kendisi görmek istemese de, gerek kendisinin gerekse de tanrısının gücü, beyaz adamın ve bir ölçüde de yepyeni bir dinin çıkagelmesiyle birlikte sarsılmaya başlamıştı. Beyaz adam, kendi barışını yaymaya başladı. Kısa süre sonra artık korkulacak yabancı, düşman kabileler kalmamıştı ortalıkta; eh, bu durumda da tanrı Ulu'nun koruyuculuğuna ihtiyaç yok demekti. Çeşitli köy devletleri arasındaki sık görülen yerel, dar kapsamlı kavga ve çatışmalar bile yasaklanmıştı. Ve altı köyün yaşlılar heyeti, Ulu'nun ve onun başrahibinin

uyarılarına ve sert muhalefetine rağmen, komşu köyle tartışmalı bir tarla parçasının yarattığı ihtilafı çözmek için, savaşı göze alarak erkeklerle yola çıktıklarında, beyaz adam adını sanını daha önce kimsenin duymadığı bir ülkeden birlikleriyle çıkageldi; köyün bütün silahlarını topladı; çoğunu milletin gözü önünde kırıp attı; kalanı da alıp gitti. Besbelli, bir dönüşümün ağzındaydılar.

Altı köyün mağrur ve başına buyruk köylüleri, Roma İmparatorluğu'nun ilk dönemindekiler ve öteki îbo kabileleri insanları gibi, şeflere ya da ara sıra adını duydukları bir otoriteye, krala, boyun eğmeye hiç niyetli değillerdi. Hatta aralarından bazıları, Ulu'nun başrahibinin gözünün iktidara doymaz olduğunu, kendine kalsa bir rahip kral olmaya kalkışacağını açık açık söylemeye başladılar. Varını yoğunu Ezeulu'nun gücünü yıkmak için seferber etmiş olan karşı tarafın başındaki adam, Nwaka adında hali vakti yerinde bir köylüydü. Bu iki adam arasındaki ihtilaf büyüyerek bir savaşın eşiğine getirmişti tarafları; Ezeulu, tanrısının adına, böyle bir savaşı haksız bir savaş olarak reddediyordu, ama Nwaka savaştan yanaydı. Uzatmayalım, savaşın ardından beyaz adam araya girdi ve bir tür mahkeme toplanıp savaşın kimin kabahati olduğu belirlenmeye çalışıldı. Koloni yönetiminin düzenlediği bu toplantıda, Nwaka ve altı köyden gelen tanıklar, sözkonusu arazinin kendilerine ait olduğunu, savaşın sorumlusunun karşı taraf olduğunu üstüne basa basa söylediler. Ezeulu, her zamanki gibi eğilmez ve mağrur tavrıyla bu savaşın tamamen haksız bir savaş olduğunu ileri sürmüş, beyaz adam da bu yönde bir karara varmıştı.

Köydeki insanların çoğu, rahibin kendilerine ihanet ettiğini düşünüyorlardı. Bir yandan rahiple bir yandan da karşı tarafta Nwaka ve yandaşlarıyla bu insanlar arasındaki gerginlik arttıkça artmaya başlamıştı. Kendine haksızlık edildiği düşüncesinden kendini bir türlü alamayan rahip Ezeulu halka kinlenip durmaya başlamıştı. Tanrısı, halkından itaat bekleyen, insanların başka otoritelere boyun eğmesini istemeyen kıskanç bir tanrıydı ve kendisine edilen saygısızlığı

cezalandırma alışkanlığı vardı. Bu yüzden de, hasat zamanı yaklaştığında, Ezeulu sessiz kaldı. Tanrısının sesini duymayan rahip, insanlara hasat zamanı geldiğini de bildiremezdi herhalde. Halk, berbat duruma düşmüştü. Altı köy için bir sefalet dönemi başladı. Geçen yılın besin maddeleri tükenip gitmiş, ama yerlerine yenisi konamamıştı. Köy sakinleriyle birlikte Ezeulu da çoluğuyla, çocuğuyla, kanlarıyla bu kıtlıktan nasibini almaya başlamıştı. İmkânı olan başka köylerden gizlice yiyecek satın alıyordu. Hıristiyan misyonerleri de, Hıristiyanların tanrısına kutsanmak üzere yeni toplanmış meyveler getiren herkesin, gerek Ulu'dan gerekse de öteki eski tanrılarından korkmamaları gerektiğini, Hıristiyanların tanrısının onları güvence altına alıp koruyacağı söylentisini yayıyorlardı. Çevresinde açlık ve acıdan başka bir şey görmeyen Ezeulu, tam bir açmaza düşmüştü. Ciddi ciddi kendisine, yerelması toplama zamanının geldiğini, dolayısıyla da yeni yılın başladığını söyleyecek olan tanrının sesini bekliyor, iyi haberi halkına iletmek için sabırsızlanıyordu. Ama bu beklentisi sürerken, bir yandan da içinden bir ses, bütün bunların, kendi öfkesinin bir eseri olduğunu; köy halkına duyduğu kızgınlığın ve onlardan intikam alma isteğinin, kulağını tanrının sesine kapatmış olabileceğini söylüyordu. Ne var ki, öfkesi ve kini bir türlü dinmek bilmiyor; insanların kendisine yaptıklarını cezalandırma isteği, bizzat kendisine ve ailesine de zarar vermesine rağmen, aklının başına gelmesini engelliyordu. Gordiyon düğümünü çözen kılıç darbesi ansızın ortaya çıktı. En sevdiği oğlu hiç beklenmedik bir şekilde ve aniden ölüverdi. Şimdi hem köy halkı hem de Ezeulu, tanrının onlara artık sırtını dönmüş olduğunu biliyorlardı. Ulu, rahibini terk etmişti. Ezeulu, ömür boyu kendisini tanrısına yakın hissetmiş, yüreğini ona, bir evladın babasına açtığından çok daha sıcak açmış, onunla bütün içtenliğiyle konuşmuştu. Ve tanrının sesini işitmediği için, ona olan saygısından, eski yılın ölmesi iznini ve yeni bir yılın başlaması haberini vermeyi reddetmişti. Ama tanrı, bu yaptıklarına karşılık sevgili oğlunu öldürmüş, böylelikle yüzünü ona döndüğünü, hatta düşmanlarının saflarında yer aldığını ona belli etmişti; herhalde bundan sonra da artık Ezeulu'yu iyice

mahvedecekti. Tanrısının güven ve koruyuculuğundan yoksun, duygularını ve düşünme yeteneğini iyice kaybetmiş, yaşama gücü bitmiş olan Ezeulu yolun sonuna gelmişti. Ama işte aynı kaderi tanrısı da paylaşacaktı Achebe'nin anlattığına göre; çünkü rahibini yitirmiş bir tanrı neye yarardı ki?

Bu öykünün gözlerimiz önüne serdiği gibi buradaki toplumsal gelişmişlik safhasında, zamanın anlamı başkadır; bizim zaman kavramımızda olduğu gibi, kişilerden bağımsız, var olacağından bir ölçüde emin olabileceğimiz sınırsız bir gelecekten gelen ve şimdi, burada yaşayanların anını katedip, dipsiz geçmişe doğru dalıp giden takvim yıllarının o devamlı akışıyla sembolize edilmiş bir nehir değildir henüz. Bugün hâkim olan zaman duygumuz ya da zaman deneyimimiz, doğayı, kişilerden bağımsız olayların kendiliklerinden oluşturdukları bir bütün olarak yaşayışımızla sımsıkı ilişkilidir. Bu ilintiler bütünü, galaksilerin doğuşunu, gelişmesini ve yok olup gidişini nasıl içeriyorsa, ömrümüzün eksilen yılları tarafından sembolize' edilen hayatımızın olgunlaşıp yaşlanmasını da öyle içermektedir.

Achebe’nin anlattıkları, öyle gözümüze sokmamakla birlikte, zaman deneyiminin eski biçimlerinden birine bakmamızı sağlıyor. Gelişmenin bu basamağında, geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki ya da canlı cansız nesneler arasındaki ayrım, insanların konuşmalarında, düşüncelerinde ve yaşantılarında, bugün bildiğimiz kesin çizgilerle yer almıyordu henüz. Bugün bazı dillerde olduğu gibi, cansız nesneleri tanımlayan kimi kavramsal sembollerin eril, kimilerinin de nötr ya da dişil olması, bu nesnelerin bir zamanlar kişiymiş gibi algılandıkları dönemlerden miras kalmış olabileceğini düşündürüyor.

Bu söylediğimiz, bizim bugün cansız olarak algılayıp yaşantımıza soktuğumuz şeyleri, bir zamanlar eski toplumların insanlarının canlı saydıkları anlamına mı geliyor? Bu soruya “evet” ya da “hayır” şeklinde kestirme bir cevap vermek işi basite almak olurdu. Geçmiş çağların deneyim özelliklerine atfettiğimiz “animizm” tanımı, bu standart kavram, “evet” cevabını destekliyor. Burada işin can alıcı noktası, “canlı” ve “animizm” gibi kavramları günümüzde kullanışımızla bağlantılı durumda. Animizm kavramının bugünkü anlamı, Ay ile Güneş ile vb. kurulan o

ilişkileri tam yansıtmaya yetmiyor gibi. Biz, bazı şeyleri “canlı” bazılarını da “cansız” diye belirlerken, bu belirlemede canlı ve cansız oluşun bütün belirtilerinin, bütün işaretlerinin oluşturduğu, gerçekliğe uygun, alabildiğine güvenilir bir bilgiye sırt dayıyoruz. İnsanlar bugün birçok durumda, canlı ve cansız nesneleri birbirlerinden iyice ayırarak, hem canlıyı hem de cansızı aynı ölçüde, güvenilir belirtileriyle algılayabilmektedirler. Bir hayvanat bahçesi kafesindeki aslanın, kafesin demirlerini parçalayacak sihirli kuvvetlere sahip olmadığından, oradan kaçıp bir iki kişiyi öldüremeyeceğinden emin oluşumuz, hayvanı sakin sakin, heyecanlanmadan seyretmemize imkân vermektedir. “Animizm” kavramı, daha sonraki nispeten gelişmiş toplumların insanlarının cansız olarak bildikleri şeyleri, eski toplumların insanlarının sık sık canlı olarak algıladıklarını fazlasıyla anlatmaktadır. Ama Ezeulu’nun köylerindeki gibi bir başka deneyim türünün kavramsallaştırılması için “animizm” ifadesi öyle pek uygun düşmemektedir. Çünkü bu ifade, eski bir gelişmişlik basamağının insanlarının, bizim bugünkü bilgilerimize göre cansız saydığımız bir şeyi, canlı diye algılarlarken, bunu, daha sonraki gelişmişlik basamaklarında rastladığımız ölçüde o şeyle aralarına gerekli uzaklıkları koymadan, üstüne üstlük o şeyle kişisel ilişki kurarak yaptıklarına yeterince dikkati çekemiyor. Bu türden algılar, gelişmenin sonraki evrelerinde, nesne ile algılarımız arasında artan ölçüde mesafe koyuşu- muzla mümkün olabilmişlerdir. Oysa, geçmişin o toplumlarında, Ay gibi, Güneş gibi cisimler bir kişi olarak algılanıp yaşanmışlardır; çünkü bunların gökte belirip yok olmaları, bir kez daha gelip gelmeyecekleri konusunda büyük belirsizlikler yaratıyor, ayrıca bunlar tehlikelerin ya da hatta bolluğun ve iyiliğin potansiyel kaynağı olarak algılanıyordu. Eski toplumların bir cevap aradıkları soru, birinci dereceden acil soru, Ay *nedir?* Güneş *nedir?* sorusu değildi herhalde; ya da bunlar mineral kökenli mi, bitki kökenli mi, yoksa hayvan kökenli mi sorusu hiç değildi. Onların sorusu şuydu; “Gökteki şu ya da bu olay *bizim* için ne anlama geliyor? Olup biten bizim için iyiye mi, yoksa kötüye mi işaret ediyor?”

Achebe’nin öyküsünde Yeniay’ın görünmesi, rahibin eşleri, çoluk çocuğu için kişisel bir karşılaşma, özel bir buluşma anlamına geliyordu hiç kuşkusuz. Bu anlamda canlıdan canlıya bir buluşma olarak “animist” bir ilişkiydi bu. Ama Ay ile karşılaşmak öte yandan bir kehanet karakteri de taşıyordu aile için. Aile olaylardan bizzat etkilenmişti. Bu gelişmişlik basamağındaki toplumların gelenekleri, insanlarına belirli ritüel formülleri, davranış biçimleri sunuyor, bu klişe davranışlar onlara kişisel karşılaşmalar ya da buluşmalar olarak yansıyor. Yeniay’ı ilk gördüklerinde, insanlar onu “benimkiyle karşılaşan yüzün” gibi sözcüklerle biçimsel bir nezaketle karşılıyor. Bu örnek, olayları algılamanın, yaşamanın onlarla iç içe, benmerkezci tarzını açık seçik gösteriyor. Ay’ın doğuşunun, alıntı yaptığımız sahneden çıkartabileceğimiz gibi, onu görenlerin hayatına yapabileceği etkilerle ilgili yorumlarına yol açıyor. Yeniay’ın, onu gören kişilerin hayatında belli bir etkisinin olacağı olağan olarak önceden kabul edilmiştir. Çocuklardan biri bu nedenle, Ay’ın çocukları öldürüp öldürmediğini soruyor ve annesi ona Ay’ın hiç de öyle kötü bir varlık olmadığını söyleyip onu yatıştırıyor.

Başka sözcüklerle söylersek, bu eski gelişmişlik basamağında bütün bir dünya, insanın kendi köyünün merkez konumda olduğu bir çemberin içinde toplanmıştı ve bizim “doğa” dediğimiz şey, ruhların bir bütünlük olarak anlaşılan dünyasını temsil ediyordu. Gelişmenin sonraki basamaklarında, deneyimin bu tarzı tümüyle kaybolup gitmek zorunda değildir. Ama insan hayatının çoğu alanında, artık başat tarz olmaktan çıkmıştır. Hâkim bir deneyim tarzı, yaşama biçimi olarak kurumlaşan bu tarz, gitgide belli bazı sosyal alanlarla sınırlı olarak varlığını sürdürmüştür. İnsanların kendilerini doğal olaylarla iç içe geçmiş gibi hissetmelerinin belirtisi olan temel soru olarak, “Bu olup biten bizim için iyiye mi, yoksa kötüye mi alamet” sorusu, ilerki çağlarda da insanların yaşantılarına ve hayat deneyimlerine etkiler yapmaya devam etmiştir, ama gitgide, hayatın birçok alanında, asıl belirleyici soru olma niteliğini yitirmiştir. Özellikle de bugün bizim “doğa” dediğimiz alandaki deneyimlerimiz ve olayları yaşayışımız bakımından, “Bütün bu olup bitenin bizim ya da benim için taşıdığı anlam nedir” sorusu tahtından inerek insanların doğa olayları ile kendi aralarına mesafeler koydukları anlamına gelen, olup biteni benmerkezci bir tarzda kişileştirmediklerini gösteren sorulara yerlerini bırakmaya başlamıştır. “Bu olaylar arasındaki bağ ne türden bir bağdır?” “Benim dışımda, bu olay bu şekliyle ne anlama gelmektedir?” İşte olayla insan arasına mesafe koyan tipteki soruların peşinden giden insanoğlu, insan bilgisinin gerçeklikle örtüşme derecesini yükselttikçe yükseltmiş ve bu örtüşme, kimi alanlarda muazzam artmış ve bu gelişmelerle birlikte hem bilginin güvenilirliği hem de söz konusu alanlardaki olayları denetleyip yönlendirme becerisi alabildiğine ilerlemiştir. İnsanlığın gelişmesinde, bildiğimiz kadarıyla, hiçbir zaman gerçeklik bilgisinin başladığı bir sıfır noktası olmamıştır; ama gerçeklikle ilintili bilgi birikiminin, hayal ürünü hurafelere, fantezi birikimlere kıyasla çok sınırlı kaldığı sosyal basamaklar vardır.

Gerçeklikle örtüşmeye yönelmiş bilginin artıp birikmesiyle birlikte, sadece olayları denetleyip yönlendirme becerisi yetkinleşmekle kalmamış, insanların olayları birbirlerine bağlarken ve onların kökenini açıklarken duydukları güven de artmıştır.

İşin tuhaf yanı, bu güvenilirlik artışının anlam ve öneminin henüz hemen hemen hiç anlaşılmamış olmasıdır. Genellikle gerçeğe uygun, gerçekliğin hakkını veren bir bilginin, bilimsel doğa bilgisinin en iyi örneğini oluşturduğu bir bilme halinin, insanların korkusunu azaltmayı sağlayacak en iyi yol olduğunu şu ana kadar doğru dürüst fark etmiş değiliz; böyle bir bilgi, insanların eylem ve faaliyetlerinin sonuçlarını önceden çok daha iyi kestirebilmelerini, davranış nedenlerinden çok daha emin olmalarını sağlayacak ve güvenilir bilgilerin çizdiği bu alanın sınırları içinde insan şimdiye kadar olduğundan çok daha büyük bir rahatlıkla, kendini güven içinde hissederek yaşayabilecektir. Sonraki gelişmişlik basamaklarında rastladığımız, yaşama güvencesindeki o muazzam artışı, dolayısıyla da endişenin, korkunun ve hayatından emin olamama duygusunun gittikçe azalışını, diğer bir deyişle, gelişmiş bir toplumsal basamağın karakteristik yanlarından birini oluşturan bu durumu enikonu kavrayıp anlamadan, geçmişin basamaklarındaki toplumlardan herhangi birinin yaşadığı o müthiş güvensizlikleri, baş başa oldukları tehlike ve korkuların düzeyini de anlamamız imkânsızdır. Sonraki basamaklardan birinin deneyim ve düşünme kategorileri gereğince bir baba, oğlunun aniden hastalanmasını ve bunu takip eden beklenmedik ölümünü doğal nedenlere bağlayabilir, büyük acılara da boğulabilir; ne var ki olup bitenin kabahatini ve sorumluluğunu birilerine, hatta kendine yükleme ihtiyacı, içinde yaşadığı toplumun hâkim anlayışı doğrultusunda “en beklenmedik hastalanmaları” bile doğal nedenlere bağlama eğiliminin gereği olarak frenlenecektir. Böyle bir eğilimin söz konusu olmadığı yerde, “doğa”nın bir ruhlar, sihirli güçler dünyası olarak algılandığı yerde, insanın hayatı algılayış ve yaşayışı içine keyfi bir etmen, önceden hesaplanması imkânsız bir öğe girer. Bu durumda sadece hangi ruhun, hatta kişinin

olup bitenden sorumlu olduğunu bulmaya çalışabilirsiniz; niyeti hakkında tahminler yürütebilirsiniz. Ama işte böyle durumlarda kamuoyu belli bir açıklamaya kilitlenmişse (Ezeulu ve düşmanları arasındaki ilişkide olduğu gibi) bu açıklama insanlar arası ihtilaflar ya da iktidar hırsına hizmet eden bir açıklamadır genellikle.

Eski tipteki bir toplumda insanların bilgileri, dolayısıyla da hayatları bakımından karakteristik bir görünüm sunan o yüksek düzeydeki güvensizlik durumunun nedenlerinden biri, bu toplumların sentez yapma düzeyinin nispeten düşüklüğünde aranmalıdır. Geç tipteki toplumları oluşturan insanlar, içlerinde "zaman" dediğimiz kavramsal sembolün de yer aldığı çok yüksek düzeydeki kavram sembolleri sayesinde rutin işlemler yaptıklarının farkında bile değillerdir çoğunlukla.

Günümüzde, bu durumlarda "sentezlerden" değil de "soyutlamalardan" söz etmek daha yaygın bir alışkanlıktır. Gelgelelim "soyutlama" ya da birçok dildeki haliyle "abstraksiyon" ifadesinin de, "soyut" ve "somut" ifadelerinin de neyi kastettikleri pek belli değildir. Daha önce, "zaman" derken, zamanı hangi olgunun içinden ayırdığımızı, diğer bir deyişle soyutlayıp çıkardığımızı anlamanın pek mümkün olmayacağına değinmiştim. Dünyada milyonlarca insanın kullandığı saate bakma edimlerinden mi soyutlanmıştır? Ama bu insanlara saate niçin baktıklarını soracak olursanız, size zamanı öğrenmek için, cevabını vereceklerdir. Ya da "doğa" kavramı, doğa olaylarını gözlemleye gözlemleye, buradan çıkarttığımız bir soyutluk mudur? Bu sorulara verilecek cevaplar ne olursa olsun, "zaman", "doğa", "sebep" "töz" gibi kavramsal sembollerin çok yüksek bir sentez düzeyini temsil ettikleri kesindir.

Belki bu bağlamda da bunun ne anlama geldiğini daha açık seçik görmek için bu tablonun negatifini kullanmamız gerekiyor. Achebe'nin *Tanrının Oku* romanı burada bir kez daha bize yardımcı olabilir. Başrahip Ezeulu, romanda, İngiliz bölge komiserince davet ediliyor. Komiserin bürosu, komşu köylerden birindedir. Ezeulu geç kalınca, zaten ağır bir hastalığın belirtilerini taşıyan ve bundan ötürü de müthiş sinirli olan komiser, işi azıttığını düşündüğü rahibi, hapishane olarak kullanılan gözetim kulübesine koymalarını, orada aklı biraz başına gelip nezaket kurallarını öğreninceye kadar tutmalarını ister. Komiser bu arada yüksek

ateşle hastaneye kaldırılır; Hill vilayetinin sakinleri, komiserin hastalanışını, hareketleri kısıtlanmak istenen başrahibin intikamı ve onun gücünün belirtisi olarak yorumlarlar. Bu arada Ezeulu çok iyi muamele görmektedir. Ama rahat değildir, huzursuzdur. Bulunduğu yerin üstündeki gökyüzü ona yabancı gelir. “Zaten başka türlü de olamazdı ki” diye söylenir kendi kendine. “Her memleketin, yani her köy devletinin kendi göğü yok mu?”*

* *A.e., s. 196.*

Bugün dünyanın birçok ülkesindeki çocukların, standart toplumsal bilgileri arasında, gökyüzü olarak algılanan ve deneyim-

lerimize dahil ettiğimiz ve son zamanlarda sık sık “uzay” diye de tanımladığımız şeyin, yeryüzünün Güneş’in çevresinde dönüp dururken içinde hareket ettiği bir boşluk alanı olduğu bilgisi de yer alıyor. Yeryüzünün herhangi bir yerinde her bölgesinde nasılsa öyle, değişmez bir göktür bu. Uzayda Güneş’in çevresinde dönen bir Dünya’nın oluşturduğu tablo, nispeten yüksek düzeydeki bir sentezleme becerisini temsil eder. Bu tablo, daha önceki ayrıntı sayılacak birçok gözlemin, küçük küçük sentezlerin birikimleri üzerine kurulmuştur; ama eskilerine göre gerçekliğe yakınlığının derecesi oldukça yüksek bir sentezdir bu. Böylesine gerçekçiliğe yakın, yüksek düzeyde bir sentez düzeyinin kavramsal temsilleri olan sembollerle büyümüş insanlar için, Dünya’yı da ona göre algılamak ve yaşamak kolaydır. Ama işte, bu algılarında herhangi bir zorluk görmedikleri, bunu olağan buldukları için de, iş buralara gelene kadar, insanlık böyle bir sentez düzlemine tırmanana kadar binlerce yılı almış zahmetli bir sürecin geçtiğini unuttukları gibi, bu sorun üzerinde düşünmeyi de ihmal edebilmektedirler.

Sonraki toplumların insanlarının, Dünya’yı, yüksek bir sentez düzleminin kavramıyla algılayabilmeleri, bu aşamanın insanlarının eski insanlardan daha akıllı ya da herhangi bir bakımdan daha “iyi” oldukları anlamına hiç gelmemektedir. Sadece ve sadece, ötekilerden “sonra” gelmiş olmanın, toplumların oluşturduğu upuzun bir aşamalar zincirinin,

önceden planlanmamış, istenmemiş, amaçlanmamış olmasına rağmen, sosyal düzlemdeki bilgi birikimini artırıp belli bir duruma taşıdığı bir evrede doğmuş olmanın ötesinde bir nedeni yoktur bu durumun. Kendilerinin hiçbir katkıları olmadan, birikegelmiş ve durmadan büyüyen bir bilgi birikiminin güvenilir sonuçlarından yararlanıp durmaktadır günümüz insanları. Geçmişin toplumlarında yaşamış insanların kullanımına amade böyle bir birikim bulunmamaktaydı. Bugün bile, hâlâ o aşamayı temsil eden toplumların insanları, bu fırsattan yoksundurlar. Birkaç bölüm önce, bilgiç ve üstün pozlara girerek, yerlilerin “zaman” anlamında bir sözcükleri bile bulunmadığından yakman Amerikalı okul müdüründen söz etmiştim; halbuki müdürün “zaman” kavramı gibi, çok yüksek bir sentezleme düzeyinin ürünü olan bir sembolü kullanabilmesi, hiçbir şekilde kendi başarısına işaret etmemekteydi. Aynı şekilde, hayatlarının ihtiyaç ve taleplerine bağlı olarak kimi zaman belirleme yollarına sahip oldukları kuşku götürmez bu yerlilerin, bütüne yayabilecekleri, anlık değil de, sürekli kullanabilecekleri bir zaman kavramına sahip olmayışları, onların ilkesel bir yetersizliklerinin belirtisi hiç değildi.

Beati possidentes, yani ‘bedavadan”, aralarında yüksek bir sentezleme düzleminin kavramsal temsilcileri de olmak üzere zengin bir bilgi mirasına konmuş bir toplumun insanları, yüzyıllar boyunca, bu mirasın, bu malik olma halinin arkasındaki sırrı bulabilmek için boşa çırpınıp durmuşlardır. Daha ilkçağda Au- gustinus gibi düşünürler “zaman”ın ne olduğu konusunda kafa yormuşlar, Kant, ondan yaklaşık bin beşyüz yıl sonra, zaman ve mekânın *a priori* bir zihinsel sentezin temsilcileri oldukları, yani bu sentezleme biçiminin insan doğasının bir parçası, onun doğuştan getirdiği bir biçim olduğu hipoteziyle, yeterince hayran bulmuştur kendisine. Oysa Kant örneğinde, geçmişi hesaba katmamanın, onu unutmanın, bütün bir bilgi birikimi sürecinin ihmal edilmesinin klasik bir vakasıyla karşı karşıya bulunduğumuzu herhalde görebiliyoruz.

İşte bu bakımdan insanların zamanı algılayıp yaşamalarının belli bir

gelişme basamağındaki tarz ve biçimini, zaman ve mekânı henüz bizimki gibi, yüksek bir sentez basamağına taşıyıp yaşayamayan, dolayısıyla da bunları bir bütün olarak algılayamayan insanları tanıyıp anlamak ve buradan çıkartacaklarımızı, kendimizi anlamak için yeniden kurgulamak oldukça yararlı olabilir. Gökyüzünün de dahil olduğu bütün bir manzaranın içinde, birbirinden nispeten bağımsız bir sürü ayrıntı gören bir göz için, gökyüzünün bile, o insanların yaşadıkları köyün özgün sahnesini temsil ediyor olmasında, sırf o bölgeye ait bir manzara parçası olarak algılanıp, bir başka köyden bakıldığında göğün bambaşka bir varlığının olacağının düşünülebilmesinde, şaşılacak bir yan bulunmamaktadır. Gelişmişliğin bu basamağında, kısaca söylemek istersek, insanın içinde yer aldığı kendi öbeği ve yaşadığı köy, bugün bizim evrenimiz diye tanımladığımız şeyin yerini tutmakta, onun yaşantısında her şeyi ilintilediği birincil dereceden ilişkilerin çerçevesini oluşturmaktaydı.

Gene, büyük bir olasılıkla, böyle eski gelişmişlik basamaklarından birinde Yeniay'ın doğuşu da, üzerinde yeterince akıl yürütme imkânı bulmadan, kişinin bizzat kendisiyle ilintilendirdiği, kendini de iyice içine kattığı bir olay olarak ve Ay tarafından o topluluğa ve o yere gerçekleştirilen bir ziyaret olarak algılanıp yaşanmaktaydı. Achebe'nin anlattıkları kafadan bulunmuş bir öyküyse, bütün bu söylediklerimiz bakımından çok yerinde, çok akıllı bir öykü uydurmuştur, Achebe. Bize, Ezeulu bir başka köyde bulunduğu sırada, en küçük oğlunun evde onun için endişelendiğini anlatır Achebe. Çünkü, babasının Yeniay'ı karşılama, ona hoşgeldin deme alışkanlığı olduğunu bilmekte, ama öte yandan Ay'ın da babası tarafından karşılanmaya alışkın olduğunu düşünmektedir.

> Ne olacaktı şimdi Yeniay'ın hali? Babasının, gitmeden önce onu beklemiş olduğunu biliyordu küçük çocuk. Ay, babasının arkasından Ok- peri'ye gidecek miydi, yoksa babasının dönmesini mi bekleyecekti? Ay, Okperi'de görünecek olsa,

babası Ezeulu, Ay'ı hangi madeni gong ile karşılayacaktı?.. En iyisi, Ay'ın ertesi gün dönene kadar babasını beklemesiydi.*

** A.e., s. 105.*

İlk bakışta bu çocuğun endişeleri, bir yazarın şiirsel hayal gücünün ürünü olarak gelebilir bize. Belki de, bize yabancı bir haleti ruhiyenin, tanımadığımız bir yaşantı, duygu ve düşünce dünyasının belirtileri olarak algılamaktayız bunları. Ama aslında, insanın, geçmişteki bir gelişmişlik basamağında, "zamanı" ve "doğayı" yaşayış ve algılayışını gösteren otantik ve temsil gücü yüksek bir tablo sunmaktadır yazar bize. İnsanların, öğrenme ve bilgi edinme sürecinin hangi tarihsel aşamasında, her yerde gördükleri o nesnenin aynı Ay ve gene her yerde karşılarına çıkan kubbenin, kimi farklılıklara rağmen, aynı gökyüzü olduğu gerçeğini açık seçik ifade edebilecekleri kavramsal sembollerle iletişim kurmaya başladıkları, sorusu henüz cevapsız bir sorudur.

Elimizde bir karşılaştırma malzemesi, yani kontrast oluşturan tablolar bulunmadığı sürece kendi zaman ya da doğa deneyimlerimizi bütün özgünlüğüyle ve karakteristik özellikleriyle kavramamız çok zordur. Örneğin, bu durumda, zaman belirlemenin çok yüksek düzeyde uyumlanmış, bütünleştirilmiş bir biçimiyle yaşamaya alışık olduğumuzu fark bile edemeyebiliriz. Oysa, neredeyse çıplak gözle görülebilecek bir gerçektir bu. Hepsi birbiri içine girmiş, kutu kutu düzenlenmiş saniye, dakika, saat, gün, yıl gibi zaman belirleyici birimler, bir yumurtanın haşlanması, dünya hava trafiğinin düzenlenmesi, bir insanın yaşama süreçlerinin belirlenmesi, yıldız ve galaksilerin doğuş ve yok oluşları ve hatta bütün bir evrenin doğuşu ve yok oluşu süreçlerine uygulanabilecek birimlerdir.

Bizimkine göre daha alttaki bir gelişmişlik basamağını temsil eden bir toplumda, bir rahibin, tanrısı ona henüz zamanının geldiğini bildirmediği için, hasadın vaktini açıklamamakta direnmesi, karakteristik bir durumdur; Achebe'nin çok şey söyleyen bir ifadesiyle, köy bu ketumluk

karşısında “geçen yılın içine hapsolup kalmıştır.” Çünkü rahip onlara, hasat zamanıyla birlikte aynı anlama gelen yeni yılın başladığını da açıklamamaktadır. Yeni yıl da, bekleme durumundadır. Bizim, “zaman belirleme” dediğimiz spesifik düzenleme ve ayarlama faaliyeti, orada dünyayı henüz bir ruhlar toplumu olarak gören bakışın sınırları içinde kısıtlanmıştır. Gerek insanlar arasındaki gerekse insan ile bizim “doğa” dediğimiz şey arasındaki ilişki, o aşamalarda, alabildiğine kişisel bir karakter taşımaktadır. İnsanların ilk kez ne zaman ve nerede benlikleri dışında kalan bir doğa düzeni ile kendi sosyal düzenlerini birbirinden ayırt etmeye başladıklarını kesinlikle söylemeye yetecek kadar bilgimiz bulunmamaktadır. Ama, bu yönde Antik Yunan’da tayin edici bir atılımın gerçekleştiği de bilinmektedir. Orada, aydınlar ve bilginler arasında, yasalar alanı ile doğa alanına giren şeyler birbirlerinden bir süre için kesin bir şekilde ayırdedilmiş, bu ayrım iyice yerleşmişti. Ve gene belki mitolojide ilk kez, Yunan mitolojisinde bir zaman tanrısı ortaya çıkmıştır. Bu ilkçağ tanrısının adı Kronos’tu ve Kronos sözcüğü, “zaman” ifade eden sözcüklerden biriydi. İnsanların zaman belirleme girişimleri bakımından, bir tanrının adını bir kavrama vermesi muhakkak ki anlamlıdır. Zaman belirleme faaliyetinin ve zaman kavramının birbirinden ayrı ele alınmasının imkânsız olduğunu kesinlikle iddia edebiliriz. Bu ikisi, insanların kendi dünyaları ve gene bu dünyanın içinde yaşadıkları koşulları hakkındaki tablonun bütününün ayrılmaz parçasıdırlar.

Karşılıklı bağımlılık zincirlerinin, insanlar arası bağımlılığın zincirlerinin özellikle ekonomik ve askeri sektörde alabildiğine uzadığı ve kimi durumlarda, hatta bütün bir dünyayı sardığı bir dönemdeki zaman kavramının, köy devletlerinin, hayatta kalabilme çabası içinde en üst düzeyde toplumsal bütünleşmeyi sağladığı bir aşamada olduğundan çok daha yüksek düzeyde bir sentez düzlemini temsil edeceği besbellidir. Bu köy devletleri, Ezeulu’nun döneminde, artık mutlak özerk, kendi içine kapalı birimler oluşturmuyorlardı. Pazarlar, artık sabit oluşumlar haline gelmişlerdi, ama gene de her aile en başta kendi köyünde üretilene

muhtaç, ona bağımlıydı. Kendi başının çaresine bakma ve bu anlamda bağımsız yaşama, Achebe'nin İbo köylerinde hâlâ yüksek derecede geçerliydi. Bu köyleri belli işlevlerle bağlı olarak dış dünyaya bağımlı hale getirecek karşılıklı ilişki zincirleri henüz çok az kurulmuştu. Ve mevcut olanlar az halkalı zincirlerdi. Dış ticaretin ilk sembollerinden biri olan kibrit, örneğin, bu köylerde, görebildiğimiz kadarıyla ya bir lüks madde sayılıyor ya da zaten hiç kullanılmıyordu. Ayrıca fiziksel varlıklarını koruma konusunda da, gerek köle avcılarına gerek öteki köy devletlerine, gerekse de birbirlerine karşı savunma mücadelelerinde tamamen kendi köylerinin olanaklarına bağımlıydılar. Bir sömürgeci gücün rejimine boyun eğmek zorunda kaldıkları andan itibaren, dönüşüm de çıkageldi; bu da bütünleşmelerinin daha üst bir düzlemine doğru bir adım atmaları, devlet oluşturmaya giden yolun merdiveninde bir üst basamağa tırmanmaları demekti. Önceki basamakta sahip oldukları oldukça yüksek düzeydeki ekonomik ve askeri bağımsızlıkları, ifadesini yerelleştirilmiş bir zaman algılayışında, zamanın yerel ihtiyaçlara göre yaşanışında buluyordu; Yeniay'ın köyü ziyaret etmesi ya da kişisel nedenlerden ötürü köy tanrısının, sadece bu köyde, eski yılın ölmesine izin vermeyip yeni yılı da bir türlü başlatmaması gibi yaşantı tarzları, yine bu yerel zaman anlayışının ifadeleriydi.

Bir yandan sosyal bütünleşmenin gittikçe daha büyük birimlerini ortaya koyan bir yandan da sosyal ilişkileri birbirine bağlayan zincirlerin uzayıp birbirlerine sarmaşmalarına yol açan çift yönlü hareket, bilgi alanındaki belli değişmelerle ilintilenmiş bir- hareketti ve bu değişimler arasında kavramsal sentezin daha yüksek basamaklarına doğru atılan adımlar da yer almaktaydı. Bu yöndeki bilgi birikimlerinin ve değişimlerinin, değişen bu toplumlara getirdiği yararlan fark etmek zor değildir. Böyle bir gelişme, gerek toplumdaki gerekse de doğadaki bağımlılık ilişkilerinin algılanmasına ve bu gittikçe daha karmaşıklaşan ve kapsamı genişleyen ilişkilerin sembollerle temsil edilmesine olanak tanımıştır. Zaman ve mekân içindeki uzun ve büyük mesafelerin ilintilerinin bilgisel düzlemde kavranması ve bu düzlemdeki hakimiyet, bilgi içindeki fantezinin ve hayalin payının azalmasına, insan bilgisinin gerçeklikle örtüşme derecesinin artmasına katkıda bulunan zaruri bir yandır. İnsanların kendi dışlarında kalan doğayı denetleyip yönlendirme becerilerinin gittikçe artması her ne kadar, insanların birbirleri için oluşturdukları tehlikelerin boyutlarını büyüttüyse de, doğa alanındaki insana yönelik tehlikelerin azalmasına yol açmıştır.

Kuşkusuz bu gelişme sadece yararlar ve kazançlar sağlamakla kalmamış, yitimlere ve zararlara da yol açmıştır. Yükseklerdeki bir sentez düzlemine kadar tırmanan insanlar, o uzun merdiveni ve bu tırmanmanın koşullarını kavramadan, -bu gelişme sürecinin dışavurumlarından birini kullanarak- kendi deyişleriyle, yüksek derecedeki “soyutlamalara” başvurarak birbirleriyle iletişim kurma alışkanlığı içindedirler ve bunu yaparken, bütün yüksek derecedeki soyutlamaların asıl temeli olan duygusal ayrıntıların sembolik temsillerini gözden kaçırmaktadırlar. Ritüelleştirilmiş yüksek düzeydeki soyutlamalarla dolup taşan ve dıştan birinin kesinlikle anlayamayacağı bir dille birbirleriyle anlaşan ve entelektüel yönleri gelişmiş insanların oluşturduğu ‘cemaatleri’ bulmak hiç

de zor değildir. Bu ‘cemaatin’, bu küçük çevrenin içinde bu ritüelleştirilmiş soyutlamalar hiçbir zaman kesin ve açık seçik belirtilmeyen ve belirtilmek zorunda da olmayan bir çağrışımlar alanı oluştururlar; açıklanmaları gerekmez, çünkü grup içi kullanımda, bu çağrışımlar zaten anlaşılmaktadır. Ne var ki cemaatin ‘müridi’ olmayan ve bu seçkinlerin tartıştıkları ve ortaya attıkları sorunların herkes için önemli ve bilgisel değeri bulunan sonuçlara yol açması gerektiğini düşünen ve yol açacağını uman insanlar, bu türden soyutlamaların bombardımanı altında kaldıklarında, çaresizleşip kalırlar çoğunlukla. Cemaat üyelerinin bu soyutlamalarda yansıttıkları zımni çağrışımları dışarıdan insanlar tanımadıkları ve bilmedikleri için, beyhude yere, bu soyutlamaların somut, karşılığı bulunan bir şeylerin sembolleriyle, yani gözlemlenebilir ayrıntıları temsil eden kavramsal sentezleriyle muhtemel bağlantılar arayıp dururlar. Gözlemlenebilir ayrıntıları temsil eden kavramsal sentezlerle ilintilenemeyeceği açık olan yüksek bir sentez düzleminin sembolleri, onlar için boş laflar olmaktan öteye gidemez çoğunlukla. Bu sembollerden oluşmuş bir labirentin içinde kaybolma eğilimi, yüksek bir sentez düzleminin sembolleri bakımından zengin olan bir bilgi dağarcığına ve birikimine sahip toplumlardaki hayatın karşı karşıya olduğu sürekli tehlikelerden biridir. Ve başka birçok tehlike daha mevcuttur.

Eski toplumların karakteristik iletişim araçlarını göz önüne aldığımızda, kazanç kayıp bilançosunu biraz daha net görebiliriz belki. Atasözlerinden, özdeyişlerden bahsediyorum. O toplumların vazgeçilmez iletişim araçlarındandır atasözleri. Belli durumlarda, belli, önemli işlevler yerine getirirler. Buna karşılık daha sonraki toplumsal gelişme aşamalarında kendilerinden çok daha yüksek bir düzlemi temsil eden kavramsal sembollerin baskısıyla kenarlara itilip sonunda da yerlerini tümüyle bunlara bırakırlar. Geç dönem toplumlarının insanları için atasözleri, özdeyişler, atalarının folklorik mirasının bir parçası olarak, şimdiden ziyade geçmişe ait olan sözlü edebiyatın bir biçimi olarak görülebilir.

Geçmişin toplum- larında, gelişmenin belli bir aşamasında, atasözleri ya da aynı işlevi taşıyan deyişler, iletişimin yeri doldurulmaz enstrümanlarıydı. Bu toplumların üyeleri, onları konuşma ve tartışmalarında normal bir anlaşma aracı olarak kullanırlardı ve bu kullanış tarzı, daha sonraki toplumların kimi üyelerinin "soyutlama" dediğimiz şeyleri ya da genellemeleri, onlarınkinden daha yüksek bir sentez düzeyinin temsilcileri olarak, kullanış tarzlarından hiç de farklı değildir.

Achebe'nin *Tanrının Oku* romanı, bu bağlamda da bir sürü örnek sunar. Achebe atasözlerini bir koleksiyon halinde sunmayıp bize bir özdeyişin, bir atasözünün kullanıldığı spesifik bağlamı gösterir sık sık. Örneğin Ulu'nun başrahibi Ezeulu, romanın bir yerinde, köyde, düşmanlarının suçlamalarını reddeder. Karşı taraf, belli bir sorunda, Ezeulu'nun kendi köyüne karşı İngiliz yönetiminden yana tavır aldığı suçlamasını getirmiştir. Karşı taraf savaş isterken, Ezeulu ve tanrısı, savaşın haksız olduğunu görmüşlerdir. Kendisini suçlayan bir muhalifine Ezeulu, bizzat onun beyaz adamın köye gelmesine yardım etmiş olduğunu anımsatarak karşılık verir. Üstelik kalkmış, beyaz adam şunu bunu yapıyor diye şikâyet etmektedir. Ne diye kendisine, Ezeulu'ya gelip şikâyet etmektedirler ki; sözlerini bir atasözüyle tamamlar Ezeulu: "Odunları kulübeye karıncalarla birlikte getiren kimse, kertenkelelerin ziyaretine homurdanmamalıdır." * Kavram gelişmesinin daha sonraki basamaklarından birinde, elbette böyle bir durumda, "Hoşuna gitmeyen bir şeyin olmasını istemiyorsan, önce kendi davranışlarına çekidüzen ver" diyebiliriz. Ama birinin, bir başkasını suçlamadan önce, söz konusu nahoş olayda kabahati bulunup bulunmadığını da düşünmesi gerektiğini söyleyebiliriz ki, bu son ifade tarzı artık kişileri hedef almayan genellemelere, yüksek bir sentez düzleminin sembollerine örnektir. Bu örneklerden, sentez

** A.e., s. 163.*

düzeyinin getirdiği avantaj ve dezavantajları çıkartabiliriz. Yüksek bir

mesafe koyma düzeyini yansıtan kişiler ötesi genellemeler, çok daha kesin, açık seçik ve anlaşılır, tek anlamlı olabilirler, ama aynı zamanda da duygusal etki güçleri çok azdır, kurudurlar, esnek değillerdir; uygulanma alanları dardır. İletişim aracı olarak kullanılan özdeyişler, atasözleri belli bir anlamda esnek, açıktırlar; öteki sentez düzeyi ürünlerine göre daha az kesindirler, yollamaları daha az belirgindir ve çokanlamlıdırlar. Bu çokanlamlılıktan kurtulmalarını sağlayan, kullanıldıkları somut durum, içinde yer aldıkları somut koşullardır. Ama işte belli bir durumda da başka hiçbir sentezle- menin yapamayacağı kadar taşı tam gediğine koyarlar. Bu durumda artık, onu kullanan kişi, maksadını, hiçbir acabaya meydan vermeden açığa vurabilir ve öteki yüksek sentez düzleminin sembollerine kıyasla, bir argümanın ruhunu, özünü kavramaya ve özetlemeye onlardan çok daha elverişlidirler. Sonuç olarak özdeyişler ya da atasözleri, yüksek bir sentezleme düzeyinin sembollerine kıyasla, karşıdakine, onu kullananın duygularını daha güçlü anlatmaya ve karşıdakinde bir heyecan, duygusal bir tepki yaratmaya çok daha yatkındır.

Yüksek bir sentez yapma düzlemini temsil eden insanların, “Dostluğun düşmanlığa dönüşünü fark ediyoruz” ifadesini kullandığı yerde, gelişmişliğin alt düzlemlerinde aynı anlama gelen bir atasözü kullanılabilir örneğin: “Tokalaşma dirseği aşınca, artık tokalaşma değildir.” Böyle bir özdeyiş, belli ki, göğüs göğüse dövüşme stratejisini çok iyi tanıyan bir sosyal öbeğin deneyimlerinden demlenmiş bir kuralı dile getirmektedir. Tanıdık biri yanımızdan alelacele geçiyorsa ve bize ancak başıyla öylesine bir selam veriyorsa, yüksek bir düzeyin sentez diliyle şöyle deriz: “Muhakkak acelesi var.” Geçmiş evrelerden birinde herhalde aynı durumla karşılaşan biri, biraz da küçümsemeyle şöyle derdi: “Peşinde bir şeyler olmasa kaplumbağa gün ışığında ortaya çıkmaz.” Atasözlerinin ya da özdeyişlerin metaforları, dışkıya karşı eski gelişmişlik aşamalarında duyulan tiksinti ve iğrenmenin düzeyini gösterebilir. Achebe’nin romanında sık sık karşımıza çıkan bir özdeyiş şöyle: “Bir bok yığını

üzerinde gururla dolaşan sinek, boşuna vaktini harcar; yığın her zaman sinekten daha büyük olacaktır.” * Burada içerilen düşünce, yüksek soyutlama düzeylerinin dilinde “kendini olduğundan daha fazla gösteren bir insan” şeklinde ifade edilebilir. Bu bağlamda bir metafor ararsak, “Shakespeare’i kötü bir oyun yazarı sayan eleştirmenler”, ifadesini de kullanabiliriz. *Tanrının Oku*'nda Ezeulu yukarıdaki atasözünü kendi düşmanlarına karşı kullanır.

* *Ae.,s. 282, 161.*

Ezeulu, hiç kuşkusuz, edebiyatın çizdiği dikkat çekici bir figürdür. Tanrısına da aynen kendisine güvendiği gibi güvenir; kayıtsız şartsız, itirazsız. Arkadaşlarından biri onu yarı tanrı yarı insan diye tanımlar. O da kendisinin, normal insan yeteneklerini aşan becerilerle donatılmış olduğuna inanmaktadır. Geleceği görebilir; tanrısı ondan başka kimseye itimat etmez.

Ezeulu, büyük, itibarlı, şanlı, şereflidir, arkadaşları için esrarlı, akıl ermez biridir. Köy meclisi önünde coşkulu bir ritüel dansı edişini görürüz; bu dansla, yerlere atılmış kabak yapraklarını kullanarak köyün günahlarını süpürür. Ağzından çıkan sözleri kontrol etmesini bilir, ama onurunu kırdıklarında, suskunluğunun ve duygularının arkasındaki öfkeyi kolay kolay gizleyemez. Üzerine saldırıldığında atılmaya hazır bir leopar kadar tehlikelidir. Acımasızdır, öfkesine kapılıp herkese kıyar; kendini dizginleyemez bu öfke durumlarında, ta ki tanrısı onu terk edene ve aklı başına gelene kadar.

Ezeulu, birçok yönden geçmişin karizmatik rahiplerinin modelidir. “Ulu ve ben” deme alışkanlığı vardır; sanki tanrının ikiziymiş gibi. Bütün bunların ötesinde, onun tanrısı da, bir kişisel adı olan, dolayısıyla daha soyut ve genelleştirici bir niteleme olan “tanrı” sıfatıyla tanımlanmayan, huyu suyu belli olmayan bir bireysel varlıktır. Kendilerini tanrının aracısı olarak hisseden, kendi seslerinin tanrının sesi olduğundan emin, büyük ve güçlü rahipler, sadece geçmişe özgü olmayan, günümüzden de iyi tanıdığımız tiplerdir. Achebe’nin böyle bir figürü günümüzde karşımıza

çıkarması, olağanüstü bir başarıdır. Olayın geçtiği yer, sömürgecilik döneminin ilk evrelerindeki bir Afrika köyü; Ezeulu'nun kökleri de bu köydedir. O sıralarda sömürge gücü tarihte henüz marjinal bir rol oynar durumdadır. Avrupalılar kendi kurallarına göre davranmaktadırlar, Afrikalılar kendi kurallarına. İlişkileri, her iki tarafın da birbirini hemen hiç anlamamasıyla ilginç bir görünüm sunmaktadır. Avrupalılar, örneğin sıcağa filan bakmadan akşam yemeğine ülkelerindeki gibi kalın kıyafetlerle gelirler. Gelenekleri, Afrikalılara göre, daha geç bir gelişmişlik basamağının damgasını taşır. Üstünlüklerinin kaynağı da budur ve kendi düzeyleri değişik ve farklı bir kişilik yapısı ortaya koyar. Böyle biçimlenmiş insanlar, Ezeulu'nun büyüklüğünü ya da itibarını algılayabilecek durumda değillerdir.

Böylelikle Achebe'nin öyküsü belli bir anlamda, sadece zaman belirleniminin gelişmesindeki eski bir evreyi canlandırmakla kalmaz, zamanı yaşamanın bu aşamasını anlamamızın ön koşulu olan sosyal çerçeveyi de sunar. Sık sık eski zaman belirleniminin, aralıklarla ve gerektiğinde gerçekleştirildiğine, öteki deyişle süreksizliğine dikkati çekip durmuştum. Köy devletleri aşamasında, zaman belirlenimine ihtiyacı olmayan birçok pratik alan bulunmaktadır. Ay ilk kez göründüğünde sevinçle karşılanır, çünkü bu olay, geleneksel anlayışa göre insanların sosyal hayatlarına bir müdahale anlamı taşımaktadır; ama daha sonra kendi yoluna gidebilir Ay; canı nereye isterse, yol nereye götürüyorsa. Pazarların kurulduğu günleri, panayır günlerini zaman ölçeği olarak kullanırlar ve bizim belki "üç hafta önce" dediğimiz yerde onlar "üç panayır önce" derler; çünkü panayırlar köy halkının sosyal hayatında çok kolay hatırda tutulacak bir dilimi işaretler. Sosyal gelişmenin sonraki bir basamağındaki insanlar, bir panayırdan ötekine uzanan olayların, iki, üç ya da daha fazla panayır hesabı yapmak yerine, iki pozisyonu işaretleyen olaylar arasında kalan zamanın terimleriyle konuşmanın ne kadar zor olduğunun; yani "Yeniay" ya da "panayır, pazar" gibi kavramlar yerine "ay", "hafta" gibi kavramlarla düşünmenin ne demek olduğunun farkında

bile değillerdir; “hafta” kavramını, “pazar/panayır” kavramı ile karşılaştırdığımızda, birincisinin daha yüksek bir sentez düzlemine tırmanma anlamına geldiğini de. Aynı şey, “ay”, “yıl” gibi ifadeler için de geçerlidir.

İnsanların bilgilerinin gelişmesinde de daha üstteki bir sentez aşamasına geçişin bu tür örneklerine bol bol rastlayabileceğimizi buraya eklememiz gerekir. Çarpıcı bir örnek, ilkçağın Mezopotamya- Mısır matematiğinden, Yunan matematiğine tırmanıştır. Yunan matematik geleneğinde Pyhtagoras'ın buluşu olarak bilinen teoremi, bir dik açılı üçgenin büyük dik kenarının karesinin öteki iki kenarın karelerinin toplamına eşit olduğunu, Babilliler ve Mısırlılar Phytagoras'ın doğumundan çok önce biliyorlardı. Ama bu yasayı, Phytagoras'a göre daha alttaki bir sentez düzleminde kavrayabilmişler; pratik amaçlarla kullanılabilecek, örneğin bir evin inşasına uygulanabilecek şekilde, birçok örnekle ifade etmişlerdi. Bildiğimiz kadarıyla, ne eski Babilliler ne de Mısırlılar pratikle ilintilenmiş bu örnekleri soyutlayıp, o tek tek uygulamaların, genel bir yasanın özel ve tek tek temsilleri olarak anlaşılabilecekleri şekilde bir sentez düzlemine çıkarıp sembolize etme noktasına hiçbir zaman ulaşamadılar. Soranla doğrudan ilintili sembollerini, bu yasayı formüle etmek için basit bir matematiksel denklemin yeterli olabileceği daha yüksek bir sentez düzlemine taşıyamadılar. Oysa daha sonra, tek tek durumları birleştiren sembolik bir temsil, öteki deyişle matematiksel teorem, eğitimli Yunanlılar tarafından kolaylıkla kavranıp uygulanmış görünüyor.

Daha sonraki bir gelişmişlik aşamasının mirasçıları belki kafalarından şöyle bir soru geçirmişlerdir: "Babilliler niçin matematik sembollerini kullanırken, onları daha sonra Yunanlıların ulaştıkları sentez düzlemine taşıyamamışlardı?" Kuşkusuz haklı bir sorudur bu. Ancak bu soruyu Mezopotamya halklarının matematiğe doğru ilerlemeler kaydederken sahip oldukları bilgileri ve sembollerin gelişmişlik düzeyini göz önüne almadan araştıranlayız. Ayrıca, iletişime sokulabilir sembollerin, mevcut alt bir basamaktan daha üst bir basamağa doğru gelişmesinin taşıdığı zorlukları hesaba katmadan, soruya hakkıyla cevap veremeyiz. Bu türden araştırma ve incelemeler yapılmadan, "Babilliler niçin...

konusunda yetersizdiler?” sorusu naif, benmerkezci bir bakış açısını ifade edecektir. Böyle bir soru, kendimizi ölçü alarak yola çıktığımızı, ya da daha genel bir saptamayla, bir eski gelişmişlik basamağına, sonraki basamakların mantığıyla baktığımızı gösterir.

Kendi düşünme ve tasarım gücümüzü, sonraki basamaklardan geriye bakmaya zorlayacağımıza, geçmiş basamaklardan birinden daha sonrakine bakıp onu anlamaya çalışmak gerekir. Böyle bir perspektif, hem daha uygundur hem de daha verimli. Sembol gelişiminin daha önceki bir aşamasıyla karşılaştırıldığında, Babillilerin matematiği, büyük olasılıkla ileri bir biçimi temsil ediyordu. Ama daha sonraki bir basamağın sembollerinin gelişmişlik düzeyini ölçü olarak aldığımız andan itibaren, manzara değişecektir. Bu alandaki gelişmenin izlediği sırayı kafamızda yeniden kurduğumuzda, gerek matematikte gerekse de bilimin başka kimi alanlarında Yunanlıların kaydettikleri atılımın, daha yüksek bir sentez düzlemine tırmanmanın, ilkçağın Önasya bölgesinde elde edilmiş ilerlemelere vazgeçilmez önkoşul olarak dayandığını kolayca fark ederiz. Bilgilerle donanmış insanlar için bir zamanlar bu bilgilerden yoksun insanları anlamak, onların yaşama ve hayatı algılayış tarzını kafalarında ve gözlerinde canlandırmak kolay değildir. Kişinin kendisi, bilgi dağarcığı yüksek bir sentezin düzeyini temsil ettiği “şanslı insanlar” arasında yer alıyorsa, daha önceki bir düzlemin kavramsal sembolleriyle ve o düzlemin bilgi diliyle yetinmek zorunda kalmış kuşakların, bir sonraki sentez düzeyinin sembollerini ve bilgi dilini geliştirmek ve kazanıma dönüştürmek için ne kadar zahmet çekmiş olduklarını kolayca gözden kaçırabilir.

Günümüzden bir örnek bu türden zorlukları anlamamızı ve bu zorlukları anlayışla karşılamamızı sağlayabilir. Böyle anlama güçlüklerinin Sadece geçmişle ilintili olduğunu sanmayın. Gerçekten, elinizde tuttuğunuz bu inceleme de güçlüklerin geçmişle sınırlı olmadığına bir örnektir. Bu çalışma, zaman konusundaki tartışmaların günümüzdeki düzleminin ötesine geçmektedir. Bu alan, bir yandaki natüralist-felsefi yaklaşımlar ile öte yandaki tarihsel yaklaşımın oluşturduğu iki kutup arasında yer almaktadır. Belki, bu incelemeyi, önceki bir sentez düzleminden sonraki bir sentez düzlemine geçiş adımı olarak, statik “sistematik” ya da dar, kısa perspektifli “tarihsel” bir sentez düzleminin yerine, hem felsefi mutlakçılıktan hem de tarihsel görecelilikten aynı ölçüde uzak, gelişme sosyolojisine dayalı bir inceleme tarzının konması olarak görmek, anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Yukarıda, sözgelimi zaman sorununun felsefi çözümü konusunda masum Kantçı natüralizm için söylediklerimizi burada tekrarlamaya gerek yok. Buna karşılık, zaman sorunlarına ve insanlığın geçmişiyle ilintili sorunlara el atış tarzı bakımından, gelişme sosyolojisine dayalı yöntem ile tarihsel yöntem arasındaki fark konusunda birkaç söz etmek yerinde olacaktır.

Tarihselcilik yöntemine bağlı olanların bilimsel olma iddia ve taleplerinin dayanağı, birçok kaynak içinden, geçmişin ayrıntılı kalıntılarını ayıklayıp göstermelerinde yatmaktadır. Geçmişin tarih yazımı yöntemleriyle karşılaştırıldığında, gerek kendi toplumu- muzda gerekse yabancı toplumlarda, geçmişteki ve şimdiki zamandaki olayların bugünkü modern tarih yazımında yapıldığı gibi, kılı kırk yaran detaylara dayanarak yazılması, güvenilirliğin sağlamlığına işarettir ve bu alanda büyük bir ilerlemenin belirtisidir. Bu yöntem, toplumları, bugün bizim “tarih” dediğimiz şeyin oluşturduğu biçimde araştıran bilimadamlarını, şimdi noktasından tarih öncesine kadar uzanan aralıkta birbirinden ayırt ettikleri her bir dönemin tek tek olgularını biriktirip gün ışığına çıkarmaya

yöneltmiştir. Bu sayede, tarih öncesi ile günümüz arasında kalan dönemlerin sundukları tablolar da, adım adım spekülatif olmaktan çıkıp daha gerçek olmuşlardır. Ancak tarihçilerin ayrıntılara yönelttikleri dikkat, bir uzmanın profesyonel gözleriyle denetlenirken, tarihçilerin, bu pür dikkat topladıkları ayrıntılı fragmanları, kendi içinde tutarlı bir bütün oluşturacak şekilde birleştirme görevleri, bu kadar titiz bir denetime tabi değildir. Tarihçilerin söz konusu detayları sentezleme biçimi, hâlâ anlatıcı bir betimleme biçimi olmaya devam etmektedir; yani bu sentezde, güvenle saptanan tek tek olgular, bir tasarım gücünün yardımıyla, ama o kadar da güvenilir olmayan bir tarzda bir araya getirilmektedirler. Kişisel düşüncelerin ve kanaatlerin ürünü olan aksiyomların ve ideallerin, tarihçilerin anlatımlarının içine karışmasına meydan verecek boşluklar oldukça fazladır. Çağdaşları hakkında hüküm vermeye yarayan olanaklı ve olası bütün kriterlerin, geçmişin sosyal öbeklerine ve bireylerine uygulanması alışkanlığı, tarihçilerin normal ve uzmanlık niteliklerine uygun pratiklerinden sayılmaktadır. Geçmişin artık kendilerini savunma imkânı bulunmayan insanlarına karşı mahkemeler kurmaktan ve bunu yaparken bugünün kriter ve değerlerini ölçü olarak kullanmaktan daha normal bir şey yoktur tarihçiler için. Böylelikle, şimdi ile tarih öncesi arasında hiçbir dönemde ve hiçbir yerde dişe dokunur farklılıkların bulunmadığı ve gelişme basamaklarının değişmesi gibi bir şeyin söz konusu olmadığı izlenimi yaratılmaktadır.

Sağlam ve güvenilir oldukları konusunda sınanabilir kanıtlara dayandırılan yalıtılmış ayrıntısal olguların yanı sıra büyük ölçüde, sınanıp doğrulanması mümkün olmayan bir fantezi ürünü olan sentez, işte böyle bir kombinasyon, insanlık geçmişinin “tarih” biçiminde anlatılışına belirli sınırlamalar getirmektedir. Uzak bir geçmişten günümüze doğru yaklaştıkça, kaynakların sayısı da o ölçüde artar, dolayısıyla da tarihsel çalışma yapmak için gerekli olan ve potansiyel olarak önem taşıyan geçmişin ayrıntı parçaları da çoğalıp durur. İşte, insanlığın geçmişinin “tarih” dediğimiz biçimde gösterilip anlatılması girişimlerinin, çoğunlukla

dar bir perspektif içinde hareket etmesinin nedenlerinden biri budur. Sayıları gittikçe artan tarihçilerin gayretleri sayesinde, geçmişin birçok dönemine ait olan ve durmadan ortaya çıkarılan olguların sayısının büyüklüğü ve durmadan artışı karşısında, bir tarihçinin gerek çalışma gerekse de dikkat süreleri, nispeten kısa tarihsel dönemlerle sınırlanmaktadır. Tarih araştırmacıları, sadece bu kısa tarihsel bölümler bakımından uzman olma iddialarının arkasında durabilirler. O uzun insanlık tarihinin günümüzde bir dizi kısa döneme bölünmüşlüğü, tarihçilerin kendi profesyonel yeteneklerini nasıl kavradıklarını, bundan ne anladıklarını göstermektedir. Gerek profesyonel ilkeleri gerekse de profesyonel vicdanları, nispeten kısa zaman aralıklarıyla uğraşmaları için, onları, üzerinde hiç düşünmedikleri bir baskıyla karşı karşıya getirmektedir. Kısacası, tarihçilerin tarihi, tek sözcükle söylersek, kısa vadeli, dar perspektife sıkıştırılmış bir tarihtir.

Aynı nedenden ötürü de, ellerindeki malzemeyle ortaya koyabildikleri sentez, nispeten gevşek bir biçim olan tarih anlatımı biçiminde bile, nispeten kısa dönemleri içermekten öteye gi- dememektedir. Bu anlatım, bir bütün olarak alt düzeyde bir sentezdir. Bir tarihçi, Yunan ilkçağının kapsamlı bir görünümünü sunabilir; bir başkası aynı şeyi Çin ilkçağı için yapabilir; bir üçüncüsü İtalyan Rönesansını, bir dördüncüsü modern Nijerya'yı ve bir beşincisi Kuzey Amerika tarihini enikonu önümüze serebilir; ama bu yapılırken bu çeşitli "tarihleri" birbirine bağlayacak hem bütünü kapsayıcı hem de sınanabilir bir ortak çerçeve eksik kalmaktadır. Anlatıcı historiografi, yani tarih yazımı, çeşitli durumlarda, doğuda olsun, batıda olsun, güneyde olsun, kuzeyde olsun, insanlık tarihinin bütün o çeşitli dönemlerinin hep aynı düzlemdeki dönemler olduğu biçimindeki zımni varsayıma dayanır bir izlenim vermektedir. Sanki çeşitli tarih çağlarının gelişmişlik basamakları arasında hiçbir fark bulunmamaktadır. Tarihçilerin yapıtlarında şu veya bu kısa dönemin tarihsel gelişmelerine yapılmış sistemsiz yollamalar eksik olmamakla birlikte, geçmişin yeniden kurgulanmasına yönelik tarihsel bir sentez biçiminin bütünleştirici

herhangi bir çerçeveden yoksun oluşuyla, gerek çeşitli dönemlerin gelişmişlik düzeyleri arasındaki farklılıkları, gerekse de tek bir dönem içindeki uzun vadeli dönüşümleri belirleyecek ve gerekli karşılaştırmaları yapacak imkânlardan yoksun kalıyoruz.

Kısıtlılıklarına ve sınırlılıklarına rağmen, insanlığın geçmişinin tarih biçiminde anlatılması, bilgilerimizi gene de muazzam artırmış ve zenginleştirmiştir. Bunun gelecekte de süreceğinden hiç kuşkum yok. Tarihçilerin profesyonel çalışmalarının bilgi değerini inkâr ettiğimi düşünmek, söylediklerimin tamamen yanlış anlaşılması anlamına gelecektir. Günümüzün kısa perkpektifli hâkim tarih yazımı biçimi, yani geçmişin nispeten kısa dönemlerine ait ayrıntıların sıkı bir araştırma ve incelenmeye tabi tutulması, insanlığın gelişmesinin bütün olarak araştırılmasına ve yeniden kurgulanmasına vazgeçilmez katkılar yapmaktadır. Tarihçilerin çalışmalarının, insanlığın geçmişinin araştırılmasında zorunlu bir adım olduğu görüşlerine katılıyorum. Ama insanlığın geçmişinin araştırılıp incelenmesi ve anlatılması bakımından, “tarih” ya da daha açık bir deyişle “anlatıcı tarih” dediğimiz biçiminin, yeterli bir adım oluşturduğu biçimindeki görüşlerine katılmıyorum. En başta da, insanlığın geçmişini sembollerle yeniden kurarken, anlatıcı tarih biçiminin insanlığın geçmişini araştırıp nakletmenin biricik yolu olduğu ve bu yolun, geçmişin ve şimdinin, sembolik modellerle içten tutarlı ve sınanabilir bir tarzda gösterilmesine imkân verdiği görüşünü benimsemiyorum. Geçmişin, özenle ayıklanıp taranmış olgusal parçalarının aralarında var olmuş olması mümkün ilintileri gösteren geçici hipotezler olarak, bu anlatıcı tarih canlandırmaları bir bakıma yararlı olabilirler. Ama, öyle sanıyorum ki, tarihçilerin profesyonel ilkeleri, daha yüksek derecede bir mesafeden bakmayı, ayrıntılar içinde kalmamayı talep ettiğinde ve tarihçiler anlatıcı geçmiş betimlemelerini, kendi dönemlerinin ideolojik mücadelelerini neticelendirecek bir araç olarak kullanmaya daha az yeltendiklerinde büyük yararlar elde edilecektir.

İnsan toplumlarını ‘tarihsel’ bir inceleme tarzı yerine gelişme sosyolojisinin inceleme tarzıyla ele almak, gözlemlenen olgu ile inceleme arasına mesafe koyma alışkanlığının yüksek bir düzlemine tırmanmayı gerektirmektedir. Gelişme sosyolojisine adım atmanın güçlüklerinden biri burada yatmaktadır. Burada anlaşıldıkları şekliyle uzun dönemleri kapsayan gelişmeleri yansıtan modeller, büyük ölçüde olgulara bağlı bir sembol oluşturucu sentez biçimini temsil etmektedirler. Bu basamağa geçiş, aynı anda, anlatıcı tarih yazımı basamağıyla kıyaslandığında, daha yüksek bir sentez düzlemine çıkmak demektir. İnsanlığın geçmişini bir gelişme olarak anlamak, tarihçilerin kanıt olarak topladıkları malzemenin kurduğu basamağın üzerine çıkacak bilgilerle mümkündür. Bu ön adım olmadan o bilgiye ulaşamayız. Tarihçilerin bazılarının, uzun dönemli gelişmelerin anlaşılmasını sağlayacak ilintileri kurmayı, dolayısıyla da daha yüksekteki bir sentezin düzeyine yükselmeyi değersiz saymalarının, hatta bu yolu kapamalarının anlaşılır nedenleri bulunmaktadır. Bu yöndeki birçok girişim, güvenilir olmayan sonuçlar vermekten öteye geçemediği ve spekülatif olma özelliğinden kurtulamadığı için, bu direnç hiç de nedensiz değildir. Öte yandan, kısa dönemleri kapsayan bir inceleme ve araştırmadan, uzun dönemleri kapsayan bir inceleme ve araştırmaya geçmek, tarihçilerin bakış açılarını ve becerilerini sınırlayan dönemsel engelleri de aşmayı gerektirmektedir.

Tarih çalışmasının geleneksel kitabından, uzun vadeli süreçlerin incelenmesi için gittikçe artan ayrıntı bilgisine ihtiyaç olduğu, bu ayrıntı birikimine hâkim olma mecburiyetinin tek bir insanın kapasitesini katbekat aşacağı izlenimi edinebiliriz. Halbuki, daha yüksek bir sentez düzeyine çıkma becerisi, ille de bildiğimiz olgusal ayrıntıların sayısının çok olması, ayrıntı bilgimizin artması anlamına gelmemektedir. Bu düşüncenin tersi daha yerindedir. Ba- billi matematikçiler, gerekli soyutlama düzlemine tırmanamamış oldukları için, her bir pratik uygulamada, yüzlerce ayrıntıyı

işin içine katmaktan kurtulamamışlardı; oysa, Yunan matematikçileri, tek bir matematik formülünü hatırlayarak, $c^2=a^2+b^2$ eşitliğini kullanarak işin içinden çıkabiliyorlardı.

Aynen buradaki ilişkide olduğu gibi, uzun dönemleri kapsayan gelişmeleri, böyle bir gelişme sürecinin bütün olarak izlediği yolu belirlemek istersek, bu tür süreçlerin eski ve yeni aşamaları içinden seçilecek örneklerin sistemli bir şekilde karşılaştırılmalarından elde edilecek sonuçların sembolik, olarak temsilini sağlayabiliriz. Bu incelemenin bazı bölümleri, zaten böyle bir amaca yönelikti. Zaman belirlemenin, evrensel, genel geçerli işlevini bulup ortaya

koymak şarttı; bu yoldan, zaman belirlemenin bir faaliyet olarak, bir kurumlaşma ve deneyim olarak izlediği yönü keşfetmek için, geçmişin ve şimdinin hangi yanlarını birbirleriyle karşılaştırmamız gerektiğini anlayabilmiştik. Bu sayede de bu yöntemi büyük ölçüde gerçekleştirebildik. Olgusal kanıtlar kullandık; ama elbette, “zamanın” yapısal olmayan “bir tarihini” yazabilmek için gerekli olandan çok daha azını ele alabildik. Hatta gelişim sosyolojisi yöntemine bağlı bir zaman incelemesi olarak bu çalışma bir ilk adım olmaktan öteye geçemez. Daha yüksekteki bir sentez düzeyine geçiş denemesi olarak bile, soruna bu ilk yaklaşım, yeterince zorladı bizi. Bundan daha fazlasını yapabilmek ve örneğin zaman belirleme faaliyetinin gelişmesinde tek tek tırmanılan basamakları, devlet öncesi toplumlardaki ilk biçimlerinden başlayarak şu anda sanayileşmiş ulus devletlerindeki son haline kadar inceden inceye araştırmak çok güzel olurdu.

Toplumsal gelişmeyi açıklamaya çalışan eski kavramlar, çoğunlukla teleolojik, belli bir amaca doğru yol alan bir gelişmeyi göz önünde tutan kavramlardı. Gözlemlenebilir her gelişme yönü, belli bir hedefe dönük olarak anlaşılıyordu. Ve hedef, sosyal gelişmenin en önemli yanı olarak görülüyordu çoğunlukla. Gelişmesinin bu eski basamaklarında, toplumsal gelişme kavramı, biraz da büyünün, sihirin havasından nasibini almıştı. Bu kavram, bir tür kehanetin aracıydı. Zorunlu olarak, belli bir hedef

doğrultusunda gerçekleşeceği vaadini kendi içinde taşıyordu. Sosyal gelişmenin hedefi, aslında insanların sürekli bir ilerleme ve sonunda ideal topluma ulaşma arzularının yansısından başka bir şey değildi. İnsanların zaman belirleme biçimleri ve zamanı algılayıp yaşayışlarını ve bunların gelişmesini inceleyen bir çalışma, toplumsal gelişme kavramını, geçmişteki metafizik kabuğundan kurtarmamızı kolaylaştırabilir. Zaman belirlemenin kesintili, ara sıra başvurulan biçiminden, sürekli başvurulan biçimine, kısacası saat kullanımına doğru bir gelişme olduğunu hiç tereddüt etmeksizin açıkça ileri sürebiliriz. Ama işte bu gelişme yönünü tanımlayan teorik bir model, bu satırların yazarının, daha iyi bir dünyaya olan özleminin bir ifadesi olarak anlaşılamaz. Gelişmiş toplumların zaman deneyimine sahip olmasının eski durumlara göre çok daha iyi olduğunu ileri sürme gibi bir düşünceyle uzaktan yakından ilgim yok benim. Ben sadece daha önce çözülmemiş bir sorunu çözmeyi denedim.

Gerçi bu söylediklerimiz, insanlığın gelişme süreci içinde, ilerlemeye dönük olarak anlaşılabilecek hatların bulunmadığı anlamına gelmiyor. Teleolojik bir gelişmeyi yok saymak, böyle ilerlemeleri inkâr etmek sayılmaz. Uzun dönemleri kapsayan sosyal süreçlerin ağırlıklı eğilimlerinin, bir ilerleme yönünde yol almak olduğunu gösteren, ender sayılmayacak örnekler var. Çok uygun bir örnek, bu çalışmanın bağlamına da uyan bir gelişmeden, takvimin gelişmesinden alınabilir. Bu gelişme üzerinde çok daha ayrıntılı ve uzun durmak isterdim. Takvimin gelişmesi, tarihe bakarken tarihçilerin içine sıkıştığı kısa ve dar perspektifle gelişme sosyolojisinin perspektifi arasındaki farka ışık tutacak nitelikte. Kısa vadeli perspektif, insanın geçmişini, tek tek dönemlere, bir insan ömrüne denk geldiği izlenimi veren dönemlere bölüp parçalayarak kavrar ve kısa dönemler genel süreci etkilese bile, dönemlere konan sınırlara takılmayan, bu sınırları aşan uzun erimli genel süreçlerin algılanıp anlaşılmasını engeller. Geçmişi “tarih” olarak kavrayan hâkim mantık, bu kopuklukların, dönemsel, kesintili süreçlerin algımıza hâkim olmasına yol açmakta ve insanların, geçmişi, birbirine

bağlı olmayan dönemlerin yığışımı olarak görmesini sağlayan bir bakışa alıştırmaktadır. Bu alışkanlık öylesine güçlüdür ki, dönemlerin sınırlarını aşan uzun erimli gelişmelerin incelenmesine dönük çalışmalar halen yok denecek kadar azdır. Oysa dönem ötesi nitelikteki gelişmelere yeterince örnek bulunmaktadır. Avrupa takviminin gelişmesine ilişkin birkaç saptama, bu noktayı göstermeye yetecektir.

Günümüzde hemen hemen bütün dünyada aynı takvim kullanılmaktadır. Zaafları vardır bu takvimin. Kimilerine göre, örneğin Paskalya, takvimde oraya buraya kayıp duracağına, tıpkı Noel gibi, sabit bir ayın belli bir gününde başlayıp bitmeli ya da doğum günleri yılın hep aynı gününe, pazarsa pazar, salıysa salı gününe denk düşmelidir. Ama belki de birazcık düzensizlik öyle pek de hoş karşılanmayacak bir şey değil. Aslında günümüzdeki takvim, o yığınla insan faaliyetinin sürelerinin ayarlanmasını sağlayıcı bir zaman belirleme enstrümanı olarak işini öylesine sessiz ve pürüzsüz halletmektedir ki, bu işlerin başka türlü de yürütülebileceğini insan genellikle aklının ucuna bile getirememektedir. İnsanların yüzyıllar boyunca kullandıkları takvimlerin, çağlar boyu işleri arapsaçına döndürüp durduğunu ve bu takvimlerden biri olan, Avrupa'daki takvimin, ancak son reformdan bu yana ulaştığı kusursuz sayılacak duruma gelene kadar birkaç kez reforma tabi tutulup düzeltildiğini herkes unutmaktadır.

Avrupa takviminin geçirdiği gelişme, gerek insan bilgisinin gelişiminin, gerekse de buna bağlı toplumsal dönüşümlerin, uzun dönemlere yayılmasından kaynaklanan süreklilik karakteristiğini gösteren küçük, ama iyi bir örnektir. Takvimin, bir ileri bir geri adımlarla gerçekleşen ilerlemesi, birbirini izleyen bir dizi toplumsal gelişimle oluşan uzun erimli hattın ampirik nitelikli küçük bir modelini sunabilir; kısa vadeli, tek tek tarihsel dönemleri birbirine bağlayan ve bu toplumsal evrelerden bazılarının ömrünün çok çok ötesine uzanan bir hattır bu. Örneğin ağustos ayının, adı Augustus adlı Roma imparatorunu şereflendirmek için ondan aldığını, hâlâ Janus başı figüründe yansısını bulan Roma tanrısı Janus'un, geriye eski yıla ve ileriye yeni yıla bakan ocak (january) ayına adını verdiğini düşünecek olursak, burada sözünü ettiğimiz sürekliliği tüm canlılığıyla gözümüzün önüne getirebiliriz. Al- manca'daki takvim anlamına gelen "kalender" sözcüğü bile Latince *calare* eylem

sözcüğünden gelmektedir ve uzak da olsa, geçmiş bir evrede, bir Roma rahibinin, tıpkı Nijerya köyündeki rahip gibi, Yeniay'ın ne zaman göründüğünü bildirmesiyle ilgilidir. *Ca- lendare* yani, "anons edilmesi, bildirilmesi gereken günler", Roma'da bir dini memurun sokaklarda gezip Yeniay'ın göründüğünü, dolayısıyla da yeni bir "ayın" başladığını bildiren bir uyarı yapmasıyla, yani zamanla ilgili bir olaydır.

Ama gene de günümüzde kullandığımız takvimin, bilginin gelişmesinin o binlerce yıllık serüveninin kurduğu, devletlerin ve dönemlerin ömürlerini aşan sürekliliği temsil edişinde şaşırtıcı bir yan bulamayabiliriz; belki de, bugün kullanılan takvimin oluşturulmasına katkıda bulunmuş bilgilerin geçirdikleri değişimlerin bir gelişme karakteri taşıdığını bile görmeyebiliriz. Ama herhalde, bizimkine göre eski bir takvim kullanmak zorunda kalmış geçmiş toplumların insanlarının, bu takvimin yetersizliklerinden ötürü ikide bir güçlüklerle karşılaştıklarını; bunun üzerine, daha sonraki yüzyıllarda ıslah hareketlerine gittiklerini, ama bu düzeltmenin de yeni sorunlara ve ıslah girişimlerine zemin hazırladığını ve eninde sonunda takvimlerin yol açtığı sorunların çoğu halledilecek şekilde bu takvimin mükemmelleşene, sosyal işlevlere tam uyum sağlayacak düzeyi tutturana kadar bu arayışların süregeldiğini görmek o kadar zor değildir. Ve bu takvim, nihayet pürüzsüz işlemeye başlayıp artık herkesi memnun ettiğinde, bu sefer de, durumun bir zamanlar bundan farklı olduğunu, o binlerce yıl süregelmiş bu yöndeki gelişmeyi unuturuz. Bu uzun gelişme içinde insanların yarattıkları takvim sembollerinin, bir yandan sosyal görevleri yerine getirme gerekleriyle uyum sağlarken bir yandan da cansız doğanın bu faaliyetler bakımından önemli olan süreçlerine ayak uydurma bakımından mükemmel noktaya ulaşmasının güçlüklerini artık hatırlamayız.

Bu gelişmeler boyunca aşılması şart olan güçlükleri genel ifadelerle basit yoldan ve kısaca tanımlayabiliriz. Ama işte, buradaki çalışmanın amaçlarıyla sınırladığımız özet bir açıklama bile, yerleşik bir anlayışın içerdiği sorunları göstermeye yetecektir. Geleneksel bir değerler

cetveline göre “doğa”, uzun süre “düzen” dediğimiz durumun modeli olarak anlaşıldı ve bugün bile yer yer öyle anlaşılıyor. Buna karşılık insan toplumu, kaotik değilse bile, doğaya göre düzensiz ilişkilerin alanı olarak kavranıyordu ve kavranıyor. Geçmişin takvimcilerinin sık sık ve yeniden yeniden karşılarına çıkan güçlükler ise, doğanın hareketinin insanların ihtiyaç ve gerekliliklerine cevap vermek bakımından yeterince “düzenli” olmamasında yatıyordu! İnsanlar, kapasiteleri yeterli zaman belirleme enstrümanları yaratamadıkları dönemler boyunca, sosyal hayatlarında tekrar tekrar ortaya çıkan zaman aralıklarını ölçebilmek için, hep tekrarlanan doğa olaylarını, en başta da Güneş’in, Ay’ın ve yıldızların periyodik hareketlerini kullanmışlardı. Gelgeldim, insanların gündüz, gece ya da güneş yılı gibi zaman birimlerini bulmamızı sağlayan “Güneş”le, ay birimini bulmanızı sağlayan “Ay”ın hareketlerini koordine etmeleri mümkün değildi. Oysa insan toplumları, işlevler gitgide farklılaştıkça ve ilişkiler karmaşıklaştıkça sabit ve kusursuzluğa da o ölçüde yaklaşmış bir zaman düzenleyicisine ihtiyaç duymaktaydılar.

Roma cumhuriyetinde olduğu gibi, sosyal gelenek, devlet memuriyetlerinde bir rotasyonu zorunlu kıldığında, özellikle iktidar mücadelelerinin doruğa tırmandığı dönemlerde, bir makamı üstlenmenin ve onu bırakmanın kesin tarihleri alabildiğine önem kazanıyor, dolayısıyla kimin belli bir makamı devralıp ne zaman bırakacağı kamuoyunca önceden biliniyordu ve bu, herhangi bir tereddüde yer vermeyecek şekilde açıklanıyordu kamuoyuna. Seçimler tam zamanında yapılmak, vergiler, kiralar, borçlar ve faizler tam gününde ödenmek zorundaydı. Julius Sezar iktidara geçtiğinde, Roma takviminin karmaşalara yol açtığını gördü. Roma cumhuriyetinde zamanın denetlenmesi, tıpkı Ezeulu’nun köyünde olduğu gibi, Pontifex Maximus’un yönetimindeki bir rahipler “kollegiumu”nun göreviydi. Pontifex Maximus ve rahipleri devlet takviminin bekçileri ve kollayıcılarıydılar. Gelgelelim bu takvim, sosyal ilişkilerin düzenleyicisi olarak, cumhuriyet içindeki iktidar kavgalarının etkilerine bağışık bir takvim değildi. Çıkar grupları, anlayabildiğimiz ve

buradan görebildiğimiz kadarıyla, belli bir yılı uzatma ya da kısaltma konusunda rahipleri ikna edebiliyorlardı. Dolayısıyla da doğal ve sosyal olayların karşılıklı ilintilenme güçlükleri, iktidar mücadeleleriyle birleşince, Roma takvimi de pusulayı şaşırıyordu.

Fiilen bir diktatör olan Sezar, köklü bir takvim reformu için emir verdi. Son tahlilde sosyal ilişkilerin zamana göre ayarlanması meselesi, hep ya rahiplerin ya da dünyevi-resmi otoritelerin görevi olagelmişti. Oysa şimdi imparator, Sosigenes adlı bir Mısırlı matematikçi ve astronomi bilginini yardıma çağırıp Roma takviminin muhtaç olduğu reformlara danışmanlık etmesini istiyordu ve bu girişim İlkçağ Romasında bilimin gelişmesi sürecinde bir aşamaya işaret etmek bakımından da önemliydi. O dönemlerde Mısırlılar yıldızları gözlemleme ve takvim yapma konusunda uzun bir geleneğe sahiptiler. Sezar'ın İsa'dan önce 46 yılındaki takvim reformu bu geleneğin birikimlerini kendi birikimlerine eklerken, bugünkü takvimden bildiğimiz birçok özellik ortaya çıkmış, bir bakıma günümüz takvimine götürecek gelişme yolunun adımlarından biri atılmıştı.

Mısırlılar daha önceden Ay ve Güneş hareketlerine göre düzenledikleri zaman birimlerini birbirleriyle koordine etmiş, bir yılı 12 aya böldükten sonra, her bir ayı da 30 gün olarak tespit etmiş, sonra bu parçaları bir güneş yılı ile uyum içine sokabilmek için, her yılın önüne ya da arkasına 5 gün eklemeyi adet edinmişlerdi. Sezar ise bu çözümü benimsemek yerine, Şubat'tan bir gün çıkarmış ve altı fazla günü, tek sayılı aylara taksim etmişti. Modern takvimin düzenine işaret eden bir gelişmeydi bu. İmparatorun ölümünün ardından, doğum ayı olan temmuz, onun onuruna "Juli" olarak adlandırıldı.

İkinci bir takvim reformu, Rönesans döneminde gerçekleşti. Roma Kilisesi, Antik Roma'dan yeniçağa kadar uzanagelen başlıca sosyal bilgi köprülerinden biriydi; bu kilise, Julianus takviminin kimi değişikliklerle çağdan çağa geçebilmesini sağlamıştı. Ama işte, aradan geçen 1000 yıldan sonra artık pek o kadar iyi işlemiyordu bu takvim. Aradan geçen yıllar içinde gerek Sezar'ın gerekse Mısırlı danışmanının uyguladıkları

ilkelerin Ay'a bağlı zaman birimleri ile Güneş'e bağlı zaman birimlerini birbirleriyle koordine etme bakımından yetersizlikleri ortaya çıkmıştı. En azından Avrupa'nın bazı bölgelerinde devlet organizasyonları, etki bakımından antikçağın "Pax Romana"sının (Roma'nın barış içinde geçen dönemi- ç.n.) organizasyon ve iç barış sağlama düzeyine yakın bir yere gelmişlerdi ve bu organizasyon aşaması kentleşme ve ticaretin gelişmeleriyle birlikte "zamanın" resmi kamusal alanda düzenlenmesine duyulan ihtiyacı da artırmaya başlamış, giderek Roma takviminin eksiklikleri de iyice su yüzüne çıkmıştı.

Bu eksikliklerden sadece biri, dini bayramların, özellikle de Paskalya'nın tarihlerinin yıldan yıla kaymasıydı. Yahudi geleneği, Passover (hamursuz-ç.n.) bayramını ilkbaharın başlangıcından sonraki ilk Yeniay ile ilintilemişti. İsa'dan sonra 325 yılındaki İznik Konsülü, Hıristiyanların Paskalya bayramlarını, ilkbaharın, geceyle gündüzün birbirine eşitlendiği günden sonra doğan ilk Yeniay'dan sonraki Pazar gününde başlatma kararı almıştı. Aradan geçen zamanda o günün tarihi, başlangıçtaki 25 Mart tarihinden 21 Mart'a gerilemişti. 16. yüzyılda ise insanların geliştirdikleri resmi kamusal takvimin sembolleri ile Güneş'in gözlemlenebilir hareketlerinden elde edilen sonuçlar anlamındaki doğal süreçler arasındaki kayma da, 10 günlük bir farka yükselmişti. 13. yüzyıldan itibaren bu iki düzlem arasındaki uyumsuzluğun arttığı fark edilmeye başlanmış ve kilise meclisleri ara sıra toplanarak bu kaymaya çare bulmaya çalışmışlardı. Ne var ki, gelenekle arasını bozma konusunda her zaman isteksiz olan kilise, artık iş çığırından çıkana kadar dişe dokunur bir önlem alamamıştı. Sonuçta Papa XIII. Gregorius, Napolili bir doktor ve astronom olan Luigi Lilio'ya akıl danışıp çareler aramaya başladı; Lilio'nun ölümünün ardından da bu kez bilgin Clavius'u bir çözüm bulmaya davet etti. Yaptıkları düzeltmelerden biri, "artık yıl"la (Şubatın 29 çekmesi) ilgiliydi. İncelemelerinin sonunda, her 400 yıllık periyotta, 400'e tam olarak bölünebilen yüzyıl başının "artık yıl" sayılması, diğer üçünün "artık yıl" sayılmaması durumunda, Güneş'le

Ay’ın hareketlerini insanın ihtiyaçları doğrultusunda daha iyi koordine edebileceklerini gördüler. Buna göre ilk işlem 1600'de yapıldığı için, İkincisi 2000'de olacaktır.

Bugün takvim, artık kamunun ilgi alanı dışında duruyor. 1582 yılında gerçekleştirilen takvim reformuyla, takvim sembollerinin sosyal görevlere daha uygun olmaları sağlanmış, Güneş ile Ay'ın görünen hareketlerini birer zaman göstericisi olarak hem birbirleriyle hem de bunları sosyal olayların seyriyle ilintileme yolunda başarılı adımlar atılmıştır. Takvimin ulaştığı bu en son aşamada, gerek takvimin, gerekse zaman belirlemenin öteki enstrümanlarının gösterdiği gelişme, zaman belirleme sembollerinin, daha önce sembolleştirdiğimiz şeylerden, "doğanın", Güneş'in, Ay'ın ve yıldızların hareketlerinden, iyice kopmaya başladıklarının belirtilerini sunmaktadır. İnsanın bulduğu yapay ışık kaynakları sayesinde, gece gündüzün bir parçası olmuştur; ay dediğimiz zaman biriminin, eskilerde Ay'ın büyümesi ve küçülmesiyle sımsıkı bir ilişki içinde olduğunu şöyle bir aklımıza getirelim. İşin uzmanlarını bir yana bırakacak olursak, yılımızın, Güneş'in hareketleri ile aylarımızın da Ay'ın hareketleri ile bağlantılı olduğunu bugün çok az insan aklına getirmektedir. İnsanlar, bahar başlangıcı olan nisanda İsa'nın diriliş bayramı olarak kutlanan Pas- kalya'nın, ilkbahara, kara topraktan, yeni taze yeşilin fışkırmaya başladığı günlere denk düşmediği yerlerde yaşarlarken, bu uyumsuzluğa aldırış bile etmiyorlar. Takvim ve saat gibi insan eseri olan enstrümanlar, insan ilişkilerini zamana göre düzenlemede, Dünya'nın ve Ay'ın, Güneş etrafındaki karmaşık hareketlerinden çok daha elverişlidirler. Gerek bu bakımdan gerekse de başka bakımlardan, insanlar bugün kendi eserleri olan bir semboller dünyasıyla sımsıkı bütünleşmişlerdir. Adım adım, binlerce yıllık bir gelişmenin ardından, takvimlerin rahatsız edici sorunları iyi kötü çözülmüştür. Ve bugün artık, mevcut takvim, sorunlar çıkarmadığı için, insanlar da, takvimlerin güçlüklere yol açtığı geçmişi silip atmışlardır kafalarından. Atalarının söz konusu güçlükleri adım adım aştıkları geçmişin gelişim basamakları, onların umurunda değildir pek. Oysa

insanlar, geçmişten günümüze uzanagelen gelişmenin bilgilerini bilgi dağarcıklarına katmakta gecikirlerse, ne kendilerini ne de açık duran geleceğin imkânlarını doğru dürüst kavrayabilirler.

Takvimin gelişmesi, belirttiğimiz gibi, uzun süreli bir gelişme sürecinin kimi genel karakteristik belirtilerini gösteren küçük bir modeldir. Sosyal gelişme kavramını mistifikasyonlarından temizlememize yardımcı olabilir bu model. Gördüğümüz gibi, bir gelişmeyi karakterize eden tayin edici yanlardan biri, insanların boğuşup durmalarına karşın, yüzlerce hatta kimi durumlarda birkaç bin yıl çözümsüz kalan ve bir dönemin koşulları içinde çözülmeyen sorunların varlığıdır. Gelişme dediğimiz olay, ilerleyen ya da gerileyen bir istikamette yol alışına göre, insan topluluklarının adım adım ve çoğunlukla hiç farkında olmadan bir sorunun çözümüne yaklaştıkları, ama bazen de ondan uzaklaştıkları bir süreçtir. Ve bütün sosyal sorunlar, hep birbirlerine sarmaşmış şekilde insanların karşısına çıktıklarından, tek bir hat üzerinden sürdürülen incelemeler -örneğin takvimin gelişmesi sorunu gibi- geçici ön incelemeler olarak anlaşılmalıdır. Ama bu tür incelemeler bile, burda görüldüğünü umduğum gibi, önceden planlanmamış dönüşümlerin niçin ve nasıl olup da gene de belli bir yönde yol aldıklarını ve bu dönüşümleri birtakım metafiziksel, meçhul kuvvetlerin gizli hedeflerine bağlamadan ya da sosyal bir sorunu çözme doğrultusunda atılan her adımın, insanları mutluluğa götürme gibi bir gizli amaca hizmet ettiğini ima eden kehanetlere gerek kalmadan anlayabileceğimizi göstermeye yetmektedir.

Başlangıçtaki sorun iyi kötü çözülünce sosyal gelişmeler de nispi bir sona ulaşırlar. İnsanların zaman belirleme sorunları buna yararlı bir örnektir. Bu örnek, çözülmemiş sorunların, bu tür kimi sorunların üzerine plansız gidişlerin yeni yeni sorunlara yol açabileceklerini, ama böyle bir durumun, o ana kadar elde edilmiş çözümlerin değerini düşürmeyeceğini öğretmektedir. İnsanın 24 saatinin işe yarar bir zaman matrisine bölünmesi, üretim düzeyi gittikçe artan ve sırf üç kuruş daha fazla kazanmak uğruna artık vazgeçilmesi gerekmeyen boş zamanın çoğaldığı toplumlarda işleyebilmesi için vazgeçilmez bir koşuldur. Ama öte yanda

bugünkü biçimiyle “zamanın” bir uygarlaşma ilkesi olarak yarattığı basınç hâlâ çözüm arayan sorunlar doğurup durmaktadır. Bu sorunlar bir üst basamakta yer alan gelişmelere götürecektir bizleri büyük olasılıkla.

Tarihçilerin çoğunun günümüzde uzun sürelere yayılmış sosyal süreçleri hesaba katmaya yanaşmamaları, bana öyle geliyor ki, kısmen de olsa kendi yetersizliklerinden, insan topluluklarının hem geçmişte karşı karşıya gelmiş oldukları, hem de bugün hâlâ karşı karşıya bulundukları sorunlar üzerinde sistematik kafa yorma eksikliğinden kaynaklanmaktadır. İnsanlar, ne geçmişte ne de günümüzde, “Çözmek zorunda olduğumuz sorun şu” diyemediler ve diyemiyorlar. İnsanların, dar, spesifik sorunlarla, bunların adlarını koymaksızın ve çoğu durumda, bu sorunlara ilişkin kavramsal sembollere sahip olmaksızın boğuşup durduklarını görüyoruz. Zaman belirlemenin eski gelişim aşamalarında, insanların bizim “zaman” sözcüğümüzle aynı anlama gelen bir sözcükleri yoktu muhakkak. Karşısında durdukları zaman belirleme sorununu açık seçik ifade edebilecek durumda değillerdi. Ne var ki, onların sorunlarını -onların o dönemlerde yapamayacakları bir tarzda- bugün açıklamadan eylem ve davranışlarını hakkıyla anlayamayız.

Sistemli karşılaştırmalar bunu kolaylaştırabilir ve eski bir sen- tezleme düzeyinden yeni bir sentezleme düzeyine geçişin güçlüklerle dolu olduğunu anlamamızı sağlayabilir. Önceki bir düzleme alışmak, oldum olası, bir sonraki üst düzleme tırmanmayı bir süreliğine durdurma sonucu getirir. Halbuki alışkanlığın bağlayıcılığına rağmen, sosyal gelişme basamaklarının art arda kurdukları silsileyi gün ışığına çıkaracak bir uzun dönem perspektifinin hiç de öyle yararsız olmadığını belki bu çalışmada gördük. Burada anlattıklarımız, gelişmenin seyrinin, öteki deyişle merdiven basamaklarının izlediği sıranın, hantal, hareketsiz, yapıdan yoksun bir tarihsel malzemeye dıştan dayatılmadığını, inceleme konusu edilen malzemenin potansiyel olarak bu gelişmeye yol açtığını, dolayısıyla gelişimle dönemler arasındaki bu ilişkinin, sınanabilir, araştırılabilir ve -sembolik temsil anlamında- bir kuramsal model halinde

ortaya konabilir olduğunu gördük.

Yine görüldüğü gibi, toplumsal gelişmenin değişik basamakları arasında yaptığımız karşılaştırmalar ve bir gelişim basamağının merdivenlerinden bir yukarıya bir aşağıya çıkıp inerek yaptığımız araştırma seferleriyle gerçekleştirilen karşılaştırmalar sayesinde, gelişmenin tümünü göz önüne almayan ve karşılaştırmalar yapmayan dar perspektifli, kısa dönemli, bir tarihsel inceleme tarzından farklı olarak dönemlerin gözlemlenebilir olguları hayatiyet kazanmaktadır. Yapacak daha çok şey kalıyor geriye. Ama belki de, zaman basıncı altında yaşayan sanayileşmiş ulus devletlerinin kentleşmiş yurttaşları, bir zaman belirleme aracı rolü oynamış olan ve onların hayatından bu yönüyle hemen hemen tamamen çıkıp gitmiş olan Ay'ın bir zamanlar, insanlara, az çok periyodik aralıklarla, kendi sosyal hayatlarına müdahaleler yapmalarında yardımcı olduğunu hatırlayacaklardır. Ya da belki, Ezeulu'nun köyüne yapacakları bir sefer, yüksek düzeyde karmaşıklaşmış devlet toplumlarının yurttaşlarının kendi zaman deneyimlerini dolayısıyla da kendilerini anlamalarını kolaylaştıracaktır.

Dizin

1:2:24:1440 157
1600 246
2000 246

A

A Mathematicaris Apology 169
a priori 16, 87, 88, 90, 91, 165, 191,223
ab ovo 85
abstraksiyon 221
Achebe, Chinua 210, 221
Afrika 75,79, 84, 231,232
ağırlık 149
ağustos 242
aile 91
Aiskhylos 169
akıl 87,88, 89,92,97, 161, 188
akıl yürütme 147
akla uygun 91
akim yasaları 168
aksiyomlar 127,128
alarm tepkisi 191, 197
Alberti 148
algılanan zaman 118
Amazonlar 175
Amerika yerlileri 194, 207
ampirisistler 146
an 107,111,185
angaje olma 48, 49
anı kalıbı 52
animizm 216,217

anlak 163
anlam 52
anlama yetisi 91, 92
anlatıcı tarih 238
Antik Roma 245
Antik Yunan 225
antik 37
antropomorf 111
Aquin, Thomas von 147
Aristo 147, 148
Aristotelesçi 141
Arşimet 169, 170
artık yıl 246
Asikhylos 170
astroloji 140
astronomi 140
Asurlular 79
atasözleri 228, 229, 230
AtinalIlar 79, 137, 138
atom çağı insanı 202
atom saati 155
atom savaşı 202, 207
Audens, W. H. 176
Augustinus 223
avcı toplumlan 187
Avro-Amerikan toplumları 204
Avrupa 232
Avrupa Aydınlanması 147
Avrupa takvimi 241, 242
Ay 14, 30,42, 63,65, 68, 70, 76,79, 84,93, 94, 95, 97, 102, 116, 122, 123, 124,125,138, 141, 211, 212, 216, 217, 218,224,232, 244, 245, 247, 250

Ay tutulması 83
Ay zamanı 142
Aydınlanma 126
aylar 38, 63, 64, 77,84, 106,107, 111,126,156,175,232,247
B
Babilli matematikçiler 234,239
Babilliler 233
bağımlılık zincirleri 226
bağımsızlık 65
barış 200
Barok 193
Barth 127
basınç 38
basit toplum 19, 40,41, 74
başlangıç noktası 17, 18, 89, 147
Batlamyus 83, 140
Beati possidenles 223
benmerkezci 233
Bergson 117
beş boyutlu gerçeklik 28, 53, 55, 171
beşinci boyut 85, 113, 114, 171
bilgi 14, 34, 36, 47, 61, 62, 85, 86, 87, 88,89,90,91,92, 93,94, 95,96, 97, 115,
116, 120, 140, 161, 162, 163, 166, 219,227, 234, 237, 239, 247
bilgi akışı 99
bilgi araçları 167
bilgi birikimi 35,47,50, 63, 97, 98, 100,219,222, 223,227
bilgi dağarcığı 94, 96, 98, 128, 234
bilgi düzeyi 170
bilgi edinme süreci 162
bilgi kuramı 47
bilgi teorisi 17, 23, 25, 39, 89, 114, 161

bilginin sistematiği 48
bilginin tarihi 48
bilim 168
bilim sosyolojisi 14
bilim teorisi 170
bilimadamı 162
bilimsel tutum 128
bilimsel yöntem 165
bilinç 163
bilinçsizlik 54
bilmek 162
bin yıllar 83
birey 29, 32, 33, 34, 36, 37,72, 96, 182,
183, 184
bireysel 182,186
bireysel denetim ve kısıtlama mekanizmaları 209
bireysel kişilikler 205, 183, 184
bitkiler 141
biyolojik evrensellikler 191
biyolojik evrim 167
biyolojik kalıplar 195
biyolojik süreçler 196
biyolojik yapı 88
biyolojik zaman 94
boş zaman 249
bölgesel devletler 199
Brabant, Siger von 147
Brahe, Tycho 150
bugün 109, 113
Bultman 127
büyük temizlik 127

C-Ç

calare 242
Calendare 243
canavarlık 204
canlı cansız nesneler 216
canlı ve cansız 216, 217
cemaatler 228
Censorinus 108
Chaco yerlileri 206
Charl, IX. 80
Clastres, Pierre 199,200, 206
Clavius 246
cogito ergo sum 91
Comte 165
çağ 99
çağlar göstergesi 82
çan sesi 139
çevreci hareketler 22
çıkar grupları 244
çok 36

D

dağ köyleri 199
daha önce 105
daha önceleri 109
daha sonra 105, 108, 109, 111, 112
dakika 126, 139, 150, 156, 157, 225
dakiklik 24
Darwin 126
davranış kalıplan 41,44
değişik toplumlar 176
değişim 73, 129, 135 ,177

değişimler dizisi 73,81, 104,105,167,111, 112
değişimler silsilesi 124, 134
değişimlerin sürekliliği 71
denetim mekanizması 195
denetleme 41, 42,43,45
deney 146
deneyim 61,62, 93, 107
deneyimden önce gelme 92
deneyimle ilintili 112
deneyimler zinciri 95
Descartes 16,44, 61, 62, 88, 89, 91, 92,127,161
devlet 83
devlet oluşumu 200
devlet otoriteleri 80
devlet öncesi toplumlar 209, 240
devlet toplumlan 187
devletler arası ilişkiler 82, 192, 200, 202
dış buyruk 175
dış dünya 161, 162
dış nesneler 163
dış zorlama 44, 52
dışta kalabilme 49
dil 28, 31, 33, 35, 36, 52, 66, 68, 87, 88,91, 154, 162, 171, 183
dil alışkanlığı 70
diller 91
dilsel uzlaşımlar 67
doğa 15, 21,22, 29, 31, 43,44, 49, 64, 65,66, 68, 68, 69,74, 86, 97, 102, 104,111, 112, 116, 117, 118, 119, 120, 131,140,140, 141, 143, 151, 152, 153, 195,218, 219, 220, 221, 224, 225, 227, 243,247
doğa bilimleri 68, 115, 117, 118, 118, 120
doğa düzeni 168
doğa ile insan 131

doğa merkezci 151
doğa süreçleri 207
doğa ve kültür 22, 118,196
doğa ve toplum 22, 118, 119, 121, 130,131, 154, 196
doğa yasaları 86, 142, 152, 168
doğabilimleri 21, 131, 183
doğal 68, 130
doğal süreçler 138
doğal zaman 153
doğum ile ölüm 72
doğuştan bir şiddet 204
doğuştan ide'ler 87
doğuştan saldırgan 192
dönem 99
düalizm 152,153,154
dün 113
Dünya 27, 29, 46, 103,222
dünya bilinemez 163
dünya nüfusu 186
düşme yasası 146
düşünce 88, 90, 146
düşünce aksesuvarları 128
düşünce geleneği 127
düşünme 92
düşünme enstrümanı 24
düşünme tarzları 120
düzen 243

E

ebedi doğa yasaları 165, 168
Einstein 62, 67, 68, 83, 94, 109, 118, 127,134
enerji 112

entelektüel gelenek 135
eskiden 108, 109, 111 ,112
etnik farklılıklar' 176
evren 45, 101
evrensel 163, 164, 181, 239
evrensel bilinç 161
evrim 71, 126
evrim modeli 168
evrim saatleri 110
explanandum 204, 205
ezan 139

F

farklılıklar 176, 177
feci bir işkence 203
felsefe 17, 69, 91, 164, 190
felsefe dilleri 91
felsefi aksiyom 92
fenomenolojik tezler 163
fetiş karakteri 104
fetişleşme 139
filozoflar 83, 139, 140, 153, 159, 160,
161,162, 164, 165
fizik 21, 68, 69, 115, 118, 130, 142, 166,190
fizik bilimleri 15, 117, 153
fizikçiler 12, 15, 83,128, 131, 139,140,152,153
fiziksel zaman 21,68, 70,118,121,131,139,143, 151, 153, 154
fizyolog 184
fizyolojik saat 74
Florensa 148
formalite 42
formel mantık 91

G

galaksilerin doğuşu 216
Galileo 15, 127, 139, 141, 143, 144, 145,146,147, 148, 149, 150, 151,152, 165,167
gece 63, 74, 75
gece gündüz 247
geçicilik 168
geçmiş 105, 106, 107,108, 111, 112, 113,114,185,240
geçmiş, şimdi ve gelecek 106, 107, 108,109,111, 112, 113, 114, 185,216
gelenek 179
geleneksel düşünme 135
geleneksel zaman 137
gelişim sosyolojisi 153, 200, 240
gelişme 243
gelişme modeli 177
gelişme sosyolojisi 126,235, 238, 241
gelişme süreci 241
gelişmiş toplumlar 18,43, 44, 196,240
gelişmişlik 188,208,217
genel teorik sorun 149
genelleştirme 132
geosentrik 32
gerçeklik 39, 50, 96, 100, 116, 163, 219
geri dönülmezlik duygusu 99
global devlet 82
gök cisimleri 68, 140, 165, 172,212
gökyüzü 221, 223, 224
görecelik teorisi 110
görünmezlik 67
gözlem 147
Gregorian, Papa XIII. 81
Gregorius, Papa III 246

Gregoryan kilisesi 81
güç ve iktidar 209
gün 19, 38, 64, 107, 156, 157, 225
gündüz 75
Güneş 14, 23, 27, 29, 30,42, 45, 46, 63,
68,70,76,81, 82,84, 97, 102,103,
112,116,122, 123,124, 125, 133,138,141,155,
172,212,216,217,222,244,245,246,247
Güneş dönencesi 123
Güneş zamanı 142
güneş yılı 45, 244,245
günlerden ne 139
günün tarihi 175

H

hafta 64, 108, 232
Hail, T. 177, 177
Hardy, G. H. 169,170
hareket 134,135, 136, 140, 141, 142, 145,149, 150, 155, 156, 158, 165, 171
hareket akışları 70
hareket dilimi 156
hareket dizisi 71
hareketsiz ilişkiler 135
hasat 64, 96,97
hayvan psikolojisi 196, 197
hayvanlar 141
Hegel 165
Heidegger 117
Hıristiyan şehitleri 203
Hıristiyanlar 72
hız 67, 145, 149, 150, 150, 156

historiografı 237
hiyerarşik yapı 141
homo sapiens 206
homonid 36
Horaz 37
Hume 71
Husserl 127

I-İ

ırk farklılıkları 176
tbolar 210
iç dünya 161, 162
iç ses 176
iç-zorlama 44
içinde yer alma 48
ide 26
ideal toplum 240
idealistler 146
ihtilaflar 220
ihtiyaçlar 93
iki kültür 120, 121
ikinci doğamız 176
iktidar 83, 115,120,220,244
ileride 105,109,112
ilerleme 126
iletişim 46
iletişim araçları 35, 228, 230
iletişim sembolleri 85
ilişki göstericileri 134
ilişki sembolü 172
ilkbahar 247
ilkel toplumlar 40, 42, 159, 199, 200

ilkellik 204
imaj 100
imge 27,59,60
in vivo 151
inanılmaz işkenceler 201
insan 71, 87, 89, 96, 103, 106, 118, 120,140,163, 191, 196
insan bilimleri 12, 117, 120
insan deneyimleri 90
insan doğasının biricikliği 197
insan ile doğa 120
insan ilişkileri 116, 117, 131, 180,247
insan kişiliği 204
insan psikolojisi 197
insan sürüleri topluluğu 199
insan topluluğu 85, 87, 95, 97, 100
insan toplumları 21, 111
insan-merkezci 64
insana özgü 130
insanlar 112, 113, 119
insanlığın tarih öncesi 201
insanlık 65, 90,95, 100, 119, 140, 158,175, 222
insanlık tarihi 236
İrokiler 195,201
İsa 83
isim hali 70
isim sözcük 110
işaretler 86, 87
işkenceler 193, 194, 202, 203, 204, 205,
206, 207
ivme 145, 155, 167
İznik Konsülü 81, 246

J-K

Julianus takvimi 81, 245
kader 19, 140
Kaldeon-Babil 83
kalender 242
kalıcı devlet birimleri 84
Kant 16, 17,47,61, 62, 90, 168, 223,235
karşılaşmalar 208
karşıtlıklar 118, 119
Kartezyen 88
katıksız ilişki sembolleri 174
katıksız rasyonel 168
katlayıcı süreçler 201
kavramlar 97
kavramsal bölünmüşlük 120
kavramsal karşıtlıklar 121
kavramsal semboller 132, 216, 249
kehanet 77, 240, 248
kendini evcilleştirme yeteneği 196
kentlerin doğuşu 199
kentleşmiş toplumlar 205
kısıtlama 38,43
kısıtlamalar 176, 180, 207
kısıtlanmışlık 150
kış 172
kış saati 79
Kızılderililer 193, 194
kilise 80, 83, 147, 246
kimlik 97
kimlik imgesi 96
kişilik 179
kişilik yapısı 180, 183, 187,206,207

klasik Avrupa felsefesi 161
klepslıydra 150
koordine 78
korku 168
korku ve dehşet 202
korkunç olmak 201
köle avcıları 210
kör sosyal süreçler 208
kralların zamanı 142
kronometre 150
Kronos 225
kum saati 137, 138
kurallılıklar 142, 151
kuramsal model 250
kurt adam 94
kuşaklar silsilesi 47, 90, 95, 111
kuşların göçü 14
Kuzey Amerika yerlileri 198, 193, 194, 197, 202, 204, 206
kültür 104, 120, 154

L

Lafıtau, Joseph-François 193 194,201, 203,204
Lilio, Luigi 246
Lorenz, Konrad 196
Luther 127

M

madde 112
madde ve ruh 118
makrokozmos 19
mantığın ebedi yasası 92

mantık 188
mantık filozofları 168
mantıksal 90, 91
Masaccio 148
maskeler 154
matematik 12, 142, 169, 170, 173
matematik teorisi 170
matematikçiler 168, 172
matematiksel denklemler 152
med-cezir 14, 65, 70
mekân 54, 89, 132, 133, 135, 136, 160,161,162
mekân ölçerler 128, 129
mekân ölçülen 133
mekanik hareketler 155
mesafe 48, 136, 152, 155, 162, 206,219
mesafe koyma 49
metafizik 21, 114, 115, 117
mevsimler 14, 65
meydan saatleri 139
Mezopotamya-Mısır matematiği 233
Mısırlılar 245
mikrokozmos 19
Minkowski 134
mitoloji 225
modern 37
modern bilim 115
Morgenstern 32
mozaik 32
Museviler 72
mutandis 202
mutatis 202
mutlak 165

mutlak kategoriler 163
mutlak kurallılıklar 166
mutlak yasalar 167
mutlak zaman 108, 110

N

nabız atışları 145
Nabonassar 83
natüralist-felsefi yaklaşımlar 235
ne kadar 138
ne zaman 74, 76,101, 128,138, 139, 212
nedensellik zincirleri 111
nerede 134
nesne 17, 21, 67, 68, 85, 120, 152, 160, 161, 162
nesne ve özne 118
nesneler 140, 164
nesnelerin doğası 17
nesneleştirilme 161
nesneleştirilmiş isim sözcükleri 66
Newton 16, 62, 67, 109, 160, 167
nicel 190
Nijerya 210
Nilson, Martin P. 124
nisan 247
nitel 190
Noel 242
nominalizm 163
normlaştırma 139

O-Ö

ocak 242
olay akışı 110, 113

olay akışı birimi 14
. olaylar silsilesi 107, 110
ontolojik bölünmüşlük 119, 152
organizma 94
ortaçağ toplumlan 188, 194
öğrenme 34, 35, 48, 50, 60, 61, 91, 92, 93,115, 146, 147
öğrenme süreci 18, 180, 197
ölçü araçları 128
ölçü cetveli 128
öldürme 199
ömür 39, 94, 98, 99, 104, 128, 169, 216
önce 105,109, 112
önceden 108, 112
önceki 110
önceleri 109
öncelik 17
özdenetim 44, 51, 52
özdeyişler 228, 229, 230
özerklik 65,66
özgürlük 51
özne 17,21, 120, 152, 162
özne ile nesne 66, 120, 162, 131
özneler 140,164
öznenin doğası 17

P

para 34, 79, 154
paradigma 121, 147
Paskalya 81, 177, 242, 246, 247
Passover 246
Pax Romana 246
per se 184
perspektifli resim 148

Pontifex Maximus 79, 244
pozisyon ilişkileri 133, 134, 135, 136, 155
pozitivizm 48,163
Principia Mathematica 169
psikologlar 183, 184
psikoloji bilimleri 182, 196
Pueblo yerlileri 177, 178
Pyhtagoras 233

R

rahipler 78, 79, 122,212, 231, 244, 245
rahiplerin zamanı 142
rasyonel akıl yürütme 92
referans noktası 110
ritüel 42, 43
ritüelieştirilmiş soyutlamalar 228
Roma 49, 243, 245
Roma cumhuriyeti 244
Roma kilisesi 245
Roma takvimi 244, 246
Romalılar 72
Rönesans 127, 193
ruhlar toplumu 41, 225
Russell, Bertrand 169
rüya 96

S-Ş

saat 13, 16,18, 19, 23, 25, 26, 27, 28, 29,38,40, 44, 46, 53, 64,71, 77, 102, 103,105, 106, 107, 111, 126, 139, 153, 154,155, 156, 157, 175, 225, 240,247
saat kaç 139
saate bakma edimi 67,221
saatler 14, 15, 108,155, 158, 204

sadizm 204
saldırganlık 192
saldırganlık dürtüsü 197,198,204
salt araçsal bilgi 167
sanat üslubu 193
sanayileşmiş ulus devletler 179, 181, 240,
250,206
saniye 129, 139, 150, 156, 157, 225
savaş 192, 199, 200, 201, 206, 207
savaş tehdidi 192,201
sayılar silsilesi 98
Schweizer 127
sebep 89, 221
sebep-sonuç 86,107, 113, 114, 115
sekanslar 103,106,109,111,112, 135,
138,156,156
semboller 28, 29, 30, 31, 35, 36, 38, 39,42, 43, 45,46, 47, 50, 53, 54, 55,
65,66,70, 86, 87,98, 100, 106, 113, 115,116,119, 157, 167, 170, 172,
173,227,247
senkronizasyon 82, 103, 107, 116
sentezleme düzlemi 61, 69, 14, 20, 46, 54,59, 64, 69, 82, 86, 93, 97,
102, 103,105, 107, 113, 116, 125, 130, 132, 133,171, 172, 173, 174, 220,
222, 230, 240
serbestlik ve kısıtlama 199
sermaye 154
Sezar, Julius 79, 80, 81, 244, 245
sıfır noktası 219
Siouxlar 179
solipsizm 163
somut 125
somut kavramlar 63
sonra 105, 109

sonradan 108, 109, 112
sonraki 110
sonuç 89
sorun şu 249
sosyal 130, 182, 186
sosyal alanlar 66, 68
sosyal alışkanlıklar 34, 44, 50, 176, 184,185,187
sosyal antropologlar 199
sosyal bilimciler 208
sosyal bilimler 68, 118, 120
sosyal bir dil 183
sosyal bir evren 85
sosyal bölünmüşlük 121
sosyal bütünleşme 227
sosyal davranışlar 183
sosyal değişimler 82
sosyal dil 184
sosyal geçmiş 174,208
sosyal gelişme 167, 176, 185, 248, 249
sosyal gelişme modeli 168
sosyal ilişkiler 82,227
sosyal kalıplar 188
sosyal kişilik yapıları 184, 191, 205, 206
sosyal kurallar 188,205, 206
sosyal olaylar 65, 111
sosyal psikoloji 182
sosyal saat 74
sosyal semboller 47, 48, 49, 52
sosyal semboller teorisi 171
sosyal statü 43
sosyal süreçler 98, 196, 249
sosyal yapılar 186, 207

sosyal zaman 21, 68, 68, 69, 121, 131,139,151,153, 154,159
sosyal zaman ölçerleri 83
sosyal zaman örgüsü 129
sosyal zorlamalar 180
sosyalizasyon 32
sosyologlar 140
sosyoloji 15,21, 131
sosyoloji sorunları 12
sosyoloji teorisi 47
sosyosentrik 124, 138
soyut 125
soyut ve somut 221
soyutlama 125, 133, 172, 173, 229
soyutlama düzeyi 63, 221, 227
soyutlukları kişileştirme 66
sözcük 93
spesifik ilişkiler 61,173
standartlar 133
standartlaştırma 70, 139, 158, 157
Stonehenge harabeleri 122, 123, 124
su saati 145, 150
süre 101
süreç modelleri 167
süreçler 65,125, 128, 129
süreklilik 99,106,112,129,137
süreler 156
şiddet 197, 209
şiddet ve saldırganlık 195
şiddete başvurma 197,200
şimdi 106, 107,108, 109,111,112,113,
114,185,240
şu anda 109

şüphe 89,91,92
T
tabula rasa 87, 89, 92 ,100
takvim 18,19, 20, 26, 27, 28, 29, 30,
38,39,40,44,45,46,63,64,65,72,73,79, 80, 81,82, 84,99,116,138,
172,216,241,242,243,245, 247
takvim reformu 245, 247
takvimin gelişmesi 248
takvimler 204,244
tam vaktinde 177
Tanrı ve insan merkezci 151
tanrıbilim 165
Tanrının Oku 210, 221, 229, 231
tarım 75
tarım toplumları 84
tarih 104, 140,208,235, 236, 237,238,241
tarih ile doğabilim 120
tarih öncesi 236
tarih yazımı biçimi 238
tarihçiler 236,237,238, 239,241,249
tarihlendirme 21
tarihsel yaklaşım 235
tarihselcilik 235
tatil günleri 80
tek 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 44, 84, 92,158
tekrarlanabilir dilimler 138
tekrarlanabilirlik 18, 137, 142, 149, 156
tekrarlanamaz süreçler 165
tekrarlanmayan zaman 142
teleolojik 141,240, 241
temmuz 245
teosentrik 141

teori 17
teorik fizik 118,131
terminoloji 176
tersinmez zaman akışı 83
Thomascılık 127
timing 67
tin 163
toplum 24, 29, 36,37,45,68,69,71,91,
119,154,159,182
toplum ile doğa 66
toplumsal gelişme 62,82,121,153,172,
175,182,191,207,240,250
toplumsal süreç 99
töz 86,89,221
transandantal 48
tümdengelimci 146
tümevarımcı 146

U-Ü

Uccello 148
ulus devletler 175
uygarlaşma 52, 176, 187, 206, 249
uygarlaşma süreçleri 38,40, 50,51,188,189, 190
uygarlık 44,185
uygarlık modeli 189
uyku 63, 74
uzaklık 149
uzay 222
üç panayır önce 232
üç hafta önce 232

V-W

vahşet ve canavarlık 201

Vahşi Savaşçının Mutsuzluğu 200
var olmak 32
varlık 163
vicdan 188, 189
Weber, Max 32

Y

yalıtılmış sistemler 129
yanılsamalar 91
yapısal-sistemsel modeller 168
yapıyla ilintili 112
yarın 113
yasalar 109, 142, 151, 163, 166, 167. 168
yasalar ve kurallar dağarcığı 198
yaş 18, 19,20,45,72,99
yaşama güvencesi 219
yaşama tarzı 207
yaşanan an 113
yaşlanma 98
yaz saati 79
yeni gerçekçilik 148
Yeni-Thomasçılık 127
Yeniay 172, 211, 217, 224, 226, 232, 243,246
yerliler 204
yıl 20,37,45,64,64,77, 81,82,84,106,107, 111, 126, 156, 175,225,232,247
yılbaşı 80
yıldızlar 30, 63, 84, 116,125, 141,244
yıllar 83, 84, 108
yitip giden yıllar 98
Yunan matematiği 233, 239
Yunanlılar 72
yüksek sentez düzlemi 206

yüzyıllar 83, 108

Z

zaman 12, 13, 15, 16, 20, 23, 24, 25, 26,28,29,46,54,60, 62, 89, 103, 109,110,132, 135, 142, 153, 160,221
zaman aralığı 101
zaman basıncı 250
zaman belirleme 21, 22, 25, 27, 64, 68,70, 73,74,75, 76,77,78,79, 80, 82,84, 87, 105, 109, 110, 114, 118, 122,123, 124, 129, 138, 140, 158, 172, 181,185, 187, 190,225,239, 240, 248,249
zaman belirleme araçları 158
zaman belirleme enstrümanı 242
zaman belirlemek 102
zaman bilinci 82,83, 84, 180, 181, 187,205
zaman duygusu 159, 175, 181, 206, 207
zaman düzenlemesi 202
zaman düzenleyici araçlar 64
zaman geçiyor 104
zaman göstergeleri 82, 98, 99
zaman göstericiler 101, 125, 155
zaman içindeki bir sıralılık 59
zaman kalıpları 45, 80
zaman kavramları 67, 112
zaman matrisi 249
zaman miktarları 145
zaman mitosu 67
zaman modeli 80
zaman ölçerler 66, 68, 84, 87, 94, 99, 116,128, 138, 150, 151, 154, 156
zaman ölçüleri 174, 102, 145
zaman sekansları 61, 62, 63
zaman sorunu 174
zaman sosyolojisi 69, 78

zaman sözcüğü 66,70
zaman tanrısı 225
zaman ve mekân 16, 70,86,108,132,133,134,171,223
zaman vicdanı 24, 38,40
zamanı yitirmeme 177
zaman zorlaması 36,43
zamanı öğrenebilmek 179
zamanı yaşama 185
zamanı yaşama duygusu 207
zamanı yaşayış ve algılayış 64,113, 192
zamanın ardıllığı 60
zamanın baskısı 43
zamanın geçip gittiği 98
zamanın içinde 130
zamanlama 67
zamanlaştırma 67,70
zamansal nicelikler 153
zamansal yapı 106
zamansallaştırma 139
zorlama 38, 51, 52, 176